

T.C.
KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

TÜRKİYE’DE İSLAM ÖNCESİ TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI
İDEOLOJİ İLE NESNELLİK ARASINDA BİR TARİH YAZIMI

Yüksek Lisans Tezi

Hazırlayan
Gökay YAVRUCUK

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Resul AY

Ocak 2016
KIRIKKALE

KABUL-ONAY

Resul Ay danışmanlığında Gökay Yavrucuk tarafından hazırlanan “*Türkiye 'de İslam Öncesi Türk Tarihi Araştırmaları: İdeoloji İle Nesnellik Arasında Bir Tarih Yazımı*” adlı bu çalışma jürimiz tarafından Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim dalında Yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

18/01/2016

Doç. Dr. Erkin Ekrem (Başkan)

Doç. Dr. Resul Ay

Yrd. Doç. Dr. Ayşe Asude Soysal Doğan

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım

.../.../2016

Enstitü Müdürü

Teşekkür

Tez çalışmam esnasında bana yol gösteren, eksiklerimi ve hatalarımı fark ederek daha derli toplu bir çalışma yapmamı sağlayan Doç. Dr. Resul Ay'a, teşekkür ederim. Ayrıca fikirlerini ve desteklerini esirgemeyen hocalarım Doç. Dr. Erkin Ekrem'e, Yrd. Doç. Dr. Asude Soysal Doğan'a, Yrd. Doç. Dr. Orhan Avcı'ya, Yrd. Doç. Dr. Ahmet Demir'e, Arş. Gör. Mert Can Erdoğan'a teşekkürlerimi sunarım.

ÖZET

Bu çalışmanın konusu Türkiye’de İslam öncesi Türk tarihi araştırmalarıdır. Bu çalışmalar 19. yüzyılın son çeyreğinde, milliyetçiliğin bir sonucu olarak ortaya çıktı ve başlangıcından günümüze kadar üç aşamadan geçti. İlk aşamada, yeterli eğitim almamış amatör tarihçilerin ilgisiyle teşekkül etmiş bir tarih yazımıyla karşılaşırız. Türklerin kim oldukları ve nereden geldikleri araştırılıyordu. Bu, Türklükle yeniden tanışma çağıydı. Tanışma, 1930’larda yeni bir boyut kazandı. Bu kez Türklük, Türk Tarih Tezi aracılığıyla, cumhuriyetin ve Türk milli kimliğinin gerektirdiği şekilde yeniden tanımlandı. Türk Tarih Tezi, Batılı ırkçı tezlerle karşı gelişen bir refleks biçimindeydi. Bununla beraber, rejimi ve kimliği güçlendirmenin biricik amacıyla hazırlanmıştı. İslam öncesi Türk tarihi araştırmaları son aşamada artık çağdaş ve akademik bir faaliyet halini aldı. 1935’te Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi kuruldu ve yurtdışından tarihçiler getirildi. Köprülü, Togan, Abdülkadir İnan ve Eberhard gibi önemli tarihçiler, akademik çalışmalarıyla akademik geleneğin kurucusu oldu. İlerleyen yıllarda akademik çalışmalar istikrarla ilerledi ve bu alanda bir Türk ekolü oluştu.

Bu tez çalışmasının ilk hedefi Türk ekolünün oluşma sürecini anlamaktır. İkincisi Türk ekolünün kaynakları ve araştırdığı konuları nasıl ele aldığını açıklamaktır.

SUMMARY

This thesis researches the studies of pre-Islamic Turkish history in Turkey. These studies emerged in the last quarter of the 19th century as a consequence of nationalism and have passed through three stages. In the first stage we meet a history writing formed by the interest of amateur or popular historians. In their studies the ethnic and geographical origins of the Turks were investigated. This was a re-acquainted age to meet Turkish identity. This acquaintance took on a new dimension in the 1930s. This time Turkishness was re-defined as the necessity of the new Republic and the Turkish national identity through the “Turkish History Thesis”. “Turkish History Thesis” was a reflexive reaction against the racist thesis of Europeans. At the same time, it was prepared by the aim of strengthening the new regime and identity. At last period, pre-Islamic Turkish history studies evolved into a form of more modern and academic activity. In 1935, DTCTF (Ankara University, The Faculty of Language, History, and Geography) was founded and foreign historians were brought from abroad. Significant historians such as Köprülü, Togan, Abdülkadir İnan and Eberhard became the founders of academic tradition of this area in Turkey by their academic researches. In the forthcoming years, academic studies developed stably and in this field a kind of Turkish school appeared

The first aim of this study is to understand how Turkish school appeared. Second one is to explain how Turkish school analyzed its sources and subjects.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	ii
SUMMARY.....	iii
İÇİNDEKİLER.....	iv

GİRİŞ.....	1
------------	---

BÖLÜM I: TÜRKİYE’DE TÜRKOLOJİ ARAŞTIRMALARININ TARİHİ

I. A. 19. Asra Kadar Osmanlılarda Tarihçilik.....	9
I. B. Osmanlı Modernleşmesi ve İlk Türkoloji Çalışmaları.....	10
I. C. Osmanlı’da Çağdaş Tarihçiliğin ve Türkoloji’nin Kurumları.....	16
I. D. Yeni Regim ve Kimlik Etkisinde Türk Tarihçiliği.....	21
I. D. a. Türk Tarih Tezi’nin Altyapısı	21
I. D. b. Türk Tarih Tezi’nin İnşası	30
I. D. c. Türk Tarih Tezi’ne Gelen Eleştiriler.....	43
I. D. d. Türk Tarih Tezi’nin Uzun Vadeli Etkileri.....	45
I. E. Hümanizm-Türk İslam Sentezi Çatışması ve Türk-İslam Sentezi’nin Zaferi.....	47
I. F. İslam Öncesi Türk Tarihi alanında Marksist Tecrübe.....	56

BÖLÜM II: KİMLİKLER VE İMAJLAR ÜZERİNDEN GELİŞEN TEPKİSEL VE SAVUNMACI BİR TARİHÇİLİK

II. A. “Gurur Kırıcı”nın Reddi ve “Gurur Verici”nin Abartılması: Benzersiz Parlak Bir Geçmiş İnşası.....	63
II. B. Bilimsel Tarihçiliğe Yönelik Açılımlar.....	77

BÖLÜM III: TÜRKİYE’DE İSLAM ÖNCESİ TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARINDA YAKLAŞIM SORUNU VE TEMALAR

III. A. Çalışmaların Genel Doğası Üzerine.....	79
--	----

III. B. Temalar.....	83
III. B. a. Devlet-Siyaset.....	83
III. B. b. Savaş-Askerlik.....	86
III. B. c. Kültür.....	90
III. B. d. Din.....	95
III. B. e. Sanat.....	102
III. B. f. Toplum ve Hukuk.....	105
III. B. g. Ekonomi.....	110
III. B. h. Coğrafya-Mekan.....	117
III. C. Türklerin Komşuları.....	120
III. D. İslam Öncesi Yaşam Biçiminin Analizi ve Kuram.....	127

BÖLÜM IV: KAYNAKLAR VE KAYNAK KULLANIMI

IV. A. Kaynaklarla İlgili Genel Değerlendirme ve Kaynak Kullanımında Sorunlar.....	134
IV. B. İslam Öncesi Türk Tarihi Araştırmalarında Kullanılan Yazılı Kaynaklar.....	158
IV. B. a. Çin Kaynakları.....	158
IV. B. b. Batı Kaynakları.....	169
IV. B. c. İslam Kaynakları.....	173
IV. B. d. Türk Kaynakları.....	178
IV. C. İslam Öncesi Türk Tarihi Araştırmalarında Kullanılan Sözlü Kaynaklar.....	186
IV. D. Arkeolojik Kaynaklar.....	189
SONUÇ.....	193
KAYNAKÇA.....	196

GİRİŞ

Ziya Gökalp, Türk tarihini İslam öncesi, İslam etkisinde ve Batı etkisinde Türk tarihi olmak üzere üç ana döneme ayırmış. Gökalp'in yaptığı ayırım akademik tarihçiliğe de sirayet etmiştir. Böylece Türklerin topluca Müslüman olmaya başlamalarından önceki tarihleriyle ilgilenen bir uzmanlık alanı doğmuştur.

İslam öncesi Türk tarihinin başlangıcı konusunda üç farklı yaklaşım vardır. Üç yaklaşımın verdiği başlangıç tarihleri eskiden yeniye sıralandığında ilk yaklaşımın arkeolojik buluntulara dayanarak Orta Asya'nın tarih öncesi çağlarına işaret ettiğini görüyoruz. Anav Kültürü adıyla bilinen ve en eski katmanın m.ö. 4500-4000 yıllarına dayandığı sanılan kültür, bazı tarihçilere göre Türklerin yarattığı en eski kültür olarak Türk tarihinin başlangıcını teşkil etmektedir.¹ Fakat Türk tarihini arkeolojik buluntulara göre başlatan tarihçilerin bir kısmı daha yeni bir kültüre, Andronovo Kültürü'ne gitmektedirler. Andronovo Kültürü'nün hem Türklerin atalarına ait olduğu hem de daha sonraki tarihlerde görülen Türklerin kültürünün nüvesi olduğu kabul edilmektedir. Andronovo dönemi insanları doğrudan "Türk" diye nitelendirilmeyip, "proto-Türk", "ön-Türk" veya "Türklerin ataları" biçiminde tanıtılır.² Andronovo Kültürü'nün Altay Dağları'ndan güneye inerek Orta Asya'ya yayıldığı, Türklerin de Orta Asya'ya böyle girdiği düşünülmektedir.

Kimi araştırmacılar Türk tarihini Sakalar ile başlatır. Sakaların milliyeti tartışma konusu olmakla beraber Türkiye'de yaygın kanaat Türk oldukları ya da Türk olmalarının çok güçlü bir olasılık olduğu yönündedir. Bazı araştırmalarda bundan hareket edilerek Sakalar en eski Türk topluluğu sayılmıştır. "Sakalar devri" diye adlandırılan zaman aralığı m.ö. 2000'lerden m.ö. 3. yüzyıla kadar getirilmekte, bu devrin olaylarının yaşandığı mekan Orta Asya'yı aşarak bugünkü Ukrayna'ya,

¹ Zeki Velidi Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, Enderun Yayınevi, İstanbul, 1981, s. 8,9

² Bahaeddin Ögel, , **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi-Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 5-6

Anadolu'ya ve Mısır'a ulaşmaktadır.³ Aynı zamanda Andronovo Kültürü'nün Sakalarla ilişkilendirildiğini de gözden kaçırmamak gerekir. Yani Türk tarihini Anav'la başlatanlara göre daha yeni bir tarih verilmektedir. Başlangıç için Andronovo'ya işaret eden tarihçilerle Sakalara işaret eden tarihçilerin farkı, Andronovo Kültürü'nün sahiplerini bir grubun “Türkleri ataları”, diğer grubun “Türklerin ataları olan Sakalar” olarak bildirmesidir.

Üçüncü ve daha yaygın bir yaklaşım Türk tarihini Hunlarla başlatmaktır. Türk olduğu kesin kabul gören en eski kavim Çin kaynaklarında “Hsiung-nu” adı verilen Hunlardır. Hunların Çin kaynaklarında anıldığı daha eski tarihler olmakla beraber, düzenli bilgiler m.ö. 220 yılında Hun ch'an-yü'sü olduğu bilinen T'ou-man zamanında başlar. Dolayısıyla T'ou-man, Türk tarihinin başlangıcı kabul edilir.

İslam öncesi Türk tarihi, Avrasya'nın bozkır bölgelerinde şekillenmiş atlı-göçebe ve savaşçı bir kültür etrafında betimlenir. Türk yaşam biçimi ve kültürünün İslam öncesi dönemdeki belirgin karakteri bu şekilde tespit edilmiş ve tarihi olaylar buna göre açıklanmıştır. İslam öncesinde yaşamış Türkler başında börk, üzerinde kaftan, belinde kılıç, elinde yay; at üstünde yolculuk edip at ve sığır yetiştiren, yağma yapan ve akşamları kubbeli çadırına giren insanlar olarak tasvir edilir. Şehirlerde yaşayıp tarla süren, ticaret yapan Türkler, “özünü terk ederek farklı bir yola girmiş” sayılır ve göçebelere ayrı incelenir.

Türkiye'de İslam öncesi Türk tarihi 19. yüzyılda, bir dizi siyasi olayın tetiklemesiyle Osmanlı modernleşmesi çerçevesinde gündeme gelmiştir. Bu alandaki çalışmaları tetikleyen, gündeme geldiği andan beri, milliyetçilik olmuştur. 19. yüzyıl sonlarından günümüze kadar hem milliyetçilik hem de İslam öncesi Türk tarihi araştırmalarına yön veren eğilimler üç aşamadan geçmiştir. Cumhuriyetin kuruluşuna kadarki başlangıç devresinde İslam öncesi Türk tarihi “Türklüğün yeniden keşfi” niteliğinde olup Kırım'dan ve Avrupa'dan gelen aydınların çabalarıyla yürütülmüştür. Türkçülüğün gücünün zirvesinde olduğu 1930'larda tarih ve ideoloji birleşmiştir. Uluslaşma süreci içinde İslam öncesi Türk tarihi ideal ve köklü bir ulus yaratılmasına hizmet etmiştir. 1930'lar aynı zamanda İslam öncesi Türk tarihi alanındaki akademik

³ İlahmi Durmuş, **İskitler**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2012, s. 67-68, 75-78, 163-164

Çalışmaların başladığı yıllardır. Bu sebeple akademik gelenek 1930'ların izlerini taşıtmaktadır. İşlam ncesi Türklüğün algılanışında o yılların milliyetçiliğinin tezleri etkili olmaktadır. Atatürk'ün ölümü, resmi ideoloji konusunda yeni tartışmaların doğmasına sebep oldu. Rejimin yeni ideolojisi olma iddiasındaki Hümanizm, Türklere odaklı bir tarihi yanlış buluyor, bunun yerine hiçbir ayırım olmaksızın insana dayanan bir tarih koymayı planlıyordu. Hümanizm'in çıkışına karşı Türk-İşlam Sentezi milliyetçilerin dönüşümü ve tepkisi olarak ortaya ıktı. Türk-İşlam Sentezi, Türk kültürünün özünün İşlamiyetten önce şekillendiğini, İşlam devresinde bu zn İşlam Medeniyeti'nin etkisiyle güçlenip gelişerek bugünkü şeklini aldığını savunan tarihçilerin tarih tezi olarak Hümanizm'in karşısına ıktı. Böylelikle İşlam ncesi Türk tarihi araştırmaları üçüncü aşamaya girmiş oldu. Türk-İşlam Sentezi araştırmalara yön veren yeni akım olmakla birlikte 1930'ların eseri olan Türk Tarih Tezi tümüyle devreden çıkmamıştır. Hatta Türk-İşlam Sentezi başlarda Tarih Tezi'nin devamı olduğunu düşündürecek fikirler taşımıştır.

Türk-İşlam Sentezi, İşlam ncesi dönemi Türk tarihinin bütünü içine yerleştirmekte başarılı olmuştur. İşlam ncesi ve İşlami devir birbirinden kopuk, tamamen ayrı iki devre olmaktan çıkarılmış, Türk kültürünün art arda gelen iki gelişme devresi haline getirilmiştir.

Yerli ve yabancı arkeologlar tarafından yapılmış çok sayıda arkeolojik kazı, İşlam ncesi Türk tarihine ışık tutmaktadır. Arkeolojik bulgulardan en çok bu konuda yararlanmıştır. Ayrıca Türklerin antropolojik özelliklerinin belirlenmesi için Atatürk döneminde Anadolu'da yapılmış araştırmalar olduğunu unutmamak gerekir. Altay Dağları çevresinde bulunan "Brakisefal Beyaz savaşçı ırk", Türklerin ataları olarak tanınmaktadır. Bu yönüyle Andronovo arkeolojik buluntuları antropoloik önem de taşıtmaktadır.

En eski (ve doyurucu) Türkçe yazılı kaynaklar 7. ve 8. yüzyıla aittir. Oysa başta gördüğümüz gibi Türk tarihinin başlaması çok daha eskidir. Çin belgeleri Türk tarihinden haber veren en eski ve en kapsamlı yazılı kaynaklar olarak İşlam ncesi Türk tarihi araştırmalarının vazgeçilmezidir. Türk tarihinin başlangıcından itibaren ayrıntılı bilgiler taşırlar. Çinliler, zaman içinde komşularını yakından tanıma ve

onların yaptıkları işleri kaydetme ihtiyacı duymuşlardır. Türklerle Çinlilerin tarih boyunca birbirine bağlı fakat düşman olmaları Çin kayıtlarını zenginleştirmiştir. Türk tarihinin ağırlık merkezinin Orta Asya ve özellikle Orta Asya'nın doğu tarafları olduğu zamanlarda birinci kaynaklar Çin kaynaklarıdır. Türk tarihinin ağırlık merkezi batıya kaydıkça Çin kaynakları zayıflar.

Tarih boyunca Orta Asya'dan bugünkü Ukrayna'ya ve Orta Avrupa'ya çok sayıda göç yaşanmıştır. Batıya göçen Türkler artık Çin kaynaklarından çıkmakta, coğrafi yakınlık ve çeşitli ilişkiler ölçüsünde Batı kaynaklarında belirmektedir. Üslupları ve verdikleri bilgiler açısından Batı kaynakları Çin kaynaklarından çok farklıdır. Çinliler Türkleri doğru şekilde tanımak istediklerinden tuttıkları kayıtlar gerçekçidir. Batı kaynakları ise Türkler hakkında çoğunlukla efsanevi, hatta masal sayılacak kayıtlar içerir. Bu yüzden Batı kaynakları üzerinde çalışan tarihçiler gerçekte efsaneyi ayırmaya mecbur kalırlar. Batılılar özellikle Türklerin göçebe yaşam biçimini çok yadırgamış ve göçebeliği hayalci bir üslupla anlatmışlardır.

İslam kaynakları hem Çin hem de Batı kaynaklarına göre daha yenidir. Ancak Türk tarihinin ağırlık noktasını Orta Asya'nın batısına ve Ön Asya'nın oluşturduğu 9. ve 10. yüzyıllardan başlayarak en önemli kaynakları oluştururlar. Türkler tarafından yazılmış kaynaklara eşlik etmelerinden başka, önemli seyahatnameler, coğrafya ve tarih kitapları; Türk tarihinin aydınlatılmasında büyük önem taşır. İslam kaynakları İslam öncesi Türk tarihiyle Türklerin İslam'a geçiş süreci hakkındaki en önemli kaynaklardır.

Türkler 7. ve 8. yüzyıllardan başlayarak siyasetname şeklinde taş kitabeler bırakmışlardır. Kitabelerde siyasi olaylar çok kısa cümlelerle anlatılır. Olayların sebepleri, gelişmesi ve sonuçları hakkında çok detaylı bilgi yoktur. Yazıtlardan günlük yaşam, protokol kuralları, inanışlar gibi konularda da bilgi edinmek mümkündür. Ama bu bilgiler de sınırlı kalmaktadır. Çin kaynaklarının tamamlayıcılığına ihtiyaç duyulmaktadır.

Türk kaynaklarındaki bilgilerin genişlemesi Uygurlar zamanında olmuştur. Yerleşik hayatın getirisi olarak yazılı kültürün geliştiği Uygurlarda taş kitabelerden başka, kitaplar ve arşiv vesikaları da bulunur. Uygurlardan kalan belgelerde günlük yaşam,

ekonomi, inanış, hukuk gibi çok geniş konularda ve kitabelere göre daha fazla bilgi bulunabilmektedir.

İslam öncesi Türk tarihi çalışmalarında pek çok sorun vardır. Sorunların önemli bir kısmı çalışılan alanın kendisiyle ilgilidir. Akla gelen ilk sorun Türk tarihinin başlangıcıyla Türkçe yazılı kaynakların ortaya çıkması arasında ciddi bir boşluk olmasıdır.. Türklerin yazılı kaynaklar bırakmamaları göçebe yaşantının eseridir. Türklerin asıl yaşam alanı sayılan bozkırda iklim ve coğrafya tarıma müsait değildi. Buna karşın geniş otlaklar büyük nüfusları besleyebilen bir ekonomik potansiyel yaratıyordu. Türkler, ekonomik faaliyetlerinin odağına işte bu potansiyeli almış, bunun gereği olarak da göçebe olmuşlardır. Otlaklar büyük nüfusları beslemeye muktedir olmakla birlikte doğal felaketler ve anormal mevsim şartları sık sık kıtlıklara sebep oluyordu. Göçebeler kıtlıkla karşılaştıkça kayıplarını yağma ve çapulla telafi etmiş olmaları ki zaman içinde yağma ve çapul temel geçim kaynakları arasına girmiştir. Bir göçebenin hayatı geçimi için çalışmaktan başka göçle, savaşla ve yağmayla geçiyordu. Pek çok tarihçi bu hareketli hayatın yazılı bir geleneğe fırsat bırakmadığını düşünmektedir. Yetinmek istemeyenler için göçebelerdeki sözlü edebiyatın gücünü hatırlatmak gerekir. Sözlü edebiyat geleneği göçebeliğin en güçlü kültür unsurlarından biriydi. Böyle güçlü bir gelenek varken yazıya geçmeye gerek duymamış olmaları da pekala mümkündür. Yerleşiklerin bazıları milyonlarca belge içeren arşivleri bulunur. Oysa yılda en az 2 kez göç eden göçebelerin böyle büyük ve hantal arşivler kurmaları mümkün değildi. Onlar da 7. ve 8. yüzyıllarda yazılarını “taşa vurarak” korumuşlardır. Türklerin taşlara yazdıkları yazılar siyasetname şeklindedir. Çok kısa cümlelerden oluşan yazıtların bulunması, tarihçilere yabancı kaynaklarda doğal olarak yabancılara bakışıyla anlaşılabilen Türk tarihini, bu kez Türklerin gözüyle görüp karşılaştırarak daha gerçekçi sonuçlara ulaşma şansı tanımıştır.

İslam öncesi Türk tarihi 19 farklı dilde yazılmış kaynaklarla araştırılabilmektedir. Türklerin yayıldığı coğrafi saha, büyük ve küçük göçlerle genişlemiştir. Haliyle temasa geçilen milletler de çoğalmıştır. İşte bu nedenle farklı dillerde yazılmış pek çok kaynak vardır. Bu durum tarihçileri farklı diller bilmenin yanında, farklı kültürlerle de hakim olmaya mecbur etmektedir. Çünkü kaynağı anlamak için çoğu

zaman dili bilmek yetmez, kültürü iyice tanımak gerekir. Bundan Türk tarihini anlamamanın dünya tarihini anlama şartına bağlı olduğu sonucu çıkabilir. Türklerin komşu olduğu milletlerin sayıca çok olması, Türk kültürünün etkileşime girdiği kültürlerin sayısını da arttırmıştır. Kültür tarihi araştırmacıları için bu konu çok hassas bir dengeyle incelenmesi gereken karmaşık bir mesele halini almaktadır. Bu durumda Türk tarihini anlamak için dünya tarihini iyi bilmek ve anlamak gerektiğinin bir kez daha altının çizilmesi zorunlu olur.

İslam öncesi Türk tarihinin en önemli kaynakları olan Çin kaynaklarının da kendi içinde sorunları vardır. Çinlilerin tarihi kayıtlarında kullandıkları üslup, etkisinde kaldıkları felsefi akımlar, Türklerle aralarındaki ilişkiler; Türkler hakkındaki fikirlerini bazen gerçekten uzaklaştırmıştır. Zaman zaman gerçeği kasten gizledikleri de bilinmektedir. Akla gelen ilk sorunlu örnekler, Türklerin ağır saldırılarından sonra vermek zorunda kaldıkları haraçları tarih kitaplarında Türklerin verdiği haraçlar olarak kaydetmeleridir. Çin kaynaklarının önemli bir kısmını hanedan tarihlerinin oluşturduğunu unutmamak gerekir. Hanedan tarihlerinde doğal olarak bazı olaylar hükümdarın lehine değiştirilmiştir. Sonra Çinlilerin Türklerle ilgili kayıtlarının ileride tarihçilerin Türkler hakkındaki araştırmalarına yardımcı olmak için tutulmadığını da dikkate almak gerekir. Dolayısıyla Çinliler Türkler hakkında yalnız kendilerini ilgilendiren kayıtlar tutmuşlardır. Çin kaynaklarıyla ilgili başka bir sorun, Çinlilerin Türkçe özel ve cins isimleri belirli bir kural olmaksızın Çinceleştirmeleridir. Türk hükümdarlarının isimleri dahi bu şekilde Çinceleştirilmiştir. Belirli bir kural olmadığı için tarihçiler gördükleri isimlerin Çince halinden yola çıkarak Türkçesini bulma şansına sahip değillerdir. Bu yüzden İslam öncesi Türk tarihi araştırmalarının metinleri Çince transkripsiyonlarla doludur.

İslam kaynaklarının verdikleri bilgilerde de sorunlu taraflar bulunur. Arap coğrafya ve tarih eserleri, daha önce yazılmış eserlerden alıntılar yaparlar. Bu alıntılar çoğu zaman kaynak gösterilmeksizin yapılır. Çoğu zaman bilgilerin alındığı kaynaklar eskide kalmış bilgileri içermektedir. Zaten İslam kaynakları Orta Asya hakkında zayıftır. Uygurların İslam kaynaklarında uzun süre Oğuzlarla karıştırılmış olduğunu düşünürsek, İslam kaynaklarının yanıltıcı tarafları olduğunu görmüş oluruz. İslam

kaynaklarının eksiklerini ve yanlışlarını gidermek için tarihçiler başka kaynaklarla karşılaştırma yoluna gitmek zorunda kalırlar.

Batı kaynaklarında da benzer sorunlar vardır. Bazı Batılı kaynaklar Herodot'un İskitler hakkında anlattıklarını Hunlara mal edecek kadar ileri gitmiştir. Bilgilerin çağdaşlığı şüphelidir. Ayrıca mitoloji, Batı kaynaklarının içine işlemiştir. Batılılar Türkleri efsanelerle anlatmışlardır. Türkler hakkında pek çok hayali bilgi vermişlerdir.

Tarihçilerin araştırdıkları konuyu nasıl ele aldıkları bazen yeni sorunlara kaynaklık eder. Yaklaşım ile ilgili sorunların önemli bir kısmının Türk Tarih Tezi'nin uzantıları olduğunu görüyoruz. Geçmişten bugüne, Türklerin hangi ırktan geldikleri veya ayrı bir ırk teşkil edip etmedikleri tartışma konusu olmuştur. Türklerin atalarının "Brakisefal kafataslı Beyaz bir ırk" olduğu eskiden beri yazılmıştır ve bu konu Batılılarla Türkler arasında bir çatışma alanı teşkil etmiştir.

Bir başka sorun, tarihteki bazı kavimlerin milliyeti hakkındaki tartışmadır. Hem Batı'da hem de Türkiye'de Sakalar, ata kabul edilir. Artık iki tarafın söz konusu olduğu tartışmada taraflar haklı çıkmak için bazı belgeleri farklı anlama ya da eksik bırakma gereği duymuşlardır.

Tarihin algılanışıyla ilgili sorunlar içinde bir dizi Türk Tarih Tezi kalıntısı görüyoruz. En başta Türklerin "medeniyet kuran millet" olduğuna dair bilinçli bir biçimde yapılan vurgu vardır. Böyle bir vurgunun yarattığı sorun, Türklerin "ileri bir kültüre" sahip olduğunu kanıtlama arzusunun, Türk kültürünü anlama isteğinin önüne geçmesidir. Bununla birleşen "saf kültür" savının zayıflamaya başlamakla birlikte hala güçlü olduğunu söyleyebiliriz. Tarih Tezi mutlak saflıkta bir Türk kültürü tasarlamıştı. Tarih Tezi sonrası tarih geleneği bu kez "yabancı unsurları özütterek kendine mal eden" bir Türk kültürünü gündeme getirdi. Bu sayede saf kültürü reddeden akımların gönlü alınmış ve Türk kültürü için tasarlanan imaj da bozulmamış oldu.

Türkiye'de tarihçilik geleneği "Gerçek Türk"ün tarihi ilkelerini belirlemiş bulunmaktadır. Göçebe, savaşçı, cesur, yenilmez, devletine bağlı... Tarihi

şahsiyetlerin bu ilkelere uyup uymamaları “kahraman” ve “hain” sıfatlarından hangisine layık olduklarına karar verilirken kullanılacak ölçüdür.

Bu çalışmanın amacı, İslam öncesi Türk tarihi alanında yapılan çalışmaların bakış açılarını anlamak ve tekniklerini çözmektir. Mezkur alanda Türkiye’de yapılmış çalışmaların bir gelenek teşkil edecek devamlılığa ulaşip ulaşmadığı, eğer ortada bir gelenek varsa bu geleneğin geçirdiği evrimin anlaşılması için çalışılacaktır. İncelenen çalışmaların, bu çalışmaları yapan tarihçilerin mevcut siyasal, sosyal ve düşünsel ortamla etkileşimleri dikkate alınarak daha geçerli sonuçlara ulaşılmaya çalışılacaktır.

I. BÖLÜM: TÜRKİYE’DE TÜRKOLOJİ ARAŞTIRMALARININ TARİHİ

I. A. 19. Asra Kadar Osmanlılarda Tarihçilik

19. asra varılncaya kadar Osmanlı’da tarihçiliğin konusu büyük oranda Osmanlı tarihinden ibarettir. Yöntemi bakımından hanedanın anılarını yazmaya ya da günlüğünü tutmaya benzer. Bu tarihin kaynakları, yazarın yaşadığı dönemden öncesini anlatan, daha önce yazılmış tarih eserleri, yazarın kendi şahadeti ve olaylarda etkin rol oynamış yahut olaylara şahit olmuş kişilerin şahadetleridir.⁴ Osmanlı Hanedanı’nın günlüğü veya anıları niteliğindeki bu Osmanlı tarihleri tarihte görülmüş pek çok hanedanda bulunan, hatırlanma ve kalıcı olma arzusu ve geleneğinin bir örneğidir.⁵ Osmanlıda tarih yazımı, bir diğer ifadeyle vakanüvislik esasında bir memuriyet olarak ortaya çıkmıştı. Bu yüzden yazılanların Osmanlı toplumunun ideolojisine uygun düşmesi gerekiyordu. Bir edebiyat türü olarak da temayüz eden klasik dönem Osmanlı tarihçiliğinde⁶ Osmanlı tarihi, İslam tarihinin bir parçası olarak görülmüş ve yazılmıştır.⁷ Bu durum, Osmanlı’nın Müslüman kimliği varken ayrıca bir Türk kimliğine lüzum duymayıyla yahut İslam dünyasının hamisi olarak meşruiyetini yine İslam’da aramasına bağlanabilir. Ya da medeni bakımdan zayıf bir kitle için kullandıkları “Türk” sözcüğünü bir kimlik olarak benimsememiş oldukları da düşünülebilir.⁸ Şimdilik söylenmesi yeterli olan 19. Asır öncesinde İslam Öncesi Türk tarihi diye bir ilgi alanının bulunmadığıdır. Dahası,

⁴ Örneğin Aşıkpaşazade Sultan Bayezid’e kadarki Osmanlı tarihini Yahşi Fakih’ten okumuştur. Bu eserin Latin harflerine transkripsiyonunu yapan Atsız, yayınladığı eserin 5. Sayfasında buna dair daha detaylı bilgi verir. Bkz. **Aşıkpaşaoğlu Tarihi**, Haz: Çiftçioğlu Nihal Atsız, M.E.B. Yayınları, İstanbul, 1992, s. 115

16.Asırda Rüstem Paşa, Lütfi Paşa ve Ayaz Paşa da daha önce yazılmış tarihlerden yararlanmış, kendi zamanlarını da şahadetlerine dayanarak yazmışlardı. Halil İncalcık & Bülent Arı, “Klasik Dönem Osmanlı Tarihçiliği”, **Türkiye’de Tarih yazımı**, Ed: Vahdettin Engin & Ahmet Şimşek, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2013, s. 116

⁵ Kemal Paşazade, yazdığı Osmanlı tarihinin sultanın atalarının ve kendisinin başarılarının hatırlanması için kendisine buyruk verilmesiyle yazıldığını anlatır. Bkz. Ali Güneş, “Tarih, Tarihçi ve Meşruiyet”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi** sayı 17 s. 9

⁶ Klasik Osmanlı tarih yazıcılığının temel nitelikleri için bkz. Erdem Sönmez, **Annales Okulu ve Türkiye’de Tarih yazımı**, Tan Kitabevi, Ankara, 2010, s. 99

⁷ “Osmanlı tarihi, Osmanlı döneminde İslam tarihinin bir devamı olarak yorumlanmış, gaza ve cihad ideolojisi açısından değerlendirilmiştir.” Halil İncalcık, “Tarih ve Politika”, **OTAM**, sayı 19, s. 7 Ayrıca yine İncalcık, Neşri’nin ve tüm öteki Osmanlı tarihçilerinin Osmanlı tarihine bakışlarını bu biçimde açıklamaktadır. Bkz. İncalcık & Arı, a.g.m. s. 115

⁸ Feroz Ahmad, **Bir Kimlik Peşinde Türkiye**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, s. XI

zaten bu dönemde tarih büyük adamların tarihidir. Bir toplumun tarihi değildir. Paşaların, yöneticilerin, hanedanın tarihidir. 19. asırda Vakanüvislerin bariz örneği olduğu bir grup geleneksel tarihçiliği sürdürürken, daha çağdaş bir tarihçilik özlemini dile getirenler de vardı. 1831’de Takvim-i Vekayi’nin yayınlanmaya başlamasıyla birlikte siyasi, iktisadi, sosyal, kültürel ve bilimsel gelişmelerin günü gününe takip edilmesinin önemine dikkat çekilerek artık tarihçiliğin de bilimsel metotlarla yapılması gerektiği savunulmaya başlandı.⁹ Böylelikle gelenekçi tarihle çağdaş tarihçiliğin yan yana bulunduğu, zaman zaman çatıştığı ve çağdaşlaşmaya yönelik eğilimlerin ağırlık kazandığı 19. Asra gelindi.

I. B. Osmanlı Modernleşmesi ve İlk Türkoloji Çalışmaları

Daha önce söylendiği gibi, 18. Asırdan itibaren, bir yandan geleneksel tarihçilik sürdürülürken bir yandan da çağdaşlaşmaya yönelik atılımlar gerçekleşmeye başlamıştı. 1819’da vakanüvis olan Şanizade, hem Doğu hem de Batı tarzı eğitimler almış, Arapça, Farsça, Fransızca ve Latince bilen bir tarihçiydi. Batı kaynaklarından da yararlanarak yazdığı eserde, Avrupa’nın parlamentoları, sigorta ve karantina sistemleri hakkında da bilgiler yer alır. Bunun yanında Şanizade arşiv belgelerinin tarihçi için önemini vurgulamıştır.¹⁰ Tıpkı Şanizade gibi Hayrullah Efendi de geleneğin dışına çıkmayı başarmıştı. Hem dini eğitim hem de tıp eğitimi almış olan Hayrullah Efendi, yazdığı tarihte hem İslam hükümdarları hem de çağdaşları olan Hristiyan hükümdarlar hakkında bilgi vermiştir. Yabancı kaynaklardan da yararlandığı bu eser, Osmanlı tarihini dünya tarihinin bir parçası olarak ele almaktadır.¹¹

Osmanlı’nın reform ve Batı’yı tanıma çabaları sırasında Avrupa’ya öğrenciler gönderilmişti. Bu öğrencilerin Batı’da başta bilim olmak üzere pek çok alanda eğitim alarak uzmanlaşmaları ve yurtlarına dönerek çağdaşlaşmanın neferleri olmaları bekleniyordu. Bu sırada Avrupa’da Türklere bakışı Copeaux şöyle niteliyor:

⁹ Yenal Ünal, “Türkiye’de Tarihçiliğin Gelişimi (15-20. YY): Türk ve Batı Tarihçiliğine Örnek İki Kitabın Karşılaştırmalı Analizi”, **Kelam Araştırmaları Dergisi**, cilt 8 sayı 2, s. 191

¹⁰ Şanizade Ataullah Efendi ve eserleri hakkında bkz. Franz Babinger, **Osmanlı Tarihi Yazarları ve Eserleri**, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1982 s. 375-376; Orhan Bayrak, “**Osmanlı Tarihi**” **Yazarları**, Milenyum Yayınları, İstanbul, 2002 s. 190-191

¹¹ Babinger, a.g.e. s. 390-392; Bayrak, a.g.e. s. 173-174

“Birçok Avrupalı Rönesans çağında, Türkleri Romalıların saygın ardılları olarak görüyordu, oysa 19. Yüzyıl sonunda onları barbarlıkla, tam bir kültür yoksunluğuyla, Avrupa’nın bağrındaki uğursuz ve yıkıcı unsur olmakla suçlamak konusunda tam bir ağız birliği etmişti.”¹² Türk öğrenciler, kendilerini barbar ve düşman sayan bir toplumun içine düşmüşlerdi. Avrupa’da az sayıda Türkler hakkında aşağılayıcı şeyler yazmayan yazar da vardı. Bunların eserlerinin okunması Türk öğrenciler üzerinde müthiş bir etki yapmıştı. Bu öğrenciler, Türkiye’de İslam öncesi Türk tarihine ilgi duyulmaya başlamasının dört kaynağından biri oldular. Şöyle ki, Avrupa’da Türk tarihinin Osmanlı tarihinden ibaret olmadığını, Türklerin Orta Asya’da büyük bir medeniyet kurmuş olduklarını gördüler. Büyük göçler ve fetihlerle dünya tarihinde etkin bir rol oynamış olduklarını öğrenen bu gençler, Rus Çarlığı’nın Türkistan’ı işgal etmesinden sonra dikkatlerin buraya çevrilmesiyle birlikte Türk tarihine ve özellikle bunun Orta Asya’daki köklerine büyük ilgi duydular.¹³ Duydukları ilgiyle tarih kitapları okumaya başladılar.

Kendi devletlerinin zaaf içinde bulunduğu bir dönemde Avrupa’ya gitmiş, orada kendilerinden daha iyi şartlara sahip, daha zengin, daha iyi eğitim alan, daha yüksek bir bilimsel seviyeye sahip toplumları tanıyan, üstelik onlar tarafından aşağılanan bu gençler herhalde çok büyük bir üzüntü duymuşlardı. Köklü bir tarihe sahip olduklarını yine aynı yabancılardan duymak, geniş fütuhat yapmış, bozkırda bir medeniyet kurmuş olduklarını öğrenmek bu gençlerin kırılan gururlarını tamir etmekle kalmamış, içlerinde büyük heyecan uyandırmıştır. Türk tarihine duydukları güçlü merak bundan ileri gelmiş olsa gerektir.¹⁴ Bu gençler ülkelerine döndüklerinde Batı tarzı tarihçiliğe dair bir arzu ve Türk tarihine dair bir merak getirdiler. Bu merakın odak noktası Türklerin bilinen ilk vatanı olan Orta Asya’ya yönelikti. Dolayısıyla Türk tarihinin İslam öncesi devirlerini araştırmak da kaçınılmaz olmuştu.

19. asırda Orhun Abideleri’nin keşfiyle birlikte Avrupa’da Oryantalizm çalışmaları Türkoloji’ye dönüşmeye başladı. En büyük ilgi, belki de Macarların

¹² Etienne Copeaux, **Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 29

¹³ Copeaux, a.g.e. s. 35

¹⁴ Bernard Levis. **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2010, s. 467; Kemal Karpaz, **Osmanlı’dan Günümüze Ortadoğu’da Millet, Milliyet, Milliyetçilik**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013, s. 34

içinde uyanmıştı. Macarların tarihlerini Attila ve dolayısıyla Türk tarihiyle birleştirmesi bir noktaya kadar tarihi bir gerçeğe işaret edebilir. Ancak Macarlar için esas mesele, kendilerinin Türklerle akraba oldukları fikridir. Bu sebeple Türk tarihinin kökleri üzerine epey araştırma yapmışlardır. Macarların bu araştırmaları, başarısız bir ihtilal girişiminden sonra ülkelerinden kaçarak Osmanlı'ya sığınanlarla Türkiye'ye taşındı. Bunlar arasında en bilinen isim Constantine Borzecki adıyla Osmanlı'ya sığındıktan sonra Mustafa Celaleddin Paşa adını alan kişidir. Fransızca *Les Turcs Anciens et Moderns* adıyla yazılmış ve Türkçeye *Eski ve Modern Türkler* adıyla çevrilmiş olan eserinde Türklerle Macarların ilgisi, Türklerin Sarı Irk mensubu olmayıp, Europoid grubundan brakisefal Beyaz Irk mensubu oldukları, yani Avrupalı oldukları ve Avrupa hukukuna dâhil edilmeleri gerektiği yönündeki fikirleri görülmektedir.¹⁵ “Celaleddin bilimsel bilginin giremediği alanları kullanarak, açıklanamayanı doğruluğu sınanamayacak tezlerle açıklayarak sonuç alıcı yöntemlere başvurur. ... Ak-kara mantığı sayesinde, bir şeyin zıddını kanıtlamanın olanaksızlığı, kanıt yerine geçmektedir. Aynı yöntem daha sonraları, dili belli bir sınıflandırmaya girmeyen tüm halkların Türk kökenli olduklarını ileri sürmek için kullanılacaktır: Sümerler, Hititler, dilleri Hint- Avrupa ailesinden olmadığına göre ancak Turan dili olabileceği söylenen İndüs havzasındaki İlkçağ halkları.”¹⁶

Fransız Leon Cahun ile birlikte Macar Vambery Türkler üzerinde en büyük etkiyi yapmış tarihçidir. Ziya Gökalp, Cahun'un *Türklerin, Tatarların ve Sair Garbi Asya Tatarlarının Tarih-i Umumisi* adıyla Türkçe'ye çevrilmiş olan eserini kast ederek şöyle diyor: “Bu kitap, sanki Pantürkizm ülküsünü yüreklendirmek üzere yazılmış gibidir.”¹⁷ Haliyle Pantürkizm ülküsü yüreklendikçe Türk tarihine dair merak da güçleniyordu. Vambery'nin savları ise Türkiye'deki tarih yazımı ve tarihe bakışı temelinden etkilemiş görünüyor.¹⁸ Cahun, 1873'te Paris'te düzenlenen Birinci

¹⁵ Levis, a.g.e. s. 467-468. Ortaylı Mustafa Celaleddin Paşa'nın eseri hakkında “Bu, laik Avrupa ulusçuluğunun, Türkçeye tercümesi gibi bir şeydi.” diyor. İlber Ortaylı, “Osmanlı Tarih yazıcılığının Evrimi Üstüne Düşünceler”, *Türkiye'de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi*, Ed: Sevil Atauz, Türk Sosyal Bilimler Derneği, Ankara, 1986, s. 428

¹⁶ Copeaux, a.g.e. s. 32

¹⁷ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Bordo-Siyah Yayınları, İstanbul, 2008, s. 37

¹⁸ Ahmad, a.g.e. s. 53. Ahmad burada Vambery'nin küçük bir kitle üzerindeki etkisinden bahsediyor. Ancak ileride Türk Ocakları'ndan bahsedildiğinde anlaşılacağı üzere bu küçük kitlenin temsilcileri ileride Türk Tarih Tezi'nin yazılışında başrolü oynayanlar arasında yer alacaktır.

Oryantalistler Kongresi'nde bir bildiri okumuş, Orta Asya'da kıyılarında Türklerin yaşadığı bir iç denizin bulunduğunu, bu denizin kurumasından sonra Türklerin Avrasya'ya yayıldığını kanıtlamak istemiştir. Dahası, Mustafa Celaleddin Paşa gibi, Etrükslerin kökeninin bilinmemesinden yola çıkarak, bunları Türklerle ilişkilendirmiştir.¹⁹ Cahun, aynı yıllarda "Fransa'da Ari Dillerden Önce Kullanılan Dilin Turani Kökeni" adlı konferansta Aral-Hazar arasındaki yer isimleriyle Fransa'daki yer isimlerini benzeştirerek, Türklerin Fransa'da oturmuş olduklarını iddia etmişti. Bu metin 1931'de Türkçeye çevrilerek *Türk Tarihinin Ana Hatlarına Methal* içinde yayınlandı. Cahun'un Asya Tarihine Giriş'i de Türkler üzerinde önemli etkiye sahiptir. Cahun Orhun Abideleri'nden yola çıkarak eski Türklerin adalet duygusunun, kadın-erkek eşitliği fikrinin, örgütlenme yeteneğinin, hiyerarşi ve disiplin anlayışının yüksekliğini açıklamaktadır. Türkçüler içinde bu fikir büyük bir heyecan uyandırmıştır demeye gerek bile yoktur. Hatta Ziya Gökalp'in bir küçük özeleştiriyiyle beraber de olsa ısrarla Türklerin dünyanın en ahlaklı milleti olduğunu söylemesini buradan yola çıkarak anlamak da mümkündür.²⁰

Türkiye'deki Türkoloji araştırmalarının bir diğer kaynağı 19. Asır sonu ve 20. Asır başında Rusya'dan göçen Türklerdir. Rusya'da şarkiyatçılık geride kalan asırlar içinde hızla yükselmiş, Rusya'da kurulan enstitü ve müzelere İran'dan Japonya'ya kadar yayılan bir alandan toplanmış türlü belgeler getirilerek incelenmişti.²¹ Bu incelemeler sırasında hem çağdaş tarihçilik usulleri kullanılmış hem de Türk tarihi üzerine eserler verilmişti. Rusya'dan göçen Türkler arasında Rus okullarında eğitim görmüş kimseler bulunduğundan, Türkoloji ve çağdaş tarihçilik yöntemleri Türkiye'ye getirilmiştir.

Türkiye'deki Türkoloji araştırmalarının son kaynağıysa doğal olarak milliyetçiliktir. Tarih ilgisiyle milliyetçilik arasındaki ilgi oldukça sıkı ve sanıldığından biraz daha karmaşıktır. Tarih, milli bilincin ilk kaynağıdır. Yani tarih milliyetçiliği beslemektedir. Ancak gözden kaçırılmaması gereken şey, tarihle milliyetçilik arasındaki ilişkinin karşılıklı oluşudur. Tarih merakı ve milliyetçilik birbirini

¹⁹ Copeaux, a.g.e. s. 33

²⁰ Gökalp, a.g.e. s. 199-216

²¹ Rusya'daki Oryantalizm araştırmaları için bkz. Vasilij Vladimirovic Barthold, **Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm**, Küre Yayınları, İstanbul, 2004

karşılıklı olarak beslemektedir. Dolayısıyla Türk tarihine yönelik ilgi milliyetçiliği, milliyetçilik Türk tarihine olan ilgiyi körüklemiştir.²² Osmanlı'da Türk milliyetçiliği azınlıklara karşı bir tepki olarak ortaya çıkmış kabul edilir. Bunun yanına milliyetçiliği Osmanlıdakilerden daha önce benimsemiş olan Rusya Türklerinin göçünün etkilerini koymak gerekir. Böylece 1908'den itibaren görülen kısmi dernek serbestisinin etkisiyle kurulan Türkçü dernekler milliyetçiliği kurumlaştırdı. Bu derneklerde tarih ve dil araştırmalarına büyük önem verilmiş, hatta dernekler üniversite gibi çalışmıştır.²³ Ancak hepsinden öte uzun süren savaşlar ve yenilgiler dizisinin, azınlık isyanlarının ve doğal olarak yabancılara karşı duyulan nefretin ve onlara karşı kendini güçlü, ahlaklı ve üstün bir ırk olarak tanımlama ihtiyacının dikkate alınması gerekir. Kemal Karpat bunu daha yumuşak bir ifadeyle ama daha açık biçimde şöyle ifade eder:

*“Milliyetçilik, yenicilik modellerine yeni bir gözle bakarak siyasi alanda kültür birliğini esas kabul ediyordu. Bu akım ilkin edebiyat ve tarihte belirdi ve başlangıçta sadece kültürel nitelikteydi. Zamanla, imparatorluktaki azınlıkların ulusal bağımsızlık mücadelelerinin zoru altında ve ona karşı bir tepki olarak Türk milliyetçiliği de siyasi bir çehre kazandı.”*²⁴

²² Burada bu fikri destekleyecek bazı örneklerle değinmek şarttır:

Yahya Kemal'de Osmanlı azınlıklarının milliyetçilikleri, Türk milliyetçiliği, tarih merakını ilişkisini birbirini tetikler halde buluyoruz:

“... Paris'te talebe mitinglerine katılıyordum. Balkan Harbi arifesinde bizim ekkaliyetler (azınlıklar) Rumlar, Bulgarlar vs. büyük büyük mitingler tertip ediyorlardı. O sıralarda bizim Jön Türkler, Abdülhamid'i yıkmakla meşgul idiler. Yoksa Türk milletinden falan haberleri yoktu. Baktım bu Rumlar'ın, Bulgarlar'ın yıkmak istedikleri Abdülhamid değil, başka bir şey. Bunlar Türk milletini yıkmak istiyorlar. Demek Türk milleti diye bir şey var. ‘Bu nasıl bir millettir? Mazisi nedir?’ diye merak etmeğe başladım. Zaten siyasi ilimler mektebinde tarih okuyordum. Türk milletinin mazisini öğrenmek için tarih kitaplarını karıştırmağa başladım. İşte bende milliyet hissi ve milliyetçilik böyle doğdu.” İsmail Acar, **Türk Ocakları 1912-1931 1949-1980 1986>>**, (çevirimiçi)

www.turkocagi.org.tr/kitaplar/I.Acar.pdf Er. Tar: 08.11.2014

Ziya Gökalp'te de azınlık milliyetçiliklerinin etkilerini görebiliyoruz:

Türkler'in soysuz ve barbar olduğuna Türkleri bile inandırmaya gayret ediyorlardı.” diyor azınlıklar hakkında. Türkçüler de doğal olarak buna karşı Türklerin çok büyük bir medeniyet sahibi olduklarını, çok büyük bir millet olduklarını kanıtlamak umuduyla tarih okumaya başlamışlardır.

Gökalp, a.g.e. s. 25-40

²³ İleride de değinileceği üzere Türk Derneği, Türk Ocağı gibi kuruluşların tüzükleri serbest dersler, konferanslar, toplantılar ve hatta yayınlar öngörmüştür.

²⁴ Kemal Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi-Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s. 109

Kısaca açıklamaya çalıştığım bu dört kaynak Türkiye’de Türk tarihinin Osmanlı tarihinden ibaret olmadığı, Osmanlı öncesi Türk tarihinin hiç bilinmediği fikrini uyandırdı. Bunun üzerine tarih araştırmaları Osmanlı öncesi Türklüğe yoğunlaştı. Daha ziyade Batı’da yazılmış eserlerin etkisiyle, Türkiye’de Türklük bilgisinin ilk eserleri yaygınlaşmaya başladı.

Türkiye’de yayınlanan ilk eserler, “*Türk kimdir?*” gibi geniş bir alana dair kabaca sorulmuş bir sorunun ve bununla ilgili daha dar konuları kapsayan sorulara, örneğin “*Türk dili nasıl bir dildir?*” ya da “*Türkler nerede ortaya çıktı, nereden geldi?*” gibi sorulara yanıt arayışı gibidir. Bu eserlerde Türklük bilgisinin temelleri atılmıştır, denilebilir. Bu temellerle birlikte, dönemin gazetelerinde yayınlanan yazılarda Türkler dünya tarihinin belirleyicisi olarak görülmekte, Avrupa’nın aşağılayıcı tezlerine sert bir dille cevap verilmektedir.²⁵

Arthur Lumle Davids’in 1832’de Londra’da yayınlanan *Grammar of the Turkish Language*’si 1836’da Fransızcaya çevrilmişti. Bu eserin Türklerce okunmasından sonra buna benzer bir eser yazıldı. Fuad ve Cevdet Paşalar ilk modern Türk dilbilgisi eseri olan *Kavaid-i Osmaniye*’yi yazdı. Eserin giriş metnindeyse Avrupa karşısında Türklerin savunması yapıldı. Ahmed Vefik Paşa da Türkçenin yalnız Osmanlı’da konuşulmadığını yazan ilk Osmanlı yazarı oldu. Bir diğer önemli eserse Süleyman Paşa’nın 1876’da yayınladığı dünya tarihidir. Bu eserde İslam öncesi Türk tarihine dair bir bölüm ayırmıştı.²⁶ Necip Asım (Yazıksız) ise Fransızca, Arapça, Uygurca ve Çağatayca bilen, 1895’te Paris’te Societe Asiatique üyesi olmuş, Copeaux’a göre Türkiye’nin ilk Türkologudur.²⁷

Türkiye’de Türkoloji ile ilgili ilk çalışma örnekleri müstakil ve şahsi sayılsa yeridir. Bu alandaki araştırmalar II. Meşrutiyet’in ilanından sonra kurumlaşmaya ve düzen almaya başladı.

²⁵ Copeaux, a.g.e. s. 40

²⁶ Levis, a.g.e. s. 468-470

²⁷ Bayrak, a.g.e. s. 367-368, Copeaux, a.g.e. s. 37

I. C. Osmanlı'da Çağdaş Tarihçiliğin ve Türkoloji'nin Kurumları

19. asırda Osmanlı tarihçiliği gerçekten çağdaşlaşmaya ve bir bilim niteliği kazanmaya başlamış, Türkolojinin de ilk çalışmaları tarihe dönük büyük bir ilgi ve heyecan yaratmıştı. Ancak tüm bunlar şahsi başarılar halindeydi. Çağdaş tarih ve Türkolojinin örgütlenerek kendi geleceğini yaratması ihtiyacı henüz karşılanmış değildi. Çağdaş tarihçiliği ve Türkolojiyi örgütleyen, ilkelerini belirlemeye çalışan kurumlar 20. Asırda kurulan Tarih-i Osmani Encümeni, Türk Derneği ve Türk Ocakları gibi kurum ve kuruluşlar oldu.

Tarih-i Osmani Encümeni, tarihe çok meraklı olan Sultan Reşat'ın isteğiyle tüm belgelerin incelenmesiyle eksiksiz ve tarafsız bir Osmanlı tarihi yazmak amacıyla toplandı.²⁸ Bu fikir dönemin Osmanlı gazetelerinde gayet mantıklı bulunarak desteklendi. 24 Haziran 1909'da komisyon, başkan vakanüvis Abdurrahman Şeref Efendi'nin davetiyle toplanan komisyon yapılacak işler hakkında kararlar aldı. Alınan kararların en dikkat çekicileri mükemmel bir Osmanlı tarihi yazmak için gereken belgelerin toplanması ve önemli belgelerin bulunduğu taşra arşiv ve kütüphanelerinden bunların getirilmesidir.²⁹ Encümen aldığı bu karara uygun olarak çok sayıda belgeyi gerektiğinde taşradan getirerek yayınlamıştır.

Encümenin tarihçiliğimizdeki yeri hakkında Fuat Köprülü ve Halil İnalcık'ın farklı görünen fikirleri vardır. Ancak ikisi farklı açılardan bakmaktadır. İnalcık, Encümen'e 19. Asırda başlayan Türk Aydınlanma Çağı etkisi altında, Türk tarihçiliğini çağdaşlaştırma çabasının bir başarısı gözüyle bakmaktadır. Encümen'in yayınladığı dergiyi ise “... ilk kez modern Türk tarihçiliğini hakkıyla temsil eden bilimsel bir dergi” olarak nitelemektedir.³⁰ Dönemin tarihçisi olan Köprülü, Encümen'in yayınlarını oldukça sert bir dille eleştirmiştir. Encümen'in Osmanlı tarihinin ilk cildini yayınlamasının ardından gazetelerde bu cildi yeren çok sayıda yazı yayınlanmıştı. Köprülü de başta oldukça sert eleştiriler yapmakla beraber, zaman içinde Encümen'in eksiklerini kısmen mazur gördüğünü de dile getirmiştir.

²⁸ Mehmet Demiryürek, “Tarih-i Osmani Encümeni ve Mehmet Fuat Köprülü”, <http://dergipark.ulakbim.gov.tr/karaderas/article/wiev/5000052> Er. Tar: 11.12.2014 s. 120(çevirimiçi)

²⁹ Demiryürek, a.g.m. s. 124

³⁰ Halil İnalcık, “Türkiye’de Modern Tarihçiliğin Kurucuları”, **Türkiye’de Tarih yazımı**, s. 180

Köprülü'nün farklı gazetelerde ve farklı zamanlarda çıkan yazılarında Encümen'e yönelik eleştirileri şunlardır:

1-Encümen'in ortak bir tarih anlayışı olmadığı gibi, bazı üyelerin tarih felsefesi ve usulünden haberi yoktur.

“Evvela anlaşıldı ki Tarih Encümeni azaları bu şube-i marifenin ilmi usullerine karşı tamamıyla lakayddırlar; çünkü –Türk Tarih-i Edebiyatı usulü- hakkındaki makalemizin ilk kısmında işaret ettiğimiz veçhile –askeri ve siyasi hadiselerden başka hiçbir hadiseyi tarihin saha-i tetkikine kabul etmiyorlar. Halbuki tarihin bugünkü telakkisine göre, müverrih, kaybolmuş medeniyetleri, zamanları, manzara-i umumiyesiyle, tabii şekl-i hayatıyla, münferit ve müstesna vakaların ehemmiyetini hadd-i hakikisine tenzil ederek yaşamağa mecburdur. Binaenaleyh müverrih vekayı-i maziyesini nakl ve ihya etmek istediği cemiyetin evvela menşe-i irksini, muhit-i hükmi ve coğrafisini, tarz-ı teşkilinde methaldar olan amilleri, kuva-yi siyasiyesinin tarz-ı tevzi’ Ve tahakkümünü, aile iktisadiyatını halk hayat ve teşkilatını, bu teşkilatın resmi teşkilat ve münasebetlerini, şekl-i mülkiyeti, ziraat ve ticaret ve sanayii lisan ve edebiyatı, dini terakkiyat-ı ilmiyyeyi, mücavir kavimlere maddi ve manevi münasebatın derecesini vazıh hatlarla gösterecektir. Eski müverrihlerimiz bu cihetleri anlayamazlardı. Fakat –Tarih Encümeni programı ispat ediyor ki- bir heyet-i içtimaiyenin anasır-ı mürekkebesini, mihanikit-i hayatiyyesini görüp anlamakta bugünkü müverrihlerimiz de onlardan farklı bulunmuyor!”³¹

Köprülü'nün eleştirileri Rankeci tarihle Annales tarihçiliği arasındaki çatışmayı gözler önüne seriyor. Siyasi tarihten ibaret, yalnız arşiv belgelerine dayanan Rankeci tarih anlayışını, Tarih-i Osmani Encümeni'nin yayınlarına hâkim görüyor. Annales Ekolü'nü akla daha yakın bulan Köprülü doğal olarak Encümen'in yayınlarını ve tarihe bakışını eksik buluyor.

2-Encümen yayınlarında “Türk” kelimesini kullanmamaktadır. Türkçülüğün iyiden iyiye güçlendiği bir dönemde millet yerine hanedan esaslı tarih yazan Encümen, “milli tarihten bihaber ve gelenekçi” olmakla suçlanıyor.

³¹ Demiryürek, a.g.m. s. 124

3-Türk tarihini hakkıyla anlamayı sağlayacak belgelerin ve bu belgeler olsa bile onu doğru yorumlayacak uzmanların eksikliğinden bahisle, Encümen'in başarılı olma şansı zaten yoktur. Köprülü burada yine de bazı üyeleri istisna kabul etmiş, onların başarılarını şahsi ve münferit değerlendirmiştir.³²

Tarih-i Osmani Encümeni, 19. Asırdan beri bireysel çabalarla devam eden tarihte çağdaşlaşma hareketinin bir heyet bünyesinde örgütlenmesinin ilk adımı, Türk Tarih Kurumu kuruluncaya dek sancak gemisi olmuştur. Bu bakımdan tüm eksiklerine rağmen tarihi rolünün hakkını teslim etmek gerekir. Herhangi bir konuyu öğrenmeye, anlamaya çalışıyorsanız sizinle aynı konu üzerinde çalışan diğer insanlarla iletişiminiz olması gerekir. Her zaman bir başkasının bakış açısına ve fikirlerine ihtiyaç duyarsınız. Hiçbir fikir, hiçbir icat ilk sahibinin ya da mucidinin ortaya attığı gibi kalmadı. Her fikir, her icat onu bir adım öteye taşıyan bir başka insanın katkısıyla gelişti. İşte bu sebeple tarihçiliğin kurumlaşması, tarihçilerin birbirine danışması ve işbirliği yapması, tarihçiliğin ilerleyebilmesi için hayati önem taşır. Tarih-i Osmani Encümeni Türkiye'de tarihçilerin bu imkanı bulduğu ilk kurum sayılır.

II. Meşrutiyet Türkoloji araştırmaları için bir dönüm noktası oldu. Artık iktidar bilim konusunda derin hassasiyetleri olan kimselerin elindeydi. Şerif Mardin'e göre 1908'de ülke yönetimini ele geçiren "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurucularının hepsinin hayatında biyolojik bilimler, anatomi ve fizyoloji birinci derecede yer tutuyordu. Hepsinde 'hayat' ve 'sıhhat' dini izahlarla değil biyolojik dengenin sonucu olarak anlatılıyordu."³³ Üstelik II. Abdülhamid'in yönetimine göre daha serbest bir yönetim vardı. Dernek kurmak, öncesine göre daha kolaydı ve artık Türkçü bir grup da iktidara gelmiş bulunuyordu. Bu dönemde Türkçüler dernekler kurarak örgütlenmeye başladılar. Kurulan derneklerde henüz Türk tarihi, dili, kültürü konularında yeterince bilgi sahibi olunmadığı için, Türkoloji ile ilgili araştırmalar önemli uğraşlar arasındaydı. 1908'de kurulan Türk Derneği, Türkçülerin örgütlenme ihtiyacını gideren ilk kuruluş oldu. Derneğin kuruluş amaçları incelendiğinde,

³² Mehmed Fuad Köprülü "Bizde Milli Tarih Yazılabilir mi?", **Milli Tarih'in İnşası**, Haz: Ahmet Şimşek& Ali Satan, Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2011, s. 127-128

³³ Şerif Mardin, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996 s. 58

Türkolojiye yönelik merakı görmek oldukça kolaydır. Üstelik gazeteler, kitaplar yayınlayan, konferanslar düzenleyen, yani bilginin ve fikirlerin yayılmasına aracılık eden bir dernek tasarlanmıştı.³⁴

Türk Derneği 1911’de kendi adını taşıyan bir dergi çıkarana kadar *Sırat-ı Müstakim* adlı bir dergide yayınladı yazılarını. Kendi adını taşıyan dergiyi ise sadece 7 sayı yayınlayabildi. Dernek yurtdışında da şubeler açtı, yabancı Türkologları davet ederek konferanslar düzenledi. Bu derneğin üyelerinin çoğunluğu Darülfünun’da ders verenlerdi.³⁵ Derneğin kültür üzerine yoğunlaşan akademik üslubunun sebeplerinden biri budur. İkinci bir sebep olarak herhalde siyasi çalkantılardan uzak durma ihtiyacı sayılabilir.

Yine 1911’de derneğin bazı üyeleri Türk Bilgi Derneği’ni, 1913’teyse Türk Yurdu Cemiyeti’ni kurdular. Amaçları yine Türkçü fikirlerin yayılması, Türkoloji araştırmaları yapılması, bunların yayınlanması, konferanslar ve söyleşiler düzenlenmesidir.

II. Meşrutiyet’ten itibaren Türkçü fikirler güçlenerek politik alanda önem kazandı. İmparatorluğu çöküşten kurtarmak için girişilen mücadelenin bir ayağı da bir vatandaşlık tanımı yapmaktı. Ortak bir kimlik sahibi olmanın imparatorluğu kurtarabileceğine inanç hala güçlüydü. Balkan Savaşları sonrası bu inanç değişecek ve Türk kimliği gittikçe ön plana çıkacaktır: “1912-1913’teki Balkan Savaşlarını izleyen dönem, Osmanlı’da vatanseverliğin intikamcı bir milliyetçilikle iç içe geçtiği travmatik bir yeni dönemi başlatır.”³⁶ Artık eğitimde Türklüğe yapılan atıf gitgide artacak ve kimlik bulma arayışı Türk kimliği üzerine yoğunlaşacaktır. Bu dönemde tarih kitaplarında “Türk” ismi de geçmeye başlamış, Osmanlı tarihinin kökeni Orta Asya’da, Türk tarihinde aranmaya başlamıştı.³⁷ Türkçü örgütler de kurulmuş, ancak devamlılığı olmayıp, birini kuranlar bir diğerini kurduğu için istikrarlı ve tek bir kurum olamamıştı. İstikrar Türk Ocakları ile sağlanacak gibi görünüyordu.

³⁴ Acar, a.g.e. s. 14

³⁵ Masami Arai, **Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s. 26

³⁶ Füsun Üstel, “**Makbul Vatandaş**”ın Peşinde II. Meşrutiyet’ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005 s. 33

³⁷ Mehmet Ö. Alkan, “II. Meşrutiyet’te Resmi İdeoloji, Resmi Tarih ve Eğitim”, **Türkiye’de Tarih yazımı**, s. 159

Hüseyin Baydur adlı Türkçü bir genç, Türkçü bir bakış açısıyla, imparatorluk içindeki Türklerin durumu ve geleceği hakkındaki fikirlerini Türkçü aydınlara yazdığı bir mektupla dile getirmişti. Mektupta “*Türk kavmi, hayat-ı inkıraz yaşamaktadır. Buna selefleri gibi ilgisiz kalmayacaktır. Ziraat, ticaret, sanayi ile kazanılmış bir içtimai hâkimiyeti, kuru bir siyasi hâkimiyete tercih etmektedirler*”³⁸ diyordu. Hüseyin Baydur, mektubunda bilimden ve eğitimden bahsetmemiş olsa da Türkiye’deki tarihçilik üzerinde öngörülebileceğinden çok daha büyük bir etki bırakacak olan Türk Ocağı’nın kurucuları herhalde bunların önemini kavramıştı. Türk Ocağı’nın kuruluş amaçları, Türk Derneği’nden beri hemen hemen hiç değişmemiş olan amaçlardı: Ancak Ocak çok çetin bir zamanda kurulmuştur. Balkan Savaşları, Dünya Savaşı, Milli Mücadele, devrim, yeni rejimi yerleştirme çabaları...

Ocak tüm bu olağanüstü şartlar altında 2. Kurultayını ancak 14 Haziran- 11 Temmuz 1918 tarihleri arasında yaptı. Burada sunulan faaliyet raporuna göre faaliyetler şunlardır:

- a. 500 civarında konferans düzenlenmiş
- b. Yurtdışında okuyan 140 öğrenciye yardım edilmiş
- c. Türkçe ve yabancı dillerde 1250 kitaptan mürekkep bir kütüphane kurulmuş
- d. Üniversite hocaları tarafından tarih, dil, din, hukuk, güzel sanatlar konularında “serbest dersler” verilmiş
- e. Türk dünyasından gelen önemli kişi ve heyetlerle toplantılar yapılmıştır.³⁹

Faaliyet raporuna bakıldığında Türk Ocağı’nın bir üniversite gibi çalıştığı anlaşıyor. Ocak, İstanbul’un işgali sırasında İngilizlerin emriyle 12 Mart 1920’de kapatıldı. Cumhuriyet döneminde yeniden açılmasına rağmen, 1931’de kapatılarak şubelerinin yerine halkevleri kuruldu. Türk Ocağı bu kısa süre içinde Türk tarihçiliğinin en önemli kurumunu (Türk Tarih Kurumu) miras bıraktı ve yeniden kurulduktan sonra da aynı şekilde konferanslar düzenleyerek tarihçileri ve tarih meraklılarını buluşturmaya devam etti.

³⁸ Acar, a.g.e. s. 30

³⁹ Acar, a.g.e. s. 39

I. D. Yeni Rejim ve Kimlik Etkisinde Türk Tarihçiliği

I. D. a. Türk Tarih Tezi'nin Altyapısı

1920'li yıllarda ortam Türk tarihçiliğinin gelişmesi ile değil zihniyetinin belirlenmesiyle ilgiliydi. Önce işgaller, Milli Mücadele, ardından yeni rejim, bu rejimin kurumları gündemi ziyadesiyle meşgul ediyor, tarih alanında bir atılım yapmaya fırsat kalmıyordu. Ancak imparatorluğun parçalanması, Anadolu'nun Yunanlar tarafından işgali, Sevr'in gurur kırıcı etkisi bir araya gelerek müthiş bir milli hassasiyet yarattı. Bu milli hassasiyetle tüm 'dünyayı dize getirmiş olmak', 'ebedi vatan Anadolu'yu kurtarmış olmak' yeni tarihin parolaları arasına girdi. Bu anlayış en güzel ifadesini Nihal Atsız'da bulmuştur:

“Ey Türk gençliği! Sen Arap Muhammed'in mezarını İngiliz altınları için Türk esirlerini boğazlayan kahpe Araplara bıraktıktan sonra senin kaben Çanakkale, Sakarya ve Dumlupınar değil midir ?”⁴⁰

Bu sözlerde ileride göreceğimiz üzere Türk tarihi ve kültürü üzerindeki İslam etkisinden kurtulma arzusu, Birinci Dünya Savaşı'nda Arapların beklenmedik biçimde İngiliz safına geçmelerinin yarattığı nefret ve 'Türk'ün tek başına kazandığı büyük zaferlerin kutlu hatırası' ifşa olmuştur. Türk Tarih Tezi'nde de görülecek bu hislerin daha açık ve cüretkâr bir yansımasıdır. 1920'ler böylelikle yeni rejimin kurumlarının ve altyapının belirlenmesi çabasıyla ve zihinlerde yakın tarihin acılarının derin izleriyle geçti. 1930'larsa yeni bir dönemi teşkil eder. Bu dönem, Atatürk'ün tüm kararlarda tekel haline geldiği, devrimlerde de sıranın ideoloji ve kimliğe geldiği, dünyada konjonktürün ulus-devletlerin otoriter yapılanmalara yöneldiği özgün bir dönemdir.

1930'ların özgün ruhunun anlaşılması için ilk olarak Atatürk'ün fikirlerinin ve otoritesinin anlaşılması gerekir. Samsun'a çıktığı günden itibaren Atatürk'ün önderliğini ve otoritesini kabul edenlerin sayısı gitgide artmıştı. Cumhuriyet'in ilanı

⁴⁰ Hüseyin Nihal Atsız, *Çanakkale'ye Yürüyüş & Türkçülüğe Karşı Haçlı Seferi* İfran Yayınları, İstanbul, 1997

sonrasında da bu durum değişmedi.⁴¹ Oluşan muhalefet kısa sürede etkisiz hale getirilerek Atatürk'ün otoritesi mutlak hale geldi. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası Şeyh Said İsyanı ile ilişkilendirilerek, Serbest Cumhuriyet Fırkası ise Belediye seçimlerinde usulsüzlük olup olmadığına dair tartışması sonrasında Atatürk'le karşı karşıya gelmek istemeyen Fethi Bey tarafından kapatıldı.⁴² Başarısız İzmir Suikastı girişiminden sonra görülen davada eski İttihatçılar olmak üzere kalan diğer muhalifler de bertaraf edilmiş oldu. Tüm bunların ardından 1930'larda otoritesi mutlak ve siyasetle de sınırlı olmayan bir Atatürk Türkiye'si doğdu.⁴³

Atatürk'ün tarihe bakışını yalnız Tarih Kongresi ve Tarih Tezi ile sınırlamak eksik olacaktır. Türk Tarih Tezi'ni hazırlayan fikirlerden asla bağımsız olmayarak, aksine bu tezin doğruluğunu kanıtlamak üzere tarihçiler yetiştirmek amacıyla açılan Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi'ni, yurtdışından getirilen Türkologları da dikkate almak gerekiyor. Böylece ortaya biri tamamen politikanın emrinde ve elinde, diğeri kısmen bağımsız ve akademik olan iki tarih çıkmıştır.

Atatürk'ün tarihe bakışı siyasi açıdan oldukça pragmatist görünüyor. Türkiye'nin kimlik değiştirme sürecine girdiği bir dönemde Atatürk, tarihi yeni rejimle ayrılmaz bir bütün teşkil edecek yeni kimliği topluma benimsetmenin en önemli aracı olarak görmüştür. Osmanlı'nın gelenekçi kitlesi için Müslümanlık tek ve değişmez bir kimlikti. Ancak bu kimlik siyasi bir duruş ifade etmiyor, buna ihtiyaç hissedilmiyordu. Ne zaman ki seküler bir Türk kimliğinin savunucuları hâsıl oldu, “*ümme*” kültürel ortaklığa dayanan, belirli bir yaşam biçimini paylaşan sosyal bir kitlenin ifadesi olmaktan çıktı. “*Ümme*” artık siyasi bir hareketi, laik olmayan ve Müslüman kimliği taşıyan siyasi bir yapının savunucularının adı oldu.⁴⁴ Ümme-millet tartışması sadece kimlik konusunu kapsayan bir tartışma olarak kalmadı. Bir yanda saltanatın ve hilafetin kaldırılması gibi devrimci bir hareketin liderlerinin, diğer yanda siyasi İslam kimliğinin, saltanatın ve onun ayrılmaz parçası olarak

⁴¹ Kinross'a göre cumhuriyetin ilanından önce birkaç gazeteciyi akşam yemeğinde ağırlayan Atatürk bu fikrini onlara açmış, cumhurbaşkanı olduktan sonra da parti başkanı kalıp kalmayacağı sorulduğunda “Laf aramızda, evet.” demiştir. Lord Kinross, **Atatürk-Bir Milleti Yeniden Doğuşu**, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 2009 s. 444-445

⁴² Ahmad, a.g.e. s. 106-108

⁴³ Levis, a.g.e. s. 371-372; Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 247-260

⁴⁴ Karpas, a.g.e. s. 15

hilafetin devamını savunanların olduğu bu tartışmada her iki taraf da tüm kozlarını oynamaya hazırды. Devrimci kanadın bu çekişmeyi sahip olduğu güce dayanarak bitirdiğini, bir uzlaşma değil boyun eğdirme olduğunu göz önünde bulundurmak gerekiyor. Örneğin Atatürk, cumhuriyetin ilanına nasıl karar verildiğini şöyle anlatıyor:

“Efendiler, görüyorsunuz ki, Cumhuriyet ilanına karar vermek için, Ankara’da bulunan bütün arkadaşlarımı davet ederek onlarla görüşüp tartışmaya asla lüzum ve ihtiyaç görmedim. Çünkü onların da aslında ve doğal olarak benim gibi düşündüklerinden şüphe etmiyordum. Hâlbuki o sırada Ankara’da bulunmayan bazı kişiler, yetkileri olmadığı halde, kendilerine haber verilmeden, düşünce ve rızaları almadan Cumhuriyet’in ilan edilmiş olmasını bize güvenme ve bizden ayrılma sebebi saydılar.”⁴⁵

Kolaylıkla anlaşılacağı üzere cumhuriyetin ilanı ve hilafetin kaldırılması bir çözüm değil oldu-bittiye getirilmiş ciddi bir çatışmaydı. Dolayısıyla çatışma devrimden sonra da devam etti. Bu çatışmadan kalıcı bir zaferle çıkmanın yoluysa orduya değil halka dayanmaktan geçiyordu. İşte yeni kimliğin yeni rejimle bir bütün olması ve benimsenmesi için gösterilen çabanın ardında da kesin bir sonuç alınamamış olan bu çatışma vardır. Atatürk, gençliğe kanına ve tarihine vurgu yaparak hitap ederken, onu rejimi kurtarmak için gerektiğinde silahlı eyleme de bu yüzden teşvik ediyordu. Türk genci, Türk kimliğini benimsemeli, onu cumhuriyetten ayrılmaz görmeli ve her konuda ve herkese karşı korumalıydı.

Atatürk yeni kimliğin altyapısını tek başına hazırlamamıştı. Başta Ziya Gökalp’in fikirlerinin kuvvetli etkisi altında olsa da bu etki gitgide azalmış ve rejimin ideolojisi Atatürk başta olmak üzere Afet İnan ve Yusuf Akçura’nın mutlak belirleyiciliği bulunan bir kadro tarafından hazırlanmıştı. Bu kadronun tarihle siyaseti pragmatik

⁴⁵ Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2005, s. 567-568

Saltanatın kaldırılması için yaptığı teklifin tartışıldığı sırada bir köşede sessizce bekleyen Mustafa Kemal Paşa, tartışmaya müdahale etme zamanı geldiğinde şöyle demişti:

“Efendiler, Osmanlı sultanı egemenliği halktan zorla almıştır ve halk şimdi zorla onu geriye alıyor. Saltanat Hilafet’ten ayrılmalı ve kaldırılmalıdır. Bu görüşe katılır ya da katılmazsınız, bu sizin bileceğiniz iş. Ama ne olursa olsun bu gerçekleşecektir, bu arada bazılarının kafaları kesilse dahi.”

H. C. Armstrong, **Bozkurt**, Nokta Kitap, İstanbul, 2005, s. 151. Kinross ise Atatürk’ün kafasında cumhuriyet gibi bir fikir olmasından korkan Ali Fuat Paşa ve Rauf Bey’in meclisten uzaklaştırılışına değinir. Bkz. Kinross, a.g.e. s. 447

bir zeminde nasıl buluşturduğunu görmek için *Vatandaş İçin Medeni Bilgiler*'e yalnızca göz atmak bile yeterlidir. Yeni rejimin tanınması ve benimsenmesi için müfredata dâhil edilen vatandaşlık bilgisi derslerinde okutulması için Atatürk tarafından Afet İnan'a dikte ettirilen, büyük kısmı Atatürk'ün kaleminden çıkmış bu eser, yeni rejim-yeni kimlik-yeni tarih bağlantısını oldukça açık bir şekilde gözler önüne seriyor. *Medeni Bilgiler*'de Türk tarihine yapılan atıflarda cumhuriyet ideolojisiyle kurulan paralellik dikkati çeker. Eski Türklerde “toy” denen bir meclisin bulunması, Türklerin önceden beri demokrat olmasına delil olarak gösterilmiştir. Orta Asya'da, daha geniş bir çerçevede Avrasya'da kurulmuş Türk devletlerinin yönetimde demokrasiyi benimsemiş olmadıklarını söylemeye gerek bile yok. Şu halde kitaba birkaç soru sormak şart:

Birincisi, Orta Asya'daki kökene neden bu kadar belirgin atıflarda bulunuluyor? Çünkü Osmanlı hanedanıyla özdeşleşmiş İslam kimliğine karşı yoğun laikçi hassasiyetiyle cumhuriyet, binlerce yıl önce Orta Asya'da büyük bir medeniyet kurmuş olan Türklere dayanmaktadır. Anadolu'daki Türklüğe yapılacak atıf önünde sonunda İslam ve Osmanlı ile birleşecektir. Bu konuda bir yanılsamaya ihtiyaç duyularak Türklerin eski tarihine değinilmiş, Osmanlı'nın etkisi kırılmak istenmiştir. 19. Asırdan beri iyi eğitilmiş bir kitlenin Türk tarihinin bu en eski çağlarına büyük bir ilgi gösterdiğini daha önce görmüştük. Bu merak gitgide artmış, cumhuriyetle birlikte milli kimliğin temelini oluşturmuştur. Ersanlı, bu konuyla ilgili şöyle diyor:

*“Tüm reformcu hareketler kültürel kurumların temelini oluşturmaya başladıkça doğal olarak Türkçülük hareketi de tarih yazımından bir araç olarak yararlandı.”*⁴⁶

Çağdaş Türklerin uzak atalarına yapılan bu vurguyla ilgili çok önemli bir soruyu da Kemal Karpata soruyor: Türklerin son bin yılda Anadolu'da da büyük bir medeniyet kurduğu, çağdaş Türklerin de bu medeniyetin devamı olduğu bilinirken neden hiç dikkate alınmıyor ve Orta Asya'ya odaklanılıyor?⁴⁷ Birbirine sıkı sıkıya tutunmuş bu iki sorunun cevabı karmaşık bir bütündür. En başta eski rejimin yani saltanatın reddi, hatta Osmanlıların Türklerin mahvıyla suçlanması cumhuriyetin ve Türklüğün

⁴⁶ Büşra Ersanlı, *İktidar Ve Tarih Türkiye'de “Resmi Tarih” Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 75

⁴⁷ Karpata, a.g.e. s. 33

“kötü” olan Osmanlı’ya tercih edilmesi için şarttı. Rejim henüz yeniydi, altyapısı kurulmaktaydı ve bu rejimi kuranlar onu güvende görmüyordu. Rejimin geleceği milletin onu benimsenmesine bağlıken Selçuklu ile başlayan ve Osmanlı ile zirveye çıkan bir Anadolu Türk medeniyetinden bahsetmek, Osmanlı’nın parlak dönemlerine yönelik bir hasret doğurabilir, hanedana bağlılık yaratabilirdi. Dahası, oluşturulmaya çalışılan yeni kimlikte Türklerin medeniyeti üzerinde dini ya da milli hiçbir yabancı unsurun etkisi olamazdı. Oysa Anadolu’daki medeniyetin oluşmasında çok büyük bir İslam etkisi olduğunu itiraf etmek gerekecekti. Bu yüzden, ileride daha detaylı görüleceği üzere Anadolu-Türk medeniyetine yalnız Türklerin Anadolu’yu Hititlerden beri yurt tutmuş olduğu iddiası için değinilmiştir. Ermenilerin ve Yunanların Anadolu üzerindeki hak iddialarına karşı geliştirilen bu argümanda da yakın asırlardan ziyade Hititler ve bunların kurduğu medeniyet üzerinde durulur. Amaç Türklerin Anadolu’da Türk olan Hititlerden beri aralıksız olarak bulunduklarını, buranın tarihi sahibi olduklarını kanıtlamaktır.⁴⁸ Özetle Orta Asya’daki Türk kökenine yapılan bu büyük vurgunun altında kendi kendine var olmuş, saf olarak gelişmiş bir Türk medeniyetinin sahibi olan Türk milleti kimliğini kabul ettirme arzusu vardır. Böylece yeni rejimin halka benimsetilmesi de kimlik aracılığıyla mümkün olacaktır.

Medeni Bilgiler’e sorulacak bir başka soru, Eski Türklere atfedilen özelliklerin cumhuriyetin kurucu kadrosunun fikirleriyle neden bu kadar uyuytuğudur. Bu sorunun cevabı da ilk sorunun cevabıyla aynıdır. Yani mesele, kimliğin rejime eklemlenmesi ile ilgilidir. Mesela “Demokrasi Prensiplerinin Tarihi Gelişmesi” konusunda öne sürülen görüşleri ele alalım:

Kitap bu konuda der ki “*Bundan en aşağı 7000 yıl önce Mezopotamya’da insanlığın ilk medeniyetlerinden birini kuran Sümer, Elam ve Akat budunlarında demokrasi prensibi uygulanmıştır. Gerçekten, bu Türk budunları birleşik bir cumhuriyet oluşturmuşlardır.*”⁴⁹ Bunun devamında Türklerin en eski tarihlerinde kurultaylar

⁴⁸ Çağdaş Görücü, “Zeki Velidi Togan: Milliyetçilik ve Tarihyazımı”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2009, s. 41

⁴⁹ Afet İnan, **Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk’ün El Yazıları**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2010, s. 39

aracılığıyla demokratik bir yönetim benimsedikleri, son asırlarda kurulan devletlerdeyse padişahların iktidarı diktatörlüğe dönüştürerek geleneği bozdukları anlatılmaktadır. Dahası, bu diktatörlüklerin dine dayanarak gayrimeşruluklarını gizlemeye çalıştıkları söylenir.⁵⁰ Örnekler gösteriyor ki yeni rejimle yeni kimlik birlikte sunuluyor. Rejimin meşruiyeti ise Türk geleneğinin köklerine dayanıyor. *Medeni Bilgiler*'de yeni rejimle yeni kimlik birlikte sunuluyor. Rejimin meşruiyeti ise Türk geleneğinin köklerine dayanıyor. Türkler tarihte demokrat ve açıkça söylenmese de laik bulunuyor, Osmanoğulları dine dayalı bir diktatörlük kurarak Türk milletinin geleneğini bozuyor, hakkı olan iktidarı gasp ediyordu. Cumhuriyetin ilanıyla birlikte Türkler meşru ve geleneksel haklarını gasıpların elinden geri almış bulunuyordu.

Medeni Bilgiler'e yöneltilecek son soruysa “Neden Osmanlı bu kadar kötüyken daha önceki Türk hanedanları bu kadar iyi?” sorusudur. Bu sorunun da cevabı doğal olarak devrim ortamıyla ilgilidir. Rejim ve ona eklemlenmiş kimlik konusundaki eski-yeni çatışması resmi söylemin Osmanlı'yı kötüleyişinin ardındaki gerçektir. Devrimler “kötü” ya da benzer sıfatlarla andıkları eskiyi tümüyle yıkıp “iyi” ve benzeri değerler attettikleri yeniyi kutlarlar. Üstelik devrim havası devrimden sonra da sınırı kestirilemez bir süre boyunca devam ettiği için yeni rejim kendini kolay kolay güvende ve sağlam bulamayabilir. Devrim şartlarında eskinin hakkını teslim etmek, onu nesnel bir gözle görmek pek faydalı bulunmaz. Açıkça bellidir ki yeni rejim tartışılır olduğu sürece eski rejimin memnunlarından oluşan bir kitleyi genişletecek bir hareket, bir beyan devrimin geleceğini tehlikeye atacak kadar tehlikeli görülecektir. Ordunun ve siyasetin gücünü tamamen elinde tutuyor olsa bile, cumhuriyetin kurucu kadrosu devrimi halka benimsetmek dışında bir garantiye alma yolu görmemiştir. Cumhuriyet tehlikeye düştüğünde gençlerin onu savunmak için “içinde bulunacakları vaziyetin imkân ve şeraitini düşünmemesi” onun emin ellerde olmasının tek yoludur.⁵¹

Atatürk, Türkiye'nin yeni resmi tarihinin yazılmasında hem ilkeleri belirleyen hem de bu tarihin yazılmasına katkıda bulunanların fikirlerini düzenleyerek ahengi

⁵⁰ İnan, a.g.e. s. 40

⁵¹ İnan, a.g.e. s. 51

sağlayan bir heyet başkanı konumundadır. Ancak Türk Tarih Tezi'nin altyapısında yalnız onun fikirlerinin olduğunu düşünmek, tezin yazımına katılanları birer kâtipten ibaret görmek gibi büyük bir hata olacaktır. Bu hataya düşmemek için sırayla Afet İnan ve Yusuf Akçura'nın da tarihe bakışlarını anlama gereği vardır.

Selanik doğumlu olan Afet İnan, 1925 yılında İzmir'de Redd-i İlhak İlkokulu'nda görev yapmakta iken Atatürk'le tanışmış, hemşehrisi olduğu için Atatürk'ün dikkatini çekmişti. Bu tanışma İnan'ın hayatını değiştirdi.⁵² Atatürk'e eğitimine devam etmek istediğini söyleyen İnan, kısa süre sonra Ankara'ya atandı. Bundan sonra eğitiminin devamı için İsviçre'ye gönderildi. 1927'de geri döndü. 1929-1930 yıllarında Ankara Musiki Muallim Mektebi'ne tarih ve yurt bilgisi öğretmeni olarak atandı.⁵³ Bu sırada görevi cumhuriyetin ihtiyaçlarına uygun vatandaşlar yetiştirmektir. Bu göreve Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'nde ders vermesi teklif edilince son verdi. Önce eğitimini tamamlamak istiyordu.

Cenevre Üniversitesi'ne giden İnan, eğitimi sırasında sık sık Atatürk'le haberleşmiş, eğitimi ve başarıları hakkında bilgi vermiş, bazı durumlarda yardım istemişti. Cenevre'deki eğitiminde dikkat çeken birkaç noktanın üzerinde durmak gerekiyor. İnan, Cenevre'deki ilk günlerinden itibaren Eugenne Pittard ile çok iyi anlaşmıştı. Pittard, antropolojinin adeta geleceğin bilimi olduğuna inanmıştı. Ona göre geleceğin toplumlarını ve siyasetini şekillendirmek için *eugenism* yani faydasız görülen genlerin üretilmesinin önlenmesi veya faydalı görülen genlerin üretilmesinin hızlandırılmasıyla bir nevi ideal insan yaratılmış olacaktı.⁵⁴ İnan'la iyi anlaşması, onun Türkiye'de tanınmasına ve gitgide daha çok önemsenmesine yol açtı. İkinci Türk Tarih Kongresi'nde Pittard, onur konuğu sıfatıyla bulunacaktı. Zaten onun ucunu açık bıraktığı yahut birer soru cümlesi halinde hazırladığı bazı cümleler, kesin bir ifade gibi görülerek Tarih Tezi için kullanılacaktır. Pittard, gördüğü ilginin ve istemese de Tarih Tezi'ne yaptığı müthiş katkının ödülünü 1937'de almıştır: uzun zamandır yapılması için izin istediği araştırma, Anadolu'daki 40 bin kişi üzerinde ve Afet İnan'ın yönetiminde yapılacak, bu antropolojik araştırmanın sonuçları da

⁵² Arı İnan, **Prof. Dr. Afet İnan**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2006, s. 97-98

⁵³ Arı İnan, a.g.e. s. 102

⁵⁴ Copeaux, a.g.e. s. 53-54

İnan'ın Pittard yönetiminde 1939'da tamamlayacağı doktora tezinde kullanılacaktır.⁵⁵

İnan'ın Cenevre günlerinin bir başka dikkat çeken yönü, Türkler aleyhinde söylenen her sözle, yazılan her kelimeyle gerektiğinde Atatürk'e yazıp Tarih Kurumu'ndan da yardım alarak mutlaka mücadele etmesidir. İnan'ın bu kavgalarında konu çoğu zaman Türklerin medeniyet seviyesiyle ilgilidir. Türk medeniyetinin temellerini ve ilerleyişinin kademelerini araştırmak İnan'ın tarihle ilk temasından beri gayesi olmuştur.⁵⁶ Daha sonra Birinci Türk Tarih Kongresi'nde ve Türk Tarihinin Ana Hatları'nda da görüleceği üzere İnan, Türklerin yüksek bir uygarlık/uygarlıklar kurduğuna inanmakta, bunu kanıtlamak için durmaksızın çalışmaktadır. Ersanlı'ya göre İnan'ın bu azmi Atatürk'ün ona verdiği görevin bilincidir: *"Hüküm süren devrimci atmosfer tarih çalışmalarını doğrudan etkilemişti ve Afet Hanım uzmanlaşmış bir tarihçiden çok bir kültür devrimi uygulayıcısı ya da tanıtıcısı olmaya adaydı. ... Afet İnan'ı sadece romantik ulusçu bir tarihçi olarak tanımlamak yeterli değildir; her şeyden önce görevli bir tarihçidir."*⁵⁷

Yusuf Akçura, Türkçülüğün 19. Asır sonlarında Türklükle yeniden tanışma halinde bulunan ilk türünün kurucuları arasındaydı. Dahası bu dönemle Atatürk dönemi arasında köprü vazifesi görmüştü.⁵⁸ Rusya Türklerinden olan Akçura Türkçülüğün hem örgütlenmesinde hem de kitleler arasında yayılmasında baş aktörlerden biri olmuştur. Ancak anlaşılıyor ki Türkçülüğe meyiletmesi hemen oluvermiş kolay bir iş değildir. Üç Tarz-ı Siyaset'te Osmanlılık-İslamcılık-Türkçülük düşüncelerini birbiriyle karşılaştırmış, sakıncalarını ve faydalarını

⁵⁵ Copeaux, a.g.e. s. 54

⁵⁶ Arı İnan, a.g.e. s. 189-190. İnan'ın kavga ettiği ırkçı Avrupa görüşlerine dürüst olmak gerekir ki insanı güldüren bir örnek bulmak mümkün. Bu örnek ırkçılığın en aşırı hallerinden birini temsil etmektedir:

"Lapogue demokrasiyi bir felaket olarak görüyordu ve brachycephalous tiplerin dünyaya egemen olduklarına inanıyordu. Dolichocephalous bireylerin sayısının ABD'ye göç yüzünden azaldığını düşünüyordu ve en kötü insan türlerinin kendilerinden geçerek birbirlerini öldürmeleri umuduyla onlara bedava içki dağıtılmasını öneriyordu. Şaka yapmıyordu."

Peter Watson, **Fikirler Tarihi-Ateşten Freud'a**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2014, s. 956
Ayrıca Avrupa'da ırkçı geleneğin bir özeti için bkz. Nazan Maksudyan, **Türklüğü Ölçmek-Bilimkurgusal Antropoloji ve Türk Milliyetçiliğinin Irkçı Cephesi**, Metis Yayınları, İstanbul, 2005, s. 15-38

⁵⁷ Ersanlı, a.g.e. s. 148

⁵⁸ Copeaux, a.g.e. s. 42

anlamaya çalışmış, fakat kesin bir sonuca ulaşamamıştır. Eserin son sözleri onun verebildiği tek kararı bildirir niteliktedir: İmparatorluk için en doğru siyaset Osmanlıcılık değildir.⁵⁹

Akçura için tarih, milli bilincin mayasıdır. Milli bilinci hem doğuran hem de güçlendiren şey tarihtir. Onun için asıl mesele, tarihin gençlere nasıl öğretilceğidir ve Akçura bunun üzerinde çok eskiden beri düşünmekte, çalışmaktadır.⁶⁰ Akçura tarihin Türkçülük açısından pratik değerini keşfetmiş ve çok iyi kullanmıştır. Hem bununla hem de temeli Avrupa’da atılmış tarih sistemlerinin boyunduruğundan kurtulabilmek amacıyla, eşi görülmemiş bir tarihi devirler silsilesi belirlemiştir: En eski devirlerden 13. Asra dek Eski Türk Tarihi, Cengiz Han önderliğinde birleşme, Cengiz İmparatorluğu’nun dağılmasından sonra kurulan Türk devletleri ve son dönemde Türklüğün Uyanış Çağı. Kelimenin tam anlamıyla özgün olan bu tarihi devirler silsilesinde Avrupa’da icat edilmiş olan İlkçağ, Ortaçağ... sıralaması tümüyle reddedilmiştir. Türklüğün (ve onun çıkarları için onun adına kararlar veren Türkçülüğün) ihtiyaçlarına uygun yeni bir tarih sistemi inşa etmiştir. Bu sistem içinde Türklerin Müslüman olmasının bir çağ değişimi sayılmaması, iki fikirle ilişkilendirilmelidir: Birincisi, Hunlardan beri kesintisiz devam eden bir Türk kültürü varken İslamiyet’in bunun üzerinde belirleyici bir güce sahip olduğunu düşündürecek tek bir kelimenin bile sarf edilmesine tahammülü yoktur Akçura’nın. İkincisi Türklerin İslamiyet’e geçişinin bir çağın sonu bir başkasının başlangıcı sayılması, ister istemez bir ilerlemeyi akla getirecektir. Akçura’nın bunu da kabul etmesi mümkün değildir. Sonra bunlar kadar önemli bir Cengiz Han sorunu vardır. Cengiz’in imparatorluğu Türkçülerin ütöpik vatani olan *Turan*’dır. Üstelik Cengiz’in Turanı, Çin’den Avrupa içlerine dek dünyayı titretmiş, mükemmel ve yenilmez Turan hayalini gerçek kılmıştır.⁶¹ Cengiz Han’ın imparatorluğunun yüceltilmesinde Tarih Tezininkinden farklı bir his vardır. Tarih Tezi ileride göreceğimiz üzerine ideal bir geçmiş hayali iken, Cengiz Han’ın imparatorluğunu Turan olarak görmekte

⁵⁹ “Hulasa, öteden beri zihnimi işgal edip de, kendi kendimi ikna edecek cevabını bulamadığım sual yine önüme dikilmiş cevap bekliyor: Müslümanlık, Türklük siyasetlerinden hangisi Osmanlı Devleti için daha yararlı ve kabil-i tatbiktir?..” Yusuf Akçura, **Üç Tarz-ı Siyaset**, sf. 36, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2007

⁶⁰ Ersanlı, a.g.e. s. 175

⁶¹ Copeaux, a.g.e. s. 43

nostaljik bir hasret ve gelecek için bir umut, bir örnek vardır. Türkçüler, Turan'ı bir ütopya olarak görenlere Büyük Hun, Kök Türk ve Cengiz Han'ın imparatorluğunu örnek göstererek Türk birliğinin geçmişte gerçekleştiğini, gelecekte de mutlaka gerçekleşeceğini savunurlar.⁶²

Bakanlar Kurulu'nun 2 Aralık 1924 tarihli toplantısında kabul edilen 117 numaralı kararnamesiyle Türk Ocağı'na "menafî-i umumiye hadim cemiyet" (kamu yararına çalışır dernek) statüsü verildi. Bu karar Atatürk imzalı bir metinle tebliğ edildi.⁶³ Türk Ocakları'nın 1925'teki kongresine Latife Hanım ve kongrenin 4. Gününden itibaren Atatürk de katıldı. 17 Mayıs 1925'te Hamdullah Suphi Bey genel başkanlığa, Latife Hanım da fahri başkanlığa seçildi. Latife Hanım, Atatürk'ün Türk Ocakları içindeki haber kaynağını teşkil edecekti. Bu karardan sonra Türk Ocakları devletle işbirliği halinde, adeta devletin bir kurumu gibi çalışmaya başladı.

I. D. b. Türk Tarih Tezi'nin İnşası

1925 çok önemli olayların yaşandığı bir yıl oldu: Şeyh Said İsyanı, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılması, Şapka Kanunu, tekke ve zaviyelerin kapatılması ve Türk Ocakları'nın CHF ile birleştirilmesine dair ilk tartışmalar... 1925'te, Hamdullah Suphi ve Ahmet Ağaoğlu'nun da aralarında bulunduğu bir grup Türk Ocakları mensubu başbakan İsmet İnönü'yü ziyaret etti. İnönü, bu ziyarette Türkçülüğün resmi politika olduğunu, Türk kimliğinin kabullenilmesinin hayati bir öneme sahip olduğunu söylemişti.⁶⁴ Atatürk ve İnönü'nün Türkçülüğe dair sözleri ve Atatürk'ün Türk Ocakları'na gösterdiği yakın ilgi, Latife Hanım aracılığıyla sürdürülen takip, Türk Ocakları ile CHF'nin birleşmesinin, daha doğrusu Türk Ocakları'nın CHF'nin taşra teşkilatı haline gelmesinin şifresi gibidir. Artık Türk Ocakları CHF ile gitgide yakınlaşacak ve nihayet partinin bir parçası olacaktır. Bu durumdan Türk tarihçiliği adına muazzam öneme sahip bir sonuç çıkacaktır: Türk Tarih Kurumu. Türk Ocakları'na bağlı olarak kurulduğu anki adıyla, Türk Ocakları Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti. Türk Ocakları'nın 6. kurultayından 28 Nisan 1930'da

⁶² Atsız, "Türk Birliği", **Türk Ülküsü**, sf. 47, İrfan Yayınları, İstanbul, 2003. Bu makale ilk olarak 23 Haziran 1934'te **Orhun**'un 8. Sayısında yayınlanmıştı.

⁶³ Acar, a.g.e. s. 61-62

⁶⁴ Acar, a.g.e. s. 64

çıkan kararda Ocak bünyesinde bir tarih heyeti kurulması öngöröldü. Bu kararın çıktığı toplantıda konuşan Afet İnan Türk Tarih Tezi'nin ilkelerini açıklar nitelikte bir konuşma yapmış ve "Türk uygarlıktır, Türk Tarihtir." demişti.⁶⁵ Afet İnan'dan sonra söz alan Sadri Maksudi (Arsal) onun bu sözlerini daha da ileri götürerek tarihte parlak uygarlıklar varsa bunların Türk olması gerektiğini, yine tarihte bir Türk uygarlığı varsa onun da mutlaka parlak bir uygarlık olduğunu ileri sürdü. Afet İnan, Reşit Galip ve Sadri Maksudi'nin yaptıkları konuşmaların kaynakları Pumpely, Aurel Stein, Gustave Glatz, Henri Berr, François Lenormant gibi Batılı yazarlardı. Büyük iddiaların Batılı yazarlara dayandırılması, onların inandırıcılığını arttıran bir detaydı.⁶⁶

26 Nisan'da verilen karar sonucunda 4 Haziran 1930'da Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti, Türk Ocakları'na bağılı olarak kuruldu:

Tevfik Bey (Bıyıköğılu)-başkan

Yusuf Akçura-2.başkan

Samih Rifat-2.başkan

Reşit Galip-genel sekreter

Vasıf (Çınar)-üye

Sadri Maksudî (Arsal) üye

Yusuf Ziya (Özer) üye

Ragıp Hulusi (Özdem) üye

Mükrimin Halil (Yinanç) üye

İsmail Hakkı (Uzunçarşılı) üye

Hamit Zübeyr (Koşur) üye

Reşit Saffet (Atabinen) üye

Halil Ethem (Eldem) üye

Zakir Kadiri (Ugan) üye⁶⁷

Bu heyet bir yıl süreyle çalışarak *Türk Tarihinin Ana Hatları*'nı hazırladı. 10 Nisan 1931'de ise Türk Ocakları kapatıldı. Heyet artık devletin bünyesindeki bir kurumdu.

⁶⁵ İnan, Afet, "Türk Tarih Kurumu'nun Kuruluşuna Dair", **Belleten**, cilt XI, sayı 42, sf. 173-179, yıl: 1947

⁶⁶ Copeaux, a.g.e. s. 57

⁶⁷ Acar, a.g.e. s. 82

Türk Ocakları'nın kapatılması, Mason Locaları, İhtiyat Zabıtları Birliği, Türk Kadınları Birliği gibi dernek ve benzeri örgütlerin de kapatıldığı, kültürel faaliyetlerin devletin tekeline alındığı bir zamana denk gelmektedir.⁶⁸

Türk Tarih Tezi'nin yazıldığı ortamın bir devrim ortamı olduğunun altını yeniden çizmek durumundayız. Üstelik bu devrim veya yeniden yapılanma ortamı Türkiye'ye mahsus değildir.⁶⁹ Dünya Savaşı'na taraf olan devletler yaralarını sarmaktadır. Yeni kurulan Faşist İtalya'da, 1917'deki devrimden, eski rejim yanlıları ve Türk isyancılarla yapılan savaşlardan sonra yeni düzen kurmaya çalışan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nde durum görülür.⁷⁰ 1933'te Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi'nin iktidara gelmesiyle büyük bir dönüşümün kapısını aralayan Almanya'da yeni tarih yazma çabalarına girişilmiştir.⁷¹ 1926'da Bakü'de Birinci Türkoloji Kongresi toplandı. Orhun Abideleri ile ilgili bir sergi açıldı, Eski Türk tarihinin kaynaklarının kolayca anlaşılabilir bir dilde yayınlanması önerildi, tüm Türk dillerini içerecek bir sistem tartışıldı, Bakü'nün müze de içeren bir Türkoloji merkezi yapılması kararlaştırıldı. Böylece SSCB ile Türkiye arasında başlayan rekabette “*Mustafa Kemal Stalin'in gerisinde kalmıştır.*”⁷² Türkiye'de de cumhuriyetin ihtiyaçlarına göre bir tarih yazma zamanı gelmiştir. Üstelik rekabet, büyük bir atılımı gerektirmiştir. Bu şartlar altında oldukça acele bir biçimde hazırlanan Türk Tarih Tezi ilk derli toplu ifadesini Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti tarafından 1930'da tarih derslerinde okutulmak üzere yazılan *Türk Tarihinin Ana Hatları*'nda buldu.

⁶⁸ Görücü, a.g.t. s. 138

⁶⁹ Maksudyan, a.g.e. s.39 ve 55

⁷⁰ Bolşevik Devrimi'nin hemen ardından “Kapitalist Batı”ya karşı “Sosyalist Rusya” kapmanyasıyla sosyalizmin veya daha dar anlamda Leninizm'in Sovyet vatandaşları için bir kimlik haline getirilmeye çalışıldığı söylemek yanlış olmaz. Bkz. Moshe Levin, **Sovyet Yüzyılı**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009 s. 344

⁷¹ Ersanlı bu durumu şöyle çözümlüyor: “Yüzyılın başlarında ve çoğu yerde hala, milli kimlik, yani özünün farkını vurgulamak, Cemiyet-i Akvam çerçevesinde rüştünü ispat etmek, kısacası milletin siyasi ismini koymak ancak ve ancak ömrünü etnik anlamda bilmekle ve daha da önemlisi bildirmekle oluyordu... Ancak Milletler Cemiyeti'nin kuruluşunun arkasında yatan ideal milletlerarası işbirliği ve barış ilkesiydi... Faşizmin yükselişi bu ideali kısa sürede bozdu ve özünün farkını vurgulamanın başlıca yolu diğerlerini dışlamak olarak algılandı... Milliyet ve milliyetçilik kavramlarının masumiyetini kolayca kaybetmelerine yol açan militarist, dışlayıcı veya eritici milliyetçilik akımları kuvvetlendi...Türkiye Cumhuriyeti de milletler cemiyetine girme mücadelesinde Avrupa türü etnik tarihçilik yolunu benimsedi.” Ersanlı, “Bir Aidiyet Fermanı: Türk Tarih Tezi” **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce** cilt 4: Milliyetçilik, Ed: Tanıl Bora, s. 800. Karpat'ın düşüncesi bundan farklıdır. O, Batı tipi etnik milliyetçiliğin (onunla bağlantılı olarak da tarihçiliğin) cumhuriyet öncesinde ortaya çıktığını savunmaktadır. Karpat, a.g.e. s. 51-52

⁷² Copeaux, a.g.e. s. 49

Türk Tarihinin Ana Hatları'nın yazılış amacı yazarlar tarafından şöyle açıklanmıştır:

“Şimdiye kadar memleketimizde neşrolunan tarih kitaplarının çoğunda ve onlara me haz olan şuurlu olarak küçültülmüştür. Türklerin ecdat hakkında böyle yanlış malumat alması Türklüğün kendini tanımasında, benliğini inkişaf ettirmesinde zararlı olmuştur. Bu kitapta istihdaf olunan gaye bugün bütün dünyada tabii mevkiini istirdat eden ve bu şuurla yaşayan milliyetimiz için zararlı olan bu hataların tashihine çalışmaktadır. Aynı zamanda bu son büyük hadiselerle ruhunda benlik ve birlik duygusu uyanan Türk milleti için milli bir tarih yazmak ihtiyacı önünde atılmış ilk adımdır. Bununla milletimizin yaratıcı kabiliyetinin derinliklerine giden yolu açmak, Türk deha ve seciyesinin esrarını meydana çıkarmak, Türk'ün hususiyet ve kuvvetini kendine göstermek ve milli inkişafımızın derin ırki köklere bağlı olduğunu anlatmak istiyoruz.”⁷³

Bu açıklamadan iki sonuç çıkıyor: Türk tarihi Batı'da iddia olunduğu kadar zayıf değildir ve bir milli tarih yazma ihtiyacı vardır. Kitap incelendiğinde gerçekten bu iki gayeyle yazıldığı anlaşılacaktır. Bunun için kitabın belli başlı iddialarına göz atalım:

- 1- Türkler Sarı Irk'tan olmadığı gibi, Moğollarla da bağlantılı değildir. Türkler Aryan Irk'tandır.
- 2- Türkler Orta Asya'dan genellikle iklim şartlarındaki değişmeler sonucu göçmüştür.
- 3- Türk kültürü ve dili, dünya üzerindeki diğer kültür ve diller üzerinde büyük etki sahibidir.
- 5- Türkler Avrupa'dan çok önce medeniyet kurmuş oldukları gibi, Avrupa'ya medeniyetin ilk örneklerini de bizzat taşımışlardır.
- 6- Türk tarihi Osmanlı egemenliğiyle başlatılamayacak kadar eskidir ve kökenleri Orta Asya'dadır.
- 7- Osmanlı'nın yanlış idaresi Türklere zarar vermiştir.⁷⁴

⁷³ Afet İnan v.d, **Türk Tarihinin Ana Hatları**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 1

⁷⁴ Ersanlı, a.g.m. s. 806

Bu yedi madde, yazılan “milli tarih”in yönünü tespit ediyor. Şimdi de bu 7 temel iddianın nasıl dile getirildiğine bakarak altında yatan fikirleri anlamaya çalışalım.

Kitabın ilk konusu “Kâinat” yani evrendir. Burada insanlığın tarihin farklı devirlerinde dünyanın farklı yerlerinde evreni nasıl algıladığından, yani insanlığın evren algısının tarihinden bahsedilerek başlanır söze. Konunun devamı 20. Asrın pozitivist dünya görüşüne uygun olarak evrenin ve dünyanın oluşumunu doğa kanunlarıyla, yani bilimle açıklama çabasından ibarettir. Kitabın yazarlarının pozitivist bu bölümden daha açık bir vurgu yaptığı bir yer bulmak herhalde olanaksızdır. Bir başka bahis “İnsanlığın Geçirdiği Devirler”dir. Burada tarih öncesi çağlar sıralanıp açıklanmaktadır. Bu devirleri her kavmin/bölgenin aynı sırayla ve aynı anda yaşamadığının üzerinde ısrarla durulmaktadır:

“Bu kıtalarda (Sümer ve Mısır kast ediliyor) Demir Devri iptidalarında yazı icat edilmiş ve tarih devri açılmıştır. Avrupa’da yazı bilinmeksizin, dört muayyen devir geçirilmiştir.”

“Cilalı Taş Devri’nde... Avrupa’da yeni insanlar görülmeye başladı. Menşeleri Asya olan bu insanlar Avrupa’nın vahşi vaziyetini değiştirdiler. Bu insanların mensup oldukları kavimler Asya’da ve Akdeniz havzasında, vasi muntikalarda yaşayan Türk kavimleri idi. Türkler ziraatı ve hayvanları ehlileştirmeyi çoktan biliyorlardı. Hububat ve bilhassa buğday ziraatını öğrenmişlerdi.”

“Demir sanatı Türkler tarafından Orta Asya’da keşfedildi. Oradan Tuna yalılarına ve oradan Tuna boyunca Avrupa’ya yayıldı.

Avrupa’daki insanlar henüz göl kasabaları ve dolmenler inşa ededurdukları zamanlarda, şarkta Türkler en mühim sanatları doğuran bir keşifte bulunmuşlardı.”⁷⁵

Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere Türklerin dünya medeniyetinin kurucusu olduğu ve Türklerin (burada Türk derken Sümer, Akat, Mısır gibi Tarih Tezi tarafından Türk kabul edilen kavimleri de dahil olmak üzere) büyük bir medeniyet kurduğu sırada Avrupa’da medeniyetin bulunmadığı, buraya medeniyeti Türklerin

⁷⁵ İnan vd, a.g.e. s. 18, 19, 21

götürdüğü fikirleri üzerinde ısrarla duruluyor. Bunun sebebini Afet İnan'ı çok rahatsız ettiğini daha önce gördüğümüz ve kitabın yazılış amaçlarında da bahsedilen Türklerin Avrupalılar tarafından küçümsenmesinin yarattığı gurur kırıcı etkide ve onun sonucu olarak aksinin ispat edilmesine duyulan arzuda aramak gerekir. Takdir edilecektir ki bir ulus-devletin kuruluşu sırasında devlete temel teşkil edecek ulusun medeni ve önemli bir tarihe sahip olmadığı yönündeki fikirlerin bertaraf edilmesi gerekecektir.

Kitabın şiddetle savunduğu bir sav da Türklerin Sarı Irk'tan ve Moğollarla akraba olmadığıdır. Bunun için "ırk"ın coğrafi tecrit altında iklim, beslenme, yaşam tarzı, birlikte yaşama mecburiyeti tarafından birbirine benzetilmiş insan gruplarından oluştuğu anlatılmıştır. Sonra coğrafi tecrit şartına uygun olarak Orta Asya'da Türkler, Kuzey Asya ve Avrupa'da Beyaz Irk, Doğu Asya'da Sarı Irk, Afrika'da Siyah Irk, Amerika'da Kırmızı Irk olmak üzere dört ırk sayılmış, Türklerin genelde beyaz renkli olduğuna dikkat çekilmiştir.⁷⁶ Türklerin Beyaz Irk'a mensup olduğunda neden bu kadar ısrarlı olunduğunu anlamak için Togan'ın adeta teze yönelik bir eleştiri niteliği taşıyan fikirlerine başvurmak yerinde olacaktır. Togan, *Tarihte Usul*'ün önsözünde başta Karl Jasper olmak üzere bir grup Batılı yazarın görüşlerini 9 maddede sıralamıştır. Bu yazarlar, Eski Yunan'dan başlayarak tüm Avrupa'ya yayılan ve kesintisiz ilerleyen bir Avrupa medeniyetine karşılık; karmaşık, uyuşuk ve yaratma zihniyetinden yoksun bir Doğu medeniyetinin varlığından bahsetmektedir. Togan bu görüşlere tarihten örnekler vererek itiraz eder. Doğulular içinse "yaratma zihniyeti"ne sahip olmak için Batılı olmak gerektiği fikrine inanmanın yıkıcı etkisinden kurtulmayı uygun görür. Ona göre Batı'yı mutlak doğru kabul ederek ona benzemeye çalışmak zaten Doğulu'nun yaratma zihniyetini yıkmaktadır.⁷⁷ Togan'ın eleştirileri düşünüldüğünde Türklerin Beyaz Irk mensubu olduğunda neden bu kadar diretildiği de anlaşılıyor. Kitabı hazırlayanların zihniyeti belli ki Batılı ve ırkçı kesimlerin kanaatlerinin tesiri altındadır. Yaratma zihniyetine sahip olmanın Beyaz Irktan olma şartına bağlı olduğunu peşinen kabul etmişlerdir. Bu düşünceyle sık sık Türklerin Sarı Irktan olmadığı söylendiği gibi, tam da ırkçı Avrupalı görüşüne uygun

⁷⁶ İnan vd, a.g.e. s. 23

⁷⁷ Zeki Velidi Togan, **Tarihte Usul**, Enderun Yayınevi, İstanbul, 1985, s. XII-XXV

olarak Moğolcanın özgün bir dil olmadığı öne sürülüyor: “*Hakikat şudur: Moğolca, Türkçeden, Çince, Tibetçeden alınmış birtakım kelimelerin Moğollara has bir tarzda birleştirilmesinden teşekkül etmiştir.*”⁷⁸

Moğolcanın özgün bir dil olmayışına karşın, “Türk ırkı en çok benliğini muhafaza etmiş bir ırktır”. ve “... bugünkü millet tarifine de uyan büyük bir cemiyettir.”⁷⁹ Bu son cümleyle Türklerin ırkı kökeni konusu ulus-devletin inşasına bağlanmış oluyor. Günün millet tanımına uyan, Sarı Irk’tan olmayan, hatta Beyaz Irk’a mensup olmak sebebiyle yaratma zihniyetine sahip, benliğini en iyi biçimde korumuş Türk ırkı, ulus-devlete temel teşkil etmek için de ideal haline kavuşmuş oluyor.

Tezin en çok tartışılan iddialarından biri Türklerin anavatanı ve buradan göç etmeleri hakkındadır. Aslında mesele anavatanın neresi olduğundan çok burasının coğrafi yapısı ve Türklerin buradan göç etmelerinin sebepleri ile ilgilidir. “*Tarih devirlerinden binlerce yıl evvel Türk ana yurdunda, şimdi yerlerini çöller, kumsallar, bozkırlar, bataklıklar, sığ göller tutmuş engin iç denizler vardı.*”⁸⁰

Zikredilen iç deniz, Leon Cahun’un 1873’te Paris’te Birinci Oryantalistler Kongresi’nde okuduğu bildiridekinden esinlenilmiş benzemektedir. Bu iç deniz buzulların erimesiyle besleniyordu. Buz Devri sona erip denizi besleyen sular kesilince deniz gitgide kuruyarak Türklerin dünyaya açılması için geniş yollar açtı. Türkler bu yollardan geçerek Çin’e, Hindistan’a, Avrupa’ya ve Ortadoğu’ya yayıldılar ve medeniyet götürdüler. İç denizle ilgili bu iddialara gelen eleştirilere sonra değineceğiz. Şimdilik ana yurttan göç meselesine bakalım: göç meselesi temelde iki açıdan anlaşılmış, Türklerin dünyanın farklı yerlerine medeniyet götürmüş olması ve Anadolu’nun otokton haklı olması. “*Türk’ün en az yedi bin yıldan beri otokton ahali halinde yerleşerek kendine yurt edindiği Anadolu’da ...*”⁸¹

Bir kere Anadolu medeniyeti Mısırinkinden ve Mezopotamyaninkinden daha yeni değildir. Üstelik bu bölgeleri fethedenlerle Anadolu medeniyetini kuranlar aynı ırktandır. Anadolu medeniyeti Eti(Hitit)lerden beri kesintisiz olarak ilerlemiş, Yunan

⁷⁸ İnan vd, a.g.e. s. 25

⁷⁹ İnan vd, a.g.e. s. 27

⁸⁰ İnan vd, a.g.e. s. 34

⁸¹ İnan vd, a.g.e. s. 37

ve Roma'nın dolayısıyla Avrupa'nın temeli de Batı Anadolu'da atılmıştır. Copeaux, bunun çözümlemesini Hititlerin keşfinin imdada yetişerek aidiyeti meselesi henüz anlaşılamamış olan dillerinin Türkçe olmadığına kanıtlanamayacak olması sayesinde spekülasyon yaratmak olarak yapıyor. Hakikaten Sümer'in, Mısır'ın, Asur'un, İndüs'ün, Anadolu'nun Türkler tarafından medenileştirildiği iddiası için “spekülasyon” sözcüğünden daha yerinde bir sözcük bulunamazdı. Çünkü yapılan şey eleştirilere kulaklarını tıkamak ve iddiaların aksini savunanları şu ya da bu şekilde suçlayarak sindirmektir. İleride bunun tarihçiliğimiz adına acı bir örneğini de göreceğiz. Hititlerin Türk olduğu spekülasyonu Anadolu'nun otokton halkının Türkler olduğu da kanıtlanarak Türkiye'nin toprak bütünlüğü garanti altına alınmış oluyordu.⁸²

Anadolu'nun otokton halkının Türkler olduğunu kanıtlamak için bunlar yeterli görülmemiş olabilir. Greklerin siyasi birlik kuramayacak kadar kabiliyetsiz, ırki birlikten yoksun bir kavim olduğu öne sürülmüştür. Daha çarpıcı olan, bir milli birlik meydana getirememiş ve Roma içinde silinmiş olmaları gerekçesiyle “*Grek kavmine Grek milleti denemez.*”⁸³ Dolayısıyla günün tanımıyla bir millet olmayan Grekler, Anadolu'nun otokton halkı da olamaz.

Kitap, Türk tarihini dünya tarihinin bir parçası olarak ele almıştır. Fakat bu dünya bizim bildiğimizden biraz farklı bir dünyadır. Çin, Hint, Anadolu, Mezopotamya, İtalya ve İran'da medeniyetin tarihi açıklandıktan sonra Orta Asya'ya yani Türk tarihine gelinmektedir. Fakat burada yanılmamak gerekir. Çünkü saydığım bu bölgelerdeki medeniyetlerin kuruluşunda ve ilerleyişinde Türk etkisine işaret edilmiştir. Anavatanı Orta Asya olan Türkler, tüm dünyaya medeniyet taşıdıktan sonra Anadolu'da varlığını ebediyen sürdürecektir.

Türk Tarihinin Ana Hatları'nı izleyen ders kitaplarına hızla Tarih Tezi yönünde metinler ve fikirler mutlak doğru olarak yerleştirildi. Örneğin Hamit ve Muhsin beylerin yazdığı ve 1924-1929 arasında okutulan Türkiye Tarihi neredeyse tümüyle

⁸² Soner Çağaptay, “Otuzlarda Türk Milliyetçiliğinde İrk, Dil ve Etnisite”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce**, cilt 4, Milliyetçilik, s. 247

⁸³ İnan vd, a.g.e. s. 210

Osmanlı tarihidir.⁸⁴ *Türk Tarihinin Ana Hatları* ise Osmanlı'ya çok sınırlı bir yer ayırmış ve kasıtlı olarak tarih öncesi ile İlkçağ uygarlıkları üzerine kurulu bir metni vardır. Bu dönemde hazırlanan ders kitaplarının daha öncekilerin aksine kaliteli kâğıt ve ciltle basılması, Copeaux'a göre tarih tezlerinin öğretilmesine verilen önemi göstermektedir.⁸⁵ Verilen önem, kitapların baskı şartlarıyla sınırlı kalmamıştır.

Ankara Halkevi'nde 2-11 Temmuz 1932 tarihleri arasında Birinci Türk Tarih Kongresi düzenlendi. Bu kongrenin esas amacı Tarih Tezi'ni öğrencilere anlatacak olan öğretmenlerin tezi iyice öğrenmesi ve öğrencilerin tezi daha iyi kavraması (daha çok benimsemesi de denilebilir) için öğretim yöntemleri üzerinde tartışmaktı. Bu nedenle Kongre'ye katılanların çoğunluğu ilkokul ve lise öğretmenleriydi.⁸⁶

Kongre'nin açılış konuşmasını Maarif Vekili (Milli Eğitim Bakanı) Esat Sagay yaptı. Konuşma zaten Kongre'nin Tarih Tezi ekseninde ilerleyeceğini gösterir nitelikteydi. Sagay, Türklerin medeniyet sahasında Avrupa'dan hızlı ilerlediğini, onlara medeniyet götürerek “*mağara hayatından kurtardığını*” söyleyerek başlamıştı söze.⁸⁷ Konuşmanın devamı, az önce söylendiği gibi Kongre'nin okullarda okutulacak tarih derslerinin içeriğiyle ilgili yönünü vurgular.⁸⁸

Türk Tarih Tezi ile ilgili çalışmalara giriş yaparken Atatürk'ün otoritesinin kuvvetinden bahsetmiştik. BTTK'de bu otorite kuvvetini açıkça görüyoruz. Bir kere, konuşmalar mutlaka Atatürk'e hayranlık ve bağlılık bildirileriyle başlıyor. Sonra mutlaka onun belirlediği ilkelere bağlı kalınacağı açıkça dillendiriliyor. Bu hal, Copeaux'un da dikkatinden kaçmıyor:

*“Birinci Türk Tarih Kongresi... aynı zamanda, tartışmaların bir bölümünde hazır bulunan Mustafa Kemal'in onuruna düzenlenmiş büyük bir törendir.”*⁸⁹

⁸⁴ Ersanlı, a.g.e. s. 117

⁸⁵ Copeaux, a.g.e. s. 62

⁸⁶ Maarif Vekaleti, **Birinci Türk Tarih Kongresi Zabıtları**, s. V. Bu esere yapılan atıflarda BTTKZ kısaltması kullanılacaktır.

⁸⁷ BTTKZ, s. 6

⁸⁸ BTTKZ, s. 12

⁸⁹ Copeaux, a.g.e. s. 62

*“Kongre belgelerinin derlendiği cilt, yeni Türkiye’nin yaratıcısı, Türk tarihinin varisi ve yapıcısı, yeni bir tarihyazımının kurucusu olarak bir yarı-tanrı görünümü alan, ‘Türk tarihinin en büyük evladına’ adanmıştır.”*⁹⁰

Burada anlamamız gereken şey, cumhuriyetin ilanıyla birlikte belirlenen yeni rejimin ilkelerinin, bunlarla sıkı bir bağı bulunan Türk Tarih Tezi’nin ve bu bağlamda öne sürülecek fikirlerin birleşerek Atatürk’ün bünyesinde somutlaştığıdır. Dolayısıyla Kongre, Türk Tarih Tezi’nin tartışılacağı, eleştirileceği ve hataların düzeltileceği bilimsel bir toplantı olmayacaktır. Aksine, Atatürk’ün kendisinde somutlaşan ilkelere bağlılığın ilanı ve bu bağlılığın öğrenci kitlesine taşınmasının yollarının bulunması ile ilgilidir. Otoriteye yaptığım bu vurgunun değeri ilerleyen sayfalarda Kongre’deki tartışmalara değinildiğinde açıkça görülecektir.

Kongre’de Tarih Tezi’nin savlarını sunma görevi Afet İnan’a verilmiştir. İnan, Orta Asya’nın “insan yaşamına en müsait olan” topografyasını anlattıktan sonra burada yaşayan Brakisefal kafatasına sahip, medeniyetçe oldukça ileri olan Orta Asya’nın otokton halkı olan Türkler ve Orta Asya’nın etrafını sarmış, medeniyetçe geri Dolikosefal kafataslı barbarlardan oluşan bir tablo çizer. Anavatanda medeni ve güçlü bir merkez ırk ile onu çevreleyen fakat içeri giremeyen medeniyetsiz barbarlar tasviri İnan’ın bu konuşmasına yahut Tarih Tezi’ne özgü değildir. Eski Çin tarihleri de bu anlayışla yazılmış, Çin dışındakiler Barbar olarak tanımlanmıştır. Bunun adı da “Chung-kuo” yani “Orta Memleket”tir.⁹¹ Tarih’te Herodotos da belirli bir kitleyi barbarlar olarak tanımlamakta, barbarları medeniyetsiz olarak tanımlamasa bile bazı yerlerde ince ince aşağılamaktadır.⁹² Bu iki örneğin çok eski devirlere ait olması Tarih Tezi’nin demode ve geri kafalı olduğunu düşündürmesin. Çünkü o dönem Avrupa’da ırkçı antropolojinin etkisi hala devam etmekte, onlar da Beyaz Irk dışındakilerin medeniyetsizliğine epey inanmaktadır. Karatay’a göre Avrupa, bugün hala aynı anlayışı sürdürmekte ve Orta Asya’da Bozkır medeniyetini kuranların İrani

⁹⁰ Copeaux, a.g.e. s. 63

⁹¹ Bahaeddin Ögel, **Türk Mitolojisi**, 1. cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 3

⁹² Herodotos, **Tarih**, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2011, s. 6-7. Burada Yunanlılarla Asyalılar (Anadolulular) arasındaki savaşların başlangıcıyla ilgili rivayetleri anlatırken, Asyalıların kadınlarının kaçırılmasını pek önemsemediğini yazmış. Bu, düşmanın kadınına sahip olarak ondan daha erkek, dolayısıyla daha güçlü olan “biz” ve kadınına sahip olunması karşısında onurunu kurtaramayan onursuz ve daha az erkek olan “onlar” ile “biz” ve kadınına sahip olunması karşısında onurunu kurtaramayan onursuz ve daha az erkek olan “onlar” ile ilgili düşünülebilecek bir örnektir.

göçebeler olduklarını öne sürmekle “dünyaya medeniyet götüren Beyaz Irk/Aryaniler” anlayışını yansıtmaktadır.⁹³ Türkiye’ye özgü olmayan bu anlayışla İnan, Türklerin Orta Asya’dan yayılarak medeniyeti dünyaya yayışını anlatır. Konuşma üç ekseninde ilerlemiştir:

1-Diğer kavimlerden ayrı ve bağımsız bir Türk ırkı ve tecrit edilmiş ana vatani

2-Türkleri çevreleyen medeniyetsiz Dolikosefal kitle

3-Türklerin getirdiği medeniyete sıkı sıkıya bağlı biçimde ancak medeniyete kavuşmuş bir Avrupa ve onun sahibi olan Beyaz Irk.

Samih Rıfat ise bazı kelimeleri birbiriyle karşılaştırarak bunların kökünün Türkçe’de olduğunu kanıtlamaya çalıştı. Böylece Türkçe’nin dünyadaki tüm diğer dillerin kaynağı olduğu da su götürmez bir gerçek halini alabilecekti.

Reşit Galip’in konuşması ise antropoloji, Türk ırkı, Orta Asya’da kuraklık ile ilgiliydi.

Kongrenin son gününde son konuşmayı yapan Yusuf Akçura, Kongre boyunca devam eden tartışmalara ve eleştirilere hiç değinmeksizin tarih usulü ile tarih öğretiminden bahsetmiştir. Kongre’de savunulan fikirlere bazı eleştiriler gelmiş, eleştirenler şiddetle püskürtülmüştür. Öyle ki, sadece cumhuriyete ya da Türkiye Cumhuriyeti’nde yaşayan Türklere değil bütün Türklere ihanet etmiş olmakla suçlananlar dahi olmuştur. Fakat bu tartışmalara daha sonra değinilecektir. Şimdilik sadece Türk Tarih Tezi’nin nasıl oluştuğunu ve geliştiğini anlamakla yetineceğiz. Bu esnada eleştirilerin incelemeyişinin nedeni, tezi oluşturanlar tarafından dikkate alınmadıkları için zaten Türk Tarih Tezi’nin gelişimi üzerinde bir etkiye sahip olamayışlarıdır.

BTTK’nin hemen ardından Birinci Türk Dili Kurultayı yapıldı. Bu kurultay, BTTK’de ilan edilen savların kanıtlanması için toplanmıştı. Dil, şerh edilerek teze sağlam(?) temel oluşturabilecek müthiş kıymetli bir alan olarak görülüyordu. Haliyle Tarih Tezi’ni destekleyecek bir dil tezi oluşturulması ihtiyacı duyulmuştu. Bu

⁹³ Osman Karatay, **İran ile Turan**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2012, s. 18

ihtiyaca cevap veren Abdülkadir İnan, Yusuf Akçura ve Hasan Reşit Tankut'un da aralarında bulunduğu bir kısım teorisyenin elinden çıkan Güneş-Dil Teorisi'dir.⁹⁴ Türkçe'nin tıpkı Türk tarihi gibi götürülebildiği kadar gerilere götürülmesi ve diğer dillerin anası olduğunun kanıtlanması, bu teorinin iştiğal alanıdır. Dil Kurultayı'nda temel fikirlerden biri, Türkçenin uzun asırlardır konuşma dilinde varlığını korurken yazı dilinde geriletildiği idi. Bu nedenle konuşma diliyle yazı dili arasında bir uçurumdan bahsediliyordu. Uçurumun kapanması, Türkçe'nin eski ihtişamına kavuşması için şarttı. Böylece Türkçe'yi arılaştırma seferberliği başlamış oluyordu.⁹⁵ Hüseyin Cahit'in (Yalçın) dilin doğal süreçler sonucunda değiştiği, zorlamayla ve müdahaleyle değiştirilemeyeceği yönündeki itirazı ise sığ ve klasik bulunarak reddedildi.⁹⁶ BTTK'de de gördüğümüz itiraz savuşturma tekniği esasen budur. Resmi ideoloji çoktan kurulmuş, bu kongre ve kurultaylarla onun savları açıklanmaya başlamıştı. İtirazın faydası olamazdı. Aynı yıl, İstanbul Üniversitesi'nde görev yapan ve Türk Tarih Tezi'ne karşı olarak tanımlanmış kimselerin uzaklaştırılması amacıyla üniversite reformu yapıldı.⁹⁷ Reform bir süredir dedikodu halinde tartışılıyor, hatta herkes rejime ve Tarih Tezi'ne bağlılığını göstermek için yarışıyor, birbirini ihbar etmeye hazırlanıyordu. Nihayet reform yapıldı ve bir kısım öğretmenin görevine son verilirken yerlerine rejime ve Tarih Tezi'ne bağlılığına inanılan kimseler getirildi.⁹⁸ Afet İnan örneğinde de olduğu gibi, bu devrim şartları içinde atamalar liyakat usulüne göre yapılmıyordu. Atananlar liyakat usulüne uymaya çalışıyordu. Ancak bu liyakat bilime yahut gerçeğe değil, rejime ve Tarih Tezi'ne yönelikti.

Üniversite Reformunun ikinci ayağı 1935'te Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi'nin açılışıdır. Fakültenin ismi üzerinden yapılacak bir fikir yürütme ile Türk Tarih Tezi'nin temelleriyle fakültenin açılışı arasında bağlantı kurmak çok kolaydır.⁹⁹ Bu fakültenin kuruluşuyla birlikte Tez'in iddialarını kanıtlayacak çalışmaların yapılması ve ilerleyen yıllarda bu çalışmaları devam

⁹⁴ Copeaux, a.g.e. s. 73

⁹⁵ Çağaptay, a.g.m. s. 250

⁹⁶ Hilmi Ziya Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, s. 685-686

⁹⁷ Ersanlı, a.g.e. s. 197

⁹⁸ Atsız, Hüseyin Nihal, "Darülfünunun Kara, Daha Doğru Bir Tabirle Yüz Kızartıcı Listesi", **Makaleler II**, İfran Yayınları, İstanbul, 1932, s. 217-227

⁹⁹ Ersanlı, a.g.e. s. 199

ettirecek bir kadronun yetiştirilmesi amaçlanmıştı. İstanbul Üniversitesi'nde boşalan kadrolara ve yeni açılan DTCF'ye önemli bir kısmı Almanya'dan gelmiş yabancılarla birlikte bir kısım Türk öğretmen atandı. Bunların en önemlilerinin İslam öncesi Türk tarihçiliği üzerindeki etkilerini ikinci bölümde göreceğiz.

20-25 Eylül 1937'de Türk Tarih Kurumu(1935'te Türkçe'yi arılaştırma hareketiyle birlikte adı değiştirilen eski Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti) İstanbul'da İkinci Türk Tarih Kongresi'ni düzenledi. Bu kongrede geniş bir yabancı katılım vardı. Katılımcıların çoğunluğu üniversite hocalarıydı. Tartışılan konular sınırlı ve Türk medeniyeti tarihi çerçevesinde ele alınmıştı. Kongrede bir tartışma yaşandığını söylemek pek doğru sayılmaz aslında. Çünkü bu kez, ilk kongrenin aksine, Türk Tarih Tezi'ne itiraz edilmemiş, eleştirilmemişti. Bu kez, tezin uluslararası bir heyete sunulması ve kesin bir zaferle dünyaya ilan edilmesi söz konusuydu. Kongrede Güneş-Dil Teorisi, açıkça Türk Tarih Tezi'nin bir parçası olarak ele alınmıştı.¹⁰⁰ Necmi Dilmen'in yaptığı konuşma, yöntem bakımından hiçbir yenilik içermiyor, işin başında bulunan yöntemle, yani kökeni bilinmeyen sözcükleri bir lisenin laboratuvarında atom parçalamak kabilinden parçalayarak Türkçe olduklarını kanıtlama yoluyla çalışıyordu. Bu benzetmeyi haklı çıkaracak örnekler mevcuttur. Yazıları çözülmemiş olan Hititçenin ve onunla aynı durumda olan Sümerce'nin Türkçe olduğunu düşünmek için yeterli veri henüz yoktu. Zaten yeterli veri olsa, bu dillerin hangi dil ailesinden olduğu konusunda dünyada adamakıllı bir tartışma olabilecekti. Bu imkânsızlıklar içinde Türkçenin dünya dillerinin kaynağı olduğunu öne sürmek sağlıklı bir sonuç vermeyecekti.. Bu yaklaşımın yanlışlığı bu kadar açıkken Türk Tarih Tezi'ni hazırlayanların bunu görememesi elbette mümkün değildi. Fakat amaç bilimsel bir gerçeğin derli toplu açıklamasını yapmak değildi. En baştan beri görüldüğü gibi siyasi pratiğin ihtiyaçları doğrultusunda çalışılmıştı. İddiaların kanıttan yoksunluğunun farkında olarak, Tarih Kurumu'nun amaçları TTT'nin kanıtlanması amacına göre belirlenmişti.¹⁰¹

¹⁰⁰ Ersanlı, a.g.e. s. 205-206

¹⁰¹ Ersanlı, a.g.e. s. 202-203

İTTK, bir bakıma Tarih Tezi'nin son büyük toplantısıdır. 10 Kasım 1938'de Atatürk'ün ölümüyle birlikte Türk Tarih Tezi'nin gelişim süreci de sona ermiş, tarihçiliğimiz üzerindeki mutlak belirleyici konumu da gitgide zayıflamıştır.

I. D. c. Türk Tarih Tezi'ne Gelen Eleştiriler

Türk Tarih Tezi'nin geliştiği yıllarda öne sürülen savları eleştirenler de olmuş, hatta büyük tartışmalar ve tarihçiliğimiz için korkunç kayıplar olmuştu. Fakat bu eleştirileri tezi hazırlayanlar dikkate alınmamıştı. Her kim tezi eleştirirse hakaretlerle, iftiralarla, düşmanlıkla karşılaşmış, eleştirileri de dikkate alınmamıştı. Her ne kadar o dönemde dikkate alınmamış olsalar da, Türk Tarih Tezi'nin fikirlerine alternatif teşkil ettikleri için burada zikredilmeleri icap eder. Tezi saldırılardan nasibini almadan eleştirebilmiş tek kişi Mehmet Fuat Köprülü'dür. Köprülü, Birinci Türk Tarih Kongresi'nde Afet İnan'ın konuşmasını eleştirmişti. Eleştiriler İnan'ı yöntem bakımından eksik görüyor, öne sürdüğü fikirlere karşı çıkılmıyordu. Üstü kapalı olarak, İnan'ın iddialarının inanılır olabilmesi için belgeye ve tarih yöntemlerine başvurulmasına ihtiyaç duyduğunu söylemeye çalışıyordu.¹⁰² Bu eleştirileri birkaç maddede toplayalım:

- 1- Türk tarihi araştırmaları henüz çok yeni olduğundan, İnan'ın iddialarını kanıtlayacak bilgi düzeyine henüz ulaşılmamıştır.
- 2- Türk dilinin oluşumu ve gelişimini takip etmek zordur.
- 3- Orta Asya'da arkeolojik çalışmalar henüz başlamış olup, elde yeterli malzeme yoktur. Çin de bu çalışmaları engellemektedir. Orta Asya için hüküm vermekte acele etmemek gerekir.
- 4- Yeni yeni gelişmeye başlayan Türkoloji çalışmalarında Ural-Altay Dil Ailesi'nin var olabileceği fikirleri kuvvet kazanıyorken bunları dikkate almadan ve yeterli inceleme yapmadan Türk dili hakkında hüküm verilemez.
- 5- İrk doğal, dil insani bir kaynaktan gelir. Dilini kaybedip başka diller konuşan milletler varken dille ırkı eşanlamlı kullanmak doğru değildir.

¹⁰² Ersanlı, a.g.e. s. 155

6- Aynı mantıkla çalışan 19. asrın düşünürleri tarafından ortaya atılan Hint-Avrupa ırkı düşüncesi de ilmi olmayıp, tamamen ideolojiktir.¹⁰³

Bu eleştirileri toptan “yöntem” başlığı altında düşünmek gerekiyor. Köprülü, İnan’ın görüşlerini açıkça eleştirmekten ve yanlış olduklarını söylemekten kaçınmış, “Bu iddiaları kanıtlayacak belgeniz yok.” demekle yetinmiştir. Onu Tez’in savunucularının hışmından kurtaran da budur. Köprülü’nün eleştirileri Afet İnan ve Hasan Cemil Çambel tarafından yanıtlanmış ancak bu tartışmadan pek bir sonuç çıkmamıştır.¹⁰⁴

BTTK’nin en büyük tartışması Zeki Velidi Togan’ın itirazıyla başlamıştır. Togan, Sadri Maksudi Arsal’ın “Tarihin Amilleri” adlı konuşmasından sonra Arsal ve Reşit Galip’le uzun sürecek ve üzücü etkileri olacak bir tartışmaya girmiştir. Togan, Orta Asya’da varlığından bahsedilen iç deniz, kuraklık ve Türk göçleri ile ilgili fikirlere itiraz etmiştir.¹⁰⁵ Togan, tarih öncesi devirlere dair pek fazla yorum yapmamış, belgelerin aydınlatılabildiği dönemlerle ilgili konuşmuştur. Fakat onun itirazları kendi açısından kötü sonuçlar doğuracaktır. Zamanında Rusya’daki Türklerin birliği tartışmaları sürerken Tatarlar bu birliğin Tatar liderliğinde olacağını savunmuştu. Bu bir anlamda diğer Türk gruplarından üstün oldukları bir Türk birliğiydi. Togan, buna itiraz ederek eğer bir Türk birliği olacaksa bunun tüm Türk budunlarının eşit olduğu bir düzen teşkil etmesi gerektiğini savunmuştur. Tez’in savunucuları onu buradan vuracak, fikirlerini çarpıtarak Turan’a karşı çıkmakla Türkçülüğe ihanet ettiğini, oysa kendilerinin ve Tez’in Türkçülüğün hizmetinde olduğunu söyleyeceklerdir.¹⁰⁶ Togan, bundan sonra Türkiye’yi terk ederek Avusturya’da eğitimine devam edecektir. Bu tartışmalar ve kendisine yöneltilen suçlamalar karşısında kendini savunma şansı bulamayan Togan, bir yıl sonra Atatürk’e bir mektup yazmıştır.¹⁰⁷

¹⁰³ BTTKZ, s.42-45

¹⁰⁴ Ersanlı, a.g.e. s. 144

¹⁰⁵ Yavuz Bülent Bakiler, **1944-1945 İrkçılık-Turancılık Davasında Sorgular Savunmalar**, Türk Edebiyat Vakfı Yayınları, İstanbul, 2010, s. 351-353

¹⁰⁶ Ersanlı, a.g.e. s. 170-173

Görücü, a.g.t. s. 150-152. Görücü, burada Togan’ın teze itiraz etmesinin ardında bilimsel bir gayeden ziyade Anadolu odaklı bir Türk tarihinin onun siyasi fikirlerine aykırı olmasıyla ilişkilendirmektedir.

¹⁰⁷ <http://www.dunyabulteni.net/turkiye/298287/zeki-velidi-toganin-mustafa-kemale-yazdigi-mektup>
Er. Tar: 10.01.2015

Togan, mektupta kendisi Avusturya'ya gittikten sonra da hakkında “Avusturya’da Türk Tarih Tezi ve Atatürk hakkında menfi yönde propaganda yaptığı” dedikodularının çıktığını duyunca böyle bir mektup yazmaya gerek duyduğunu yazmıştır. Togan, açıkça kongredeki tartışma sırasında itham edilmekten rahatsızdır ve Atatürk’e ve “*Mustafa Kemal Türkiye’si*”ne karşı olmadığını, aksine hayranlık duyduğunu belirtmek isteği duymuştur. Mektuptan anlaşıldığına göre, birileri onu Atatürk’e “*jurnal etmiş*” ve Viyana’da göreceği eğitim için başvurduğu öğrenci yardımını da almasını engellemiştir. Togan’a göre kendisinin Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti’ne ve milli bir Türk tarihi yazılmasına karşı olduğunu iddia edenler, onunla Rusya günlerinden kalan hesapları bulunan bir “*şarlattan*” ile Darülfünun’da (İstanbul Üniversitesi) İslam tarihi derslerini vermekte gözü olan “*sarıklı bir hoca*”dır. Togan, milli bir Türk tarihi yazılmasının asırlarca ihmal edilmiş olduğunu, Atatürk’ün milli tarih hareketini başlatmasının son derece büyük bir iş olduğunu, buna karşı değil taraftar olduğunu yazmıştır. “Çağatay Ulusu” ve “Temür Bekin İlk Hayatı” adıyla andığı iki eserinin Türkiye’de yayınlanması için izin isteyerek bitirdiği mektupta BTTK’de tartışılan hiçbir konuya değinilmiyor. Yalnızca Atatürk’ün kendisine, cumhuriyete ve Tarih Tezi’ne bağlılığını bildirerek hakkındaki ithamlardan Atatürk’ün nezdinde aklanmak istiyor.

Tarih Tezi’ni eleştirenlerin sayısı pek fazla değildi. Zaten itiraz etmenin anlamının olmadığı da sanırım Togan hariç herkes tarafından anlaşılmıştı. Atatürk’ün ölümünden sonra eleştirilerinin cezalandırılmasından korkanlar yavaş yavaş cesaretlenmeye, tezi eleştirmeye başladı. Türk Tarih Tezi’ni eleştirmek günümüzde bir geleneğe dönüşmüştür dense yeridir. Kimi eleştiriler ideolojik sebeplere dayanırken tamamen tarihi gerçekleri görmek amacıyla bu işe girişenler de yok değil. Fakat eleştirilerin yalnızca tezin yazıldığı dönemde ve en hararetli ortamda yöneltilenleriyle sınırlı kalmak tercih edilecektir.

I. D. d. Türk Tarih Tezi’nin Uzun Vadeli Etkileri

Türk Tarih Tezi bir kez ilan edildikten sonra artık Türkiye Cumhuriyeti’nin resmi tarih görüşü de onaylanmış oldu. Günümüzdeki resmi tarihin bunun bir uzantısı olduğu aşikâr. Ancak daha önemlisi, Türk Tarih Tezi’nin temel savlarının bazıları

korunarak günümüze dek ulaşmıştır. Yani zaman içinde değişen, evrilen, belki yumuşayan ya da tümden terk edilen fikirlerin yanında hiç değişmemiş bazı fikirler olduğunu görmek gerekiyor. İleride göreceğimiz üzere, Atatürk'ün ölümünden sonra İsmet İnönü çevresinde kurulan yeni kadro Atatürk'ün kadrosundan büsbütün farklı fikirler benimsemiş, tamamen farklı programlar geliştirmiş değildir. 11 Kasım 1938'den itibaren Türkiye'nin değişeceği, Atatürk yönetimindeki 15 yıllık dönemden farklı olacağı öngörülebilirdi, fakat dönüşüm devrim denecek bir süratle gerçekleşmedi. Çünkü hala Atatürk'ün fikirlerine bağlı bir kitle vardı ve bu kitlenin içinden gelen kimseler de siyasetin hâlihazırda içindeydi. Türk Tarih Tezi'ne taban tabana zıt denecek fikirlerin resmi tarih içine girebilmesi için uzun yıllar geçmesi gerekecektir.

Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Türk Tarih Tezi'nin Atatürk'ün ölümünden sonra da resmi tarih tezi olarak kalmasının garantörü görevini üstlenmiştir. Burada öğrenim görmüş kimselerden İbrahim Kafesoğlu, Mehmet Altan Köymen, Bahaeddin Ögel gibi pek çok tarihçi bir bakıma tezin devamını sağlamış, bir bakıma onu dönüştürerek büsbütün terk edilmesinin önüne geçmiştir. Bu cümleden tarihçilerde örneğin Türklerle Moğolların akrabalık bağından bahsetmek kesin suretle yanlıştır. Moğollar sarı ırktan, medeniyetsiz bir orman kavmi iken, Türkler yüksek medeniyetlerin sahibi olan güçlü, savaşçı bir bozkır kavmidir.¹⁰⁸ Türk Tarih Tezi'nin fikirlerini devam ettirmede özellikle İbrahim Kafesoğlu'nun büyük önemi vardır. Akademik tarihçiliğimizin son derece önemli bir temsilcisi olan Kafesoğlu, Türk Tarih Tezi'nin akademik tarihçiliğe nüfuzu üzerinde dikkate değer bir etkiye sahiptir. Onun gibi, birçok tarihçi bir yandan ülkemizdeki tarih faaliyetlerini bilim niteliğine ulaştıracak yöntemlerin öğrenilmesi ve uygulanması, bir yandan teferruatlı bir Türk tarihinin yazılabilmesi için gerekli belgelerin yayını gibi işlerle uğraşırken bir yandan da tıpkı DTCF'nin kuruluş amacında olduğu gibi Türk Tarih Tezi'ni kanıtlayacak belgeler yahut fikirlerin yayınlanması için çalışmıştır. Tarihe toplum mühendisliği özelliği taşıyan bu bakışın Türk toplumunun belleğindeki yansımaları ilk bakışta yeterince göze çarpmasa bile sadece biraz dikkatle kolayca anlaşılacaktır. Türklerin kahramanlığına, devlet kurma becerilerine, “fatih millet” oluşlarına, “yedi düveli

¹⁰⁸ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2010, s. 46-47

dize getirmiş” ve “çağdaş bir cumhuriyet kurmuş” olmalarına yönelik yaygın inancın altında milli eğitim müfredatında bulunan Türk Tarih Tezi savları müthiş bir etki yapmıştır.

I.E. Hümanizm-Türk-İslam Sentezi Çatışması ve Türk-İslam Sentezinin Zaferi

1938’de Atatürk’ün ölümünden sonra ise TTT’nin kanıtlanmasının gittikçe karışık bir hal aldığını görüyoruz. 1930’ların başlarında dahi rejimin getirdiği yeni kimliği beğenmeyerek alternatifler üretmeye çalışanlar vardı. 1934’te Yakup Kadri Karaosmanoğlu’nun “*İnkılap Edebiyatı*” isimli makalesi *Kadro* dergisinde yayınlandıktan sonra tartışmalar yeniden gündeme geldi. Bu tartışmalar esnasında çeşitli kaynaklarda “*Hümanizm*”, “*Anadoluculuk*” ya da “Memleketçilik” gibi farklı isimlerle anılan bir akım, TTT ile sistemleştirilmiş kimlik anlayışının karşısında bulunuyordu. Bu akım birden fazla terim kullanmamak için “Anadoluculuk” olarak anılacaktır. Anadoluocular TTT’nin tarih ve kimlik anlayışına doğrudan karşı çıkmış değillerdi. Yalnız, farklı bir anlayışı savunuyorlardı. Bu akıma dahil olan kimselerin çıkış noktalarının hatta düşüncelerinin dayanaklarının farklı olduğu sezilmekle birlikte ulaştıkları sonuç hemen hemen aynıdır: Kimliğin merkezine etnisiteyi değil toprağı/vatani koymak.

Anadoluculuk fikrinin ilk hali “Nev-Yunanilik” olarak anılmaktadır. Nev-Yunaniliğin güçlü temsilcisi, daha önce Osmanlı döneminde Türk milliyetçiliğinin azınlıkların faaliyetlerinden nasıl etkilendiğini incelerken şahadetine başvurduğumuz Yahya Kemal’dir. Anlaşılan Yahya Kemal, etnik temelli bir milliyetçiliğin kapsayıcı ve bütünleştirici yönlerini zayıf bulmuş ve teritoryal bir milliyetçiliğe yönelmiştir zaman içinde. Yahya Kemal’in düşüncesi Batılı-Doğulu kavgası ve Türklerin Batılılaşma çabası etrafında şekilleniyor. Ona göre Türkler ne Batılı ne Doğuludur. Akdeniz çevresindeki tüm kültürler bir biçimde birbirleriyle temas etmekte, birbirlerini etkilemekte ve ortak bir “*Akdenizlilik*” kimliği oluşturmaktadır.¹⁰⁹ 1071’den itibaren Anadolu’yu yurt edinmiş olan Türkler de artık Akdeniz medeniyetinin bir parçası olmuştur. Türklerin 1071 öncesi tarihini “Türk tarihi”,

¹⁰⁹ Emre Yıldırım, “Cumhuriyetin Kimlik Arayışları: Kayıp Kimliğin Peşinde Mavi Anadoluçuluk Hareketi”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, s. 175-176

sonrasını ise “Türkiye tarihi” olarak adlandırır. Yahya Kemal, bahsettiği Akdeniz medeniyetinin kökenini Eski Yunan’da bulmakta, artık Anadolu’da yaşamakta olan Türklerin, Anadolu’daki medeniyetin kökeni olan Eski Yunan’a gitmesini uygun bulmaktadır.¹¹⁰

Yakup Kadri Karaosmanoğlu TTT’nin savlarını kabul edilmiş sayıyor. Ondan kopmadan Anadoluculuğa bağlanıyor. Onun bu sentezinin belki biraz kaba fakat en açık ifadesi şöyle yapılabilir: TTT, tüm dünya medeniyetlerinin Türklerden kaynaklandığını kanıtladığına ve Akdeniz medeniyetinin kökeni Eski Yunan olduğuna göre, zaten benim tarafımdan yaratılmış olan Eski Yunan medeniyetini almamda hiçbir gayrimilli hal yoktur. O, yapılan arkeolojik araştırmalardan yararlanarak Anadolu’nun en eski yerlileriyle bugünkü Türkler arasında hem fiziki antropoloji hem de kültürel antropoloji açısından büyük benzerlik bulunduğunu savunuyor.¹¹¹ Böylece TTT’ye dayanan fakat ondan farklı bir sonuca ulaşan Karaosmanoğlu da Yahya Kemal gibi Eski Yunan’a yönelmenin daha doğru olduğundan emin oluyor.¹¹²

Anadoluculuk fikrinin bir başka önemli ideoloğu Ahmet Hamdi Tanpınar’dır. Yahya Kemal’in öğrencisi olan ve ondan çok etkilenen Tanpınar, Anadolu’yu Doğu ve Batı medeniyetlerinin çarpışma alanı olarak yorumlamakta ve doğru olanın “Anadolu’nun gerçeğine dönmek” olduğuna inanmaktadır.¹¹³ Eski Yunan ve Anadolu’da Türkler tarafından oluşturulan kültüre eşit derecede ihtiyaç vardır.

Tüm bu fikirler, belki sadece yayımlandıkları dergilerde kalacaktı. Fakat 1938’de maarif vekili olan Hasan Ali Yücel bunun önüne geçti. Yücel’in Anadoluculuk içindeki ayırt edici konumu, bir ideolog olması değil, uygulayıcı olmasıdır. Yıldırım, Yücel’in bu rolünü şöyle özetliyor:

“Yücel, bakan olduktan sonra Atatürk’ün başlattığı kültür devrimlerini, giriştiği yeni kültür hareketiyle bir taraftan daha geniş bir alana yaymaya çalışırken, diğer

¹¹⁰ Yıldırım , a.g.t. s. 177. M. Orhan Okay, “BEYATLI, Yahya Kemal”, **İslam Ansiklopedisi**, yıl 1992, cilt 6 s. 36

¹¹¹ Yıldırım, a.g.t. s. 193

¹¹² Yıldırım, a.g.t. s. 197

¹¹³ Yıldırım, a.g.t. s. 201-202

tarafından da 1930'ların milliyetçiliğiyle belli ölçüde çatışan 1940'ların hümanizmi yönünde bir değişikliğe uğratan çatışmalar içine girecektir."¹¹⁴

Yücel, 1938'de Tercüme bürosu'nu kurdu. 1967'ye dek Eski Yunan ve Fransız klasiklerinin ağırlıklı olduğu bir tercüme dizisi yapıldı. Bu dizi, bugün Hasan Ali Yücel klasikleri olarak da anılmaktadır. Milliyetçiler bu seriye ve Hasan Ali'nin politikasına şiddetle karşı çıktılar. Onlar bu politikayı Türklükten kopuş olarak algılamaktaydı. Yücel ise farklı düşünüyordu. O, Anadolu toprağında bugüne dek kurulmuş hangi medeniyet varsa, hangi kültürden ne miras kalmışsa bunların varisinin Türkler olduğunu, dolayısıyla bu mirasa sahip çıkmak gerektiğini savunuyordu. Ona göre milliyetçilerin iddia ettiği gibi Türklüğe sırtını dönmüyor, aksine Türk gencinin geçmiş mirasına sahip çıkarak, ondan esinlenerek daha çağdaş olması için çalışıyordu.

Anadoluculuk için kısa bir özet yaparsak, sırtını Orta Asya'ya yaslamış, yüzünü Batı'ya dönmüş etnik "Türk" kimliğine karşılık, Anadolu'nun zengin tarihinden beslenen, Batı'nın ileri medeniyetinin kaynağı olan Eski Yunan'dan ve Anadolu'da geçirilen bin yılda oluşturulmuş Anadolu-Türk kültüründen esinlenen bir kimliktir aradıkları. Onlara göre sahip olunan toprakların tarihi mirasını Türk gencinin aydınlanmasının hizmetine sunmak, romantik bir Orta Asya göçmeni ve Batılı Türk hayalinden çok daha uygulanabilir ve sağlıklıdır. Bu düşünceleri onları etnik esasa dayanan Türkçülüğe direnmeye, Türkçüleri de onlara hücum etmeye teşvik etmişti. 1986'ya kadar ders kitaplarındaki hakim konumunu koruyacak olan Anadoluculuk, resmi politikada yer bulduğu ilk andan itibaren, yerini alacak olan ideolojiyi de tetiklemiş bulunuyordu.¹¹⁵

Türkiye, TTT ile şovenist, dünyadaki tüm medeni hareketlerden bağımsız, tek başına var olmuş bir Türk kültürü tanıdı. 1940'lardan itibaren buna karşı bir sentez görüş baskın çıkmıştı. Milliyetçiler bu sentezi yenmek için yeni bir sentez oluşturmaya mecbur kalacaklardı. Fakat Türk'ün yanına konulacak başka bir isim onları çok rahatsız edecekti. Türk kültürü üzerinde bir yabancı kültürün tahakkümünü kabul

¹¹⁴ Yıldırım, a.g.t. s. 234

¹¹⁵ Copeaux, a.g.e. s. 79

etmek, milliyetçiler için doğal olarak hazmedilmesi imkansız bir hakaret yerine geçiyordu. Milliyetçi duyguları incitmeden Türklükle birleşerek bir sentez yaratacak olan kaynak sonunda bulundu: İslam. Türk-İslam sentezi fikirlerine göre İslam, Türk kültürü üzerinde müthiş bir etkiye sahip olup, onu bin yıldır şekillendirmektedir. Fakat Türkler de İslam'ın getirdiklerini kendilerince yorumlayarak millileştirmişlerdir. Fakat zannetmemek gerekir ki Türk-İslamcılar İslam'ın Türk kültürü üzerindeki etkisine odaklanıp Türklerin henüz Müslüman olmadıkları devirleri artık unutmuştur. Aksine, bu harekette görülen, özellikle Köprülü'de¹¹⁶, Türklerin İslam dairesine girmeden evvelki kültürlerinin açıkça anlaşılmasının ardından İslam'ın bu kültüre girişini açıklama çabasıdır. Bu biçimde gayri milli buldukları Anadolucuların sentezine karşılık milli olan başka bir sentez üretme şansları olmuştur. Kendi kültürünü Orta Asya'da binlerce yılda yaratmış olan fatih Türkler, Müslüman olduktan sonra adeta Seyfü'l-İslam, yani İslam'ın kılıcı olmuşlardır.¹¹⁷ İslam adına büyük fetihler yapılmış, sağlam bir sosyal ve idari düzen kurulmuştur. Bu sırada İslam artık Türklerin milli dini olmuş, Türk kültürü üzerinde de derin izler bırakmıştır.

Türk-İslam sentezinin kuramcıları içinde en baskın kıymete sahip olanın Köprülü olduğunu söylemek gerekir. Köprülü, araştırılacak konuya hangi açılardan bakılacağı hususunda da araştırmanın yöntemi hususunda da Türkiye'nin en önemli ismidir. Türk tarihçileri içinde işini bilim ciddiyetiyle icra edenlerin ondan etkilenmemiş olması pek olası da değildir. *“Fuad Köprülü'de genetik metot, Türk kültürüyle ilgili her vakıa veya müesseseyi sınırlı bir mekan veya zaman yahut sınırlı bir siyasi ve etnik kadro yerine, bütün Türklüğü en geniş zaman ve mekan kadrosu ile kuşatacak bir 'kül' suretinde ele almayı kabul eden bir görüşün emrindedir.”*¹¹⁸ Köprülü'nün Türk tarihine bakışının en net ifadesi sanırım budur. Onun eserlerini inceleyenler, ele aldığı konu ne olursa olsun onu bir bütün olarak gördüğü Türk tarihinin bir parçası olarak algıladığını anlayacaktır. Köprülü'nün amacı da zaten budur. Örneğin Türk

¹¹⁶ Köprülü, İslam devrinde Türk kültürüne girmiş pek çok şeyi İslam öncesi dönemdeki adetlerle karşılaştırarak Türk kültürüne katılan hiçbir şeyin ona benzeme uyma zorunluluğundan kurtulamayacağını ısrarla savunmuştur. Bkz. İnalcık, Halil, “Türkiye’de Modern Tarihçiliğin Kurucuları”, **Türkiye’deTarihyazımı**, s. 186-187

¹¹⁷ Copeaux, a.g.e. s. 97

¹¹⁸ Ömer Faruk Akün, “Mehmed Fuad Köprülü” **İslam Ansiklopedisi**, cilt: 28 yıl: 2003, s. 480

Edebiyatında İlk Mutasavvıflar isimli kitabında Anadolu ile Orta Asya arasındaki kültür birliğine işaret etmekle kalmamış, bunu kanıtlamak eserin esas gayesi olmuştur.¹¹⁹ Başka bir açıdan, Osmanlı İmparatorluğu'nun kurumlarının menşei tartışmasına oldukça özgün bir tezle katılmıştır. İddiası odur ki, Osmanlı'nın kurumlarının doğrudan doğruya Bizans'tan alınmış olması mümkün değildir. Orta Asya'dan gelen mirası ve İslam medeniyetinin etkisi Bizans etkisinden daha önceliklidir Köprülü için.¹²⁰ Türkler İslam'ı kabul ettikten sonra dahi eski özelliklerini zaman zaman İslam kisvesi altına sokarak devam ettirmişlerdir. Doğal olarak, Müslüman Türkler incelenirken de eski döneme gidilmesi gereklidir.¹²¹ Türk-İslam sentezinin esasını oluşturan bu düşünce, Müslüman olan Türk'ün henüz bu dine girmeden önceki yaşantısının izlerinin girdiği yeni medeniyet çevresi içinde de varlığını koruduğunu kabul eder ve bu izlerin peşine düşer. Türkler dışarıdan birtakım sosyal, dini, kültürel, siyasi vb. kurumlar almış olabilirler. Ancak bu kurumlar mutlaka Türkler tarafından kendilerine has biçimde değiştirilmiş, yani Türkleşmiştir. İşin sentez yanı da buradadır. Birbirinden farklı iki medeniyet çevresi vardır: Turan ve İslam medeniyetleri. Turan medeniyetinin ürünü olan Türk kültürü, İslam medeniyeti ile tanışmış, onun etkisine girmiştir. Fakat hiçbir nesneyi olduğu gibi kabul etmemiş, kendi dünya görüşüne yahut ihtiyaçlarına göre değiştirmiş, uyarlamıştır. Şimdi bunu Köprülü'nün tarihi devirlerine bağlamak gerekiyor. Köprülü, Türk tarihini üç devre ayırmıştır: İslamiyet öncesi dönem, İslam etkisinde Türk tarihi ve Batı etkisinde Türk tarihi. Bu ayırmda Ziya Gökalp'in etkisini aramak pek de mantıksız değildir. Adeta Türkleşmek-İslamlaşmak-Muasırlaşmak'ın tarihi bir silsile gibi düzenlenmiş halidir Köprülü'nün tarihi devirleri.¹²² Türk tarihini devirlere ayırırken kullanılan kıstaslardan birinin İslam oluşu Türk-İslam sentezi düşünürleri için gayet normaldir. Ama dikkatimizden kaçmaması gereken bir nokta var. İslam'ın kıstas oluşu devir taksiminde başrolü İslam'a vermiyor. Türklerin İslam'dan aldıklarına ve kendilerine uyarladıklarına veriyor. Yani Türkler İslam etkisindeki devre girdikleri halde özlerini kaybetmiyor, aksine, en azından halk

¹¹⁹ Akün, aynı yer

¹²⁰ Sönmez, a.g.e. s. 144, İnalçık, "Türkiye'de Modern Tarihçiliğin Kurucuları", **Türkiye'de Tarih yazımı**, s. 187

¹²¹ Cihad Cihan, "Fuad Köprülü ve Türk Tarihinde Kökenler; Süreklilik, Dış Tesir ve Hususi Tekamül" **Turkish Studies** vol. 9/7 Ankara, 2014

¹²² Cihan, a.g.m. s. 241

İslamı için geçerli olmak koşuluyla, İslam'ı kendi bünyelerinde eriterek kendilerine has bir İslam geliştirmiş oluyor.¹²³

Buraya kadar Köprülü'nün tarih usulünü bir nevi tarih felsefesi yönünden inceledik. Konumuzla doğrudan ilgili olan kısmı buydu. Diğer yandan işin teknik yönü düşünüldüğünde Köprülü Türk tarihçiliği adına daha da önemli bir yere sahip oluyor. Türkiye'ye Annales Ekolü tarihçiliğini getiren, Türk tarihçiliğini bir bilime dönüştüren Köprülü'dür.¹²⁴ Köprülü tarihi olayı sosyal, siyasal, ekonomik, dini, ideolojik vb. tüm yönleriyle sebep-sonuç ilişkisi içinde incelemektedir. Kaynak çeşitliliği ise bilim usullerine uygun bir tarih eseri hazırlamanın bir başka temel kuralıdır.¹²⁵ Köprülü, bir tarihi olayın pek çok boyutu olduğu için disiplinlerarası bir anlayışa sahiptir. “Disiplinlerarası” tabirinden anlaşılması gereken tarihin hukuk tarihi, kültür tarihi, edebiyat tarihi, bilim tarihi, askeri tarih gibi alt dallardan oluşan bir bütün olarak görülmesidir. Köprülü bunun için Fransa'da Ortaçağ edebiyatı adı altında 16. 17. asırlar üzerinde uzmanlaşmış kimseler bulunmasını da örnek gösteriyor.¹²⁶ Tarihi araştırmaya konu olan nesne, Köprülü için bir “problem”dir. Problemin çözümü içinse sorular kritik öneme sahiptir. Tarihçi, nesneye doğru sorular sorarak doğruyu bulacak ve problemi tüm yönleriyle ortaya koyduktan sonra onu çeşitli kaynakları inceleyerek çözecektir.¹²⁷ Cihan, Köprülü'nün tarih araştırmasında izlediği yolun aşamalarını şöyle sıralamaktadır:

“Köprülü muhtelif sahalarda Türk tarihi ve kültürü ile ilgili yaptığı çalışmalarda önce meselenin o günkü durumunu ele alır, yerli, yabancı dilde yazılanları değerlendirir. Daha sonra nasıl bir usul takip edilmesi gerektiğini, Türk tarihinin gelişim farklılığını da dikkate alarak tespit eder. Meselenin Türk tarihindeki kökenini bulmaya çalışır, daha sonra tarihi sürekliliği adım adım takip eder. Bu takipte dış

¹²³ Köprülü, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar isimli eserinde Orta Asya ile Anadolu halk tasavvurları arasında mutlaka bir bağ kurarak bunun bir örneğini veriyor aslında. Akün, a.g.m. s. 480

¹²⁴ Sönmez, a.g.e. s. 140-141

¹²⁵ Sönmez, a.g.e. s. 150

¹²⁶ Köprülü, a.g.m. s. 127

¹²⁷ Sönmez, a.g.e. s. 151

*tesirleri mukayeseler yoluyla belirler. Son olarak hususi bir tekamülü kaynaklarıyla birlikte ortaya koyar.”*¹²⁸

Türk-İslam sentezi fikrinin bir başka önemli temsilcisi İbrahim Kafesoğlu'dur. Yazılarında dört kişinin kendisi üzerindeki etkilerini görmek çok kolaydır. Bu dört kişiyi iki gruba ayırmak mümkün: siyasi/ideolojik yönden etkili olan Atatürk ve Gökalt; tarihçilik açısından etkili olan Köprülü ve Togan. Kafesoğlu'nun özellikle kimlik ve rejimle ilgili yazılarında ki bunları ideolojik yazıları diye nitelendirmek çok yerinde olur, Atatürk'ten “büyük kurtarıcı” diye bahsettiğini ve sık sık andığını görüyoruz. Kafesoğlu için Atatürk, milliyetçiliğin resmi ideoloji haline gelmesini sağlamış, onunla bütünleşmiş, çağdaşlaşma ve milliyetçilikle ilgili tüm ilkeleri bünyesinde toplamış bir semboldür.¹²⁹ Atatürk kadar önemli bir diğer kişi Ziya Gökalt'tir. Türkçülüğün Esasları incelendiğinde Ziya Gökalt'ın milliyetçiliğiyle Atatürk'ün milliyetçiliği arasındaki farklar hemen ortaya çıkmaktadır. Ziya Gökalt açıkça Türk-İslam sentezi fikrine bağlıdır ve bu fikir Genç Osmanlılardan beri savunula gelmiştir. Kafesoğlu'nun Gökalt'e olan düşkünlüğünün altında yatan ilk sebep budur. Gökalt ırkçılığı, ırk ile sosyal nitelikler arasında bağlantı bulunmadığı gerekçesiyle reddeder.¹³⁰ Siyasi birlik anlamında Turan içince acele etmemiştir: “Şimdilik hayır!”¹³¹ Kültür ve medeniyet konusundaki görüşleri de Kafesoğlu ile ortaktır. Her ikisi de kültürün milli, medeniyetin uluslararası kavram olduğunu savunmuştur. Her ikisi de Türk kültürünü İslamiyet öncesinde kendine has şartlarda oluşmuş kabul eder. Üstelik Gökalt *Türkleşmek-İslamlaşmak-Muasırlaşmak* ile Kafesoğlu'nun siyasi görüşünün formülünü açıklamıştır bile. Muğlak kalan tek nokta, yine medeniyet konusundadır. Çünkü Kafesoğlu'nun “muasırlaşmak”tan anladığı yalnızca “muasırlaşmak”tır. Gökalt ise “Türk ulusundanım, İslam ümmetindenim, Batı uygarlığındanım.” diyerek farklı bir “muasırlaşma” yolu

¹²⁸ Cihan, a.g.m. s. 233

¹²⁹ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milliyetçiliğinin Meseleleri**, Ötüken Neşriyat, İstanbul,1999. Bu eser Kafesoğlu'nun seçme makalelerinden oluşmaktadır. Burada yer alan makalelerin çoğunda Atatürk'ün CHP'nin Altı Ok'uyla temsil edilen ilkelerinden bahsedilmekte, bunların Atatürk tarafından resmi ideolojiye yerleştirilmiş ilkeler olduğunun altı çizilmektedir. Mezkur eserin 42. 47. 52. 89. 149-160. sayfalarında resmi ideolojiyle Atatürk arasındaki bağa işaret edilmektedir. Copeauxda Atatürk isminin 1980'den itibaren rejim ve rejimin değerleriyle birleşerek sembol haline geldiğine değinmektedir.

Copeaux, a.g.e. s. 88

¹³⁰ Gökalt, a.g.e. s. 41-42

¹³¹ Gökalt, a.g.e. s. 52

göstermiştir.¹³² Bu konuda kesin olarak söylenebilecek tek şey, Kafesoğlu'nun Batılılaşmaya kesin suretle karşı olduğudur.¹³³

Kafesoğlu'nun tarihçiliği yönünden etkiye sahip iki isim Köprülü ve Togan'dır, demiştik. Tarihçiliğine daha önce değindiğimiz Köprülü'nün Kafesoğlu üzerindeki etkilerini, Kafesoğlu'nun yazılarında görmeye çalışacağız. Hal böyle olunca ister istemez Köprülü'nün “Bizde Tarih ve Müverrihler Hakkında” isimli makalesiyle Kafesoğlu'nun “Tarih İlmi ve Bizde Tarihçilik” adlı makalelerinin benzerliği göze çarpıyor. İki makale tam 50 yıl arayla Türkiye'deki tarihçiliği eleştiriyor. Aralarındaki bu zaman farkı, Kafesoğlu'nun Türk tarihçiliğinin kaydettiği ilerlemeyi takdir etmesi dışında çok büyük bir değişim yaratmamış gibi görünüyor. Hatta bu farkı yok sayarsak aynı makale 50 yıl sonra yeniden yazılmış sanabiliriz. Köprülü'nün 1913'te yayınlanan makalesinde Batı tarihçiliğinin son asırlarda kaydettiği ilerlemeye göndermeler yapılarak Tarih-i Osmani Encümeni eleştirilmekte, bugün Annales Ekolü olarak adlandırılan tarih akımının ilkelerini savunmaktadır. Keza Kafesoğlu da öyle. Tarihi olaya ve belgeye bakışları, tarih araştırmalarında kullanılmasını salık verdikleri yöntemler aynıdır ve Annales Ekolü yöntemleridir. Her ikisi de tarihi olayları aralarında sebep-sonuç ilişkisi kurmadan, olayların altyapısını araştırmaksızın sıralayan tarih görüşünü çağdaş ve bilimsel tarihçiliğin dışında kabul ederken,¹³⁴ tarihi olayı da bir problem olarak görmekte ve o problemin kendi şartlarına uygun usuller kullanılmasını uygun bulmaktadır.¹³⁵ Togan ise Copeaux'a göre Kafesoğlu için ideallerinin vücut bulmuş hali gibiydi: Tarihçi, politikacı, Turancı bir lider, bir vatansever.¹³⁶

Kafesoğlu'nu etkileyenler arasına mutlaka Tarih Tezi'ni koymak gerekir. Nasıl ki Akçura Osmanlı dönemi Türkçülüğü ile Atatürk dönemi Türkçülüğü arasında bir köprü olmuştu, Kafesoğlu da Türk Tarih Tezi ile Türk-İslam sentezi arasında bir köprü olmuştur. Öyle ki, Copeaux çok da yerinde olarak Kafesoğlu'nun tarihçilik

¹³² Gökalp, a.g.e. s. 105

¹³³ Kafesoğlu, a.g.e. s. 52

¹³⁴ Bkz. Köprülü, “Bizde Tarih ve Müverrihler Hakkında”, **Milli Tarih İnşası**, s. 34. Kafesoğlu için bkz. “Tarih İlmi ve Bizde Tarihçilik”, **Milli Tarih İnşası**, s. 108

¹³⁵ Kafesoğlu, a.g.m. s. 104

¹³⁶ Copeaux, a.g.e. s. 92

kariyerini “*tarih tezlerinin gölgesinde bir kariyer*” olarak tanımlamıştır.¹³⁷ Kafesoğlu’nda Türk Tarih Tezi’nin bazı söylemlerini değişmemiş halde bulabiliyoruz. Örneğin Türklerin Sarı Irk’tan olduğunun reddedilmesi ve Beyaz Irk’a aidiyetini kanıtlama çabası.¹³⁸ Kafesoğlu da Türklerin medeniyetsiz sayılması görüşü ile mücadele etmiş, “Göçebelik Meselesi” başlığı altında Türklerin Avrupa tarafından tanımlanmış “göçebe” hayatına uymadığını, bu sözcüğün Türkler için kullanılamayacağını savunmuştur.¹³⁹ Tıpkı Tarih Tezi gibi daha da ileri giderek Türklerin Çin, Mezopotamya, Avrupa gibi pek geniş coğrafyalara medeniyet götürdüğünü savunmuştur.¹⁴⁰ Kafesoğlu’nun gördüğü köprü vazifesini en iyi gösterecek ifadeleri Osmanlı hakkındakilerdir. Osmanlı’nın mutlak kötü olduğu, Türk kültürüne zarar vermiş amansız bir düşman olduğu Türk Tarih Tezi’nden bu noktada ayrılmaktadır Kafesoğlu. Fakat bu ayrılık keskin bir farklılığı içermez. Kafesoğlu’nun bu konuda kullandığı ifadeler Tarih Tezi’nin iddialarını kısmen kabul etmekte, “*fakat*” diyerek durumu yumuşatmaktadır:

*“18-19. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğunda dil ve kültür alanında bir Türklükten uzaklaşma bir kozmopolitlik havası dikkati çeker gibidir. Fakat mesele Türk milliyetçiliğinin karakteri bakımından ele alındığında gerçek durum daha iyi anlaşılmaktadır: İmparatorluk Türklerindi. Türkler devlet başkanlarıyla, ordusu ile, bürokrasisi ile imparatorluğun ağır ve girift idare mekanizmasını işletmek gayretinde idiler.”*¹⁴¹

Bu sözler, Türkçülüğün Osmanlı ile barışması anlamına gelir. Kafesoğlu bu barışma için Osmanlı’nın Türk kültürünü geriletip geriletmediğine dair tartışmaya taraf olmamıştır. Bunun yerine dikkati Türklerin kurucu unsur sıfatına çekerek meseleyi tatlıya bağlamıştır. Her ne koşulda olursa olsun, Hunlar yahut Kök Türkler Osmanlı ile buluşunca Türk-İslam sentezini düşünmek gerekir. Birbirini takip eden iki Türkçülük anlayışında Kafesoğlu belki de en ölçülü anlayışa sahip olandır. Çünkü

¹³⁷ Copeaux, a.g.e. s. 91

¹³⁸ Kafesoğlu, a.g.e. s. 46-47

¹³⁹ Kafesoğlu, a.g.e. s. 32-35

¹⁴⁰ Kafesoğlu, a.g.e. s. 11-16

¹⁴¹ Kafesoğlu, a.g.e. s. 21

Kafesoğlu İslam öncesi Türklere büyük kıymet verse de Osmanlı'yı yahut Selçuklu'yu da yabana atmamaktadır.

I. F. İslam Öncesi Türk Tarihi Alanında Marksist Tecrübe

Karl Marx ve Friedrich Engels tarafından ileri sürülen tarihi görüşler, kimi tarihçiler tarafından İslam öncesi Türk tarihine uygulanmak istenmiş, bir dizi çalışma yayınlanmıştır. Çalışmalar, Engels'in *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* adlı eserine dayanıyor görünmektedir. Engels, bu eserinde dünya üzerindeki istisnasız bütün toplumların aynı aşamalardan geçerek geliştiğini öne sürmüştür. Engels, toplumun ilk biçimini “*kandaş toplum*” olarak nitelendirir. Ortak bir köken, din, mülkiyet ile birleşen bir kabile yaşantısı, kandaş toplumu betimler. Engels, kandaşlığın etkisi sonucu üretimin artmasıyla özel mülkiyetin ve servetin ortaya çıktığını, kandaşlık bağlarının zayıfladığını öne sürmüştür.¹⁴²

Engels'in tezinde konumuz açısından önemli olan üç dönem vardır. Bunlardan ilki olan *Yabanıllık* döneminde insanların avcılıkla ve toplayıcılıkla geçindiği düşünülmektedir. Hayvanların ehlileştirilmesi, ikinci aşama olan *Barbarlık*'ın başlangıcı kabul edilir. Barbarlık aşamasında zenginliğin arttığı, serveti elinde toplayan ayrıcalıklı sınıfların doğduğu öne sürülür. Barbar toplumdaki sınıf çatışmasının siyasi erkin tek elde toplanarak devletin ortaya çıkmasına yol açtığı düşünülmektedir ki bu da *Uygarlık* aşamasının başlangıcı sayılır. Engels, toplumların yabanıl aşamada anaerkil olduklarını düşünmüştür. Ona göre barbarlık aşamasında özel mülkiyetin ve servetin ortaya çıkması, ataerkil topluma dönüşümün sebebi olmuştur.

İslam öncesi Türk tarihini Marksist teorilere göre açıklama girişimi, Engels'in yukarıda özetlenen görüşlerine neredeyse birebir uymaktadır. Yabanıllık, barbarlık, kandaşlık, anaerkillik, ataerkillik, sınıf çatışması gibi kavramlar, yaklaşımın merkezine oturmaktadır.

Yabanıllık döneminde Türklerin, tıpkı Engels'in genellemesinde olduğu gibi, avcı-toplayıcı, sınıfsız bir “*komün*” hayatı sürdükleri kabul edilir. İşbölümünün gelişmemiş olması, yalnızca ihtiyaçları karşılayacak kadar nesnenin doğadan

¹⁴² Friedrich Engels, *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*, s. 8 çevirimiçi: <https://docs.google.com/file/d/0B4HO5r4WOpdzRmJUcHlsV196SVU/edit> Erişim Tarihi: 22.01.2016

toplanması bunda etkili olmuştur. Bu dönemde gerçek anlamda bir üretimin olmadığı kabul edilmektedir. Evlilikler kabile dışından yapılmakta ve soy anadan gelmektedir. Yani evlilikten sonra kabile değiştiren, erkektir. Kabile, sosyal örgütlenmenin en gelişmiş şekli olarak görülmektedir. Kabile içindeki ve kabileler arasındaki ilişkilerin “kandaşlık” çerçevesinde geliştiği düşünülmüştür. Ortak mülkiyet, köken, büyü ayinleri kabileyi birlikte tutmaktaydı. Henüz siyasi ayrıcalığı olan bir grup yoktu. Kararlar ortak alınıyordu.¹⁴³ Şamanizmin ilkel hali yaşanmaktadır. Toplum anaerkil olduğu, Ümit Hassan’ın deyimiyle “*anahan*” olduğu için yalnız kadınlar kam olabilmektedir.¹⁴⁴ Hassan, kadının etkin rolünü onaylayan Şamanizm ile kandaş toplum yapısı arasında da kuvvetli bir bağdan söz etmektedir. Ona göre Şamanizm, ilkel toplumun örgütlenme biçiminin inanç boyutundaki yansımasıdır.¹⁴⁵ Hassan, Şamanizmin bu formunu “ilkel Şamanizm” olarak adlandırır. İlkel Şamanizmde insanların kavramları birbirinden pek ayırmadıkları düşünülür. İyi-kötü, ak-kara gibi ayrımlar henüz yapılmamış bulunmaktadır. Kutlu sayılan varlıklar zıt sıfatları birlikte bulundurmaktadır. Türklerin yabanıl dönemden çıkışları için net bir tarih verilmemektedir. Ancak Hunlardan önce barbarlığa geçildiği tahmin edilmektedir. Türklerde barbarlığa geçiş, hayvanların ehlileştirilmesiyle olmuştur. Hayvancılık, birikim yapmaya müsait bir geçim yolu olarak algılanmaktadır. Birikim hayvan sürüleriyle olmuştur. Sürülerin sahipleriye erkeklerdir. Özel mülkiyet gelişmiştir. Erkekler, sürülerin, yani servetin mülkiyetini ele geçirdikten sonra kadını geri plana itmeye başlamışlardır. Diğer taraftan herkesin eli silah tutmaktadır. Çocuklar küçük yaşta biniciliği ve çobanlığı öğrenmek için anneden uzaklaşmaktadırlar. Bunun da kadının toplumdaki konumunu gerileten bir unsur olduğu düşünülmektedir.¹⁴⁶ Özel mülkiyetin ortaya çıkması ve servetin bazı ellerde toplanması, gittikçe güçlenen imtiyazlı sınıflar yaratmıştır. Kabilenin şefi, bu imtiyazlı sınıftan geliyordu. Şefe bağımlılık peyda olmuştu. Ayrıca kabileler arasında da birleşmeler meydana gelmeye başlamıştı.¹⁴⁷ Sonuçta konfederatif bir yapı ortaya çıktı. Bir hükümdar ailesi, pek çok kabileyi kendine bağlayarak güçleniyordu. Berktaş, hükümdar ailesinin bazı ekonomik imtiyazlarının bulunduğunu düşünmektedir. Ona göre hükümdar ailesi; kendi kabilesinin üretiminden, savaş ganimetlerinden, bağlanan kabilelerin üretimlerinden ve kölelerin üretiminden özel bir pay almaktadır.¹⁴⁸ Diğer taraftan, bağımsız kabilelerde de zenginlik vardır. Biriken servet, kabilelerin birbirlerine saldırmalarına yol açmıştır. “*Savaş şefleri*” önem kazanmıştır.

¹⁴³ Halil Berktaş, “Osmanlı Devletinin Yükselişine Kadar Türklerin İktisadi ve Toplumsal Tarihi”, **Türkiye Tarihi, cilt 1: Osmanlı Devletine Kadar Türkler**, Ed. Ümit Hassan, Halil Berktaş, Ayla Ödekan, Cem Yayınevi, İstanbul, ty, s. 33-34

¹⁴⁴ Ümit Hassan, **Eski Türk Toplumuna Üzerine İncelemeler**, V Yayınları, Ankara, t.y. s. 91

¹⁴⁵ Ümit Hassan, “Düşünce ve Bilim Tarihi-Osmanlılık Öncesinde Türklerin Kültür Kökenlerine Bir Bakış”, **Türkiye Tarihi, cilt 1: Osmanlı Devletine Kadar Türkler**, s. 289

¹⁴⁶ Hassan, a.g.e. s. 156-157

¹⁴⁷ Berktaş, a.g.m. s. 70-71

¹⁴⁸ Berktaş, a.g.m. s. 74

Artan zenginlik, kabileler arası savaşlar, imtiyazlı sınıfların etkinliğinin artması, siyasi kabileleri aşan geniş siyasi örgütlenmeleri meydana getirmiştir. İslam öncesi Türk tarihi çalışmaları arasında Marksist olanların en önemli farkı burada ortaya çıkar. Çünkü Marksistler, göçebe Türklerin kurduğu bir “devlet”ten bahsetmezler. Marksistler, bir siyasi örgütlenmeye “devlet” ismini vermek için, Engels’in Atina devletinin oluşumu konusunda ortaya koyduğu şartları ararlar: sınıf çatışması, mutlak biçimde uygulanan bir hukuk ve merkezi otorite. Halil Berktaş, Türklerde 11. veya 13. yüzyıla kadar gerçek bir devlet kurulmamış olduğunu iddia eder. Ona göre Selçuklulardan ve Osmanlılardan önce bir Türk devleti yoktur.¹⁴⁹ Sencer Divitçioğlu, Oğuz Yabguluğu olarak bilinen devletin, gerçekte devlet olmadığını öne sürmekle, bir bakıma bu görüşü desteklemektedir.¹⁵⁰ Divitçioğlu, Oğuz birliğinde yönetimin boylar arasında dönüşümlü olarak yürütüldüğünü düşünmektedir. Ona göre bu siyasi aygıt, yeterli baskı araçlarına sahip değildi. Hukuk, tartışılmaya müsaitti. Bu görüşünü en berrak şekilde şöyle ifade etmiştir:

*“Oğuz yabgusu kengeşte öbür boylardan gelen beylerle birlikte merkezi yönetimi temsil etmiş olsa bile, onun baskı yapan ve cebreden bir aygıtın başında olduğunu ileri sürmek pek doğru olmaz.”*¹⁵¹

Divitçioğlu, yönetimin dönüşümlü yürütüldüğü, mutlak bir baskı aracı ve hukuku olmayan bu siyasi sisteme “*çokuluslu başkanlık*” ismini vermektedir.¹⁵² Berktaş ise Engels’ten aldığı “*askeri demokrasi*” deyimini kullanır.¹⁵³ Her iki isimlendirme de siyasi örgütün, bir başkan etrafında toplanmış, kendi içinde bağımsız kabilelerden oluşan konfederatif bir yapıya işaret etmektedir.

Marksizm ve İslam öncesi Türk tarihi kavramları yan yana gelince, akıllara Asya Tipi Üretim Tarzı(ATÜT) gelmektedir. Ancak, Türkiye’deki ATÜT tartışmaları bu beklentiyi karşılamaktan uzaktır. Tartışmalar, 1960’lı yıllarda başlamıştır. Cumhuriyetin kuruluşundan başlayarak otoriter olma gayretinde hükümetler tarafından yönetilen Türkiye’de 1960 darbesi, baskı altında kalmış siyasi hareketler için bir serbestlik ortamı doğurmuştur. Sol fikirler, bu ortamda güçlenebilmek adına kendini yenileme yoluna gitmiştir. ATÜT tartışmaları, bu kendini yenilemenin en

¹⁴⁹ Berktaş, a.g.m. s. 77, 95

¹⁵⁰ Sencer Divitçioğlu, **Oğuz’dan Selçuklu’ya- Boy, Konat ve Devlet**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 24

¹⁵¹ Divitçioğlu, a.g.e. s. 24

¹⁵² Divitçioğlu, a.g.e. s. 25

¹⁵³ Berktaş, a.g.m. s. 73

önemli parçasın oluşturmuştur.¹⁵⁴ ATÜT, tartışmalara Türk tarihini yeniden yorumlayıcı bir yeni güç olarak katılmamıştır. Tartışmaların odağında sol düşüncenin güncel pratik başarısı konusu vardı. Bu sebeple, Osmanlı dönemiyle cumhuriyet döneminin karşılaştırılmasından ibaret kalmıştır. Taraflar için mesele, Osmanlı'da Marks'ın ileri sürdüğü gibi feodaliteden burjuvaziye kayma olup olmadığıdır. Hiçkimse konuyu daha köklü bir biçimde ele almamış, İslam öncesi dönem, ATÜT tartışmalarının dışında tutulmuştur. Dolayısıyla konumuz açısından Türkiye'deki ATÜT tartışmaları bir önem taşımamaktadır.¹⁵⁵

Türkiye'de İslam öncesi Türk tarihi araştırmaları 19. Asırda Osmanlı modernleşmesinin bir parçası olarak başladı. Batılı tarihçilerin Türk tarihi hakkında yazdıkları, Rusya'dan göç eden Türklerin getirdiği yeni yöntem ve tarih bilgileri, milliyetçilik, Avrupa'ya eğitim için gönderilmiş öğrencilerin getirdikleri yeni fikirler buna kaynaklık etti. 1930'lu yıllara kadarki araştırmaları “*ilk dönem*” olarak tasavvur etmek mümkündür. Bu dönemin özelliği “*Ben kimim ?*” sorusuna yanıt aranmasıdır. 19. yüzyıla kadar Osmanlı'daki tarih yayınlarının çok büyük oranda yine Osmanlı tarihini konu aldığını burada hatırlamak faydalı olacaktır. Tarih meraklıları ilk kez bu dönemde Osmanlı dışındaki Türk tarihini araştırma ihtiyacı duymuşlardır. Bu merak hızla Türklerin anavatanı olarak tanınan Orta Asya'ya yönelmiştir. Bu dönemde İslam öncesi dönemin araştırmaların odağı olduğunu düşünmek biraz şüphelidir. İslam öncesine olan ilgi artarak devam etmişse de, asıl merak konusu daha geniş çerçevede Orta Asya Türk tarihidir.

Türkiye'deki İslam öncesi Türk tarihi araştırmalarının ikinci dönemi 1930'lu yıllarda Türk Tarih Tezi ile özdeşleşen süreçtir. Zikredilen süreç bir milli kimlik ve milli tarih inşası sürecidir. Devrim ortamının şartlarına ve hedeflerine hizmet edebilecek bir tarih üretme ihtiyacının giderildiği dönemde gözler İslam öncesi Türk tarihine çevrilmiştir. İlginin o zamana kaymasında bir yanılsama da etkili olmuştur. Türk

¹⁵⁴ Suavi Aydın & Kerem Ünüvar, “ATÜT Tartışmaları ve Sol”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce**, cilt 8 Sol, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, Ed. Tanıl Bora & Murat Gültekingil, s. 1083

¹⁵⁵ Murat Belge, “Türkiye’de Sosyalizm Tarihinin Ana Çizgileri”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce**, cilt 8 Sol, s. 42-43

tarihinin bilinen kısmının başlangıcı olduğu için İslam öncesi dönem, ‘Türk kültürünün saf olduğu, Türk kimliği için temel teşkil edecek’ nitelikte olduğu sanılmıştır. ‘*Saf Türkler zamanı*’ kendi gerçekliği içinde algılanmış ve açıklanmış değildir. Nüvesini teşkil ettiği projenin hedefleri doğrultusunda çarpıtılmış, değiştirilmiş bir tarihten bahsediyoruz. Türk Tarih Tezi’ni hazırlayan kadro tarafından İslam öncesi Türk tarihi, tasarlanan siyasi ve sosyal yapıya örnek ve övünç kaynağı olarak tarif edilmiştir.

1938 Türkiye’de yalnızca siyaset açısından değil pek çok açıdan bir dönemin bitişi oldu. Özel anlamda İslam öncesi Türk tarihi araştırmalarının da bundan etkilendiğini söylemek mümkündür. Atatürk’ün ölümünden sonra siyasi kadrolar değişmiş, o güne kadarki siyasi atmosfere alternatif fikirler üretmek isteyenler rahatlamıştı. Tarih Tezi döneminin en önemli bakiyeleri olan Türk Tarih Kurumu ve Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, eski tarih görüşünün izlerini taşımaktaydı. Ancak alternatif bir yolla, Anadolu’nun kadim tarihine yönelen, İslam öncesi Türk tarihiyle pek alakadar olmayan bir kitle de mevcuttu. Bu kitle, belirli bir coğrafyanın tarihi üzerinde yoğunlaşması nedeniyle özgün bir kitle sayılır. Anadoluculuk dışında Türkiye’de gelişmiş ve tarihçilik üzerinde etkili olmuş fikir akımlarının hepsi etnik bir temele dayanırlar. Anadolu’nun binlerce yıllık tarihi mirası, Türkiye’nin bugününe ve yarınına yön vermek için gerekli altyapı olarak görülüyordu onlar tarafından. Hasan Ali Yücel’in milli eğitim bakanlığından itibaren de Anadoluculuk resmi söylemde yer bulmaya başlamıştı. Türk tarihçilerinin tarihe bakışı ve bunun İslam öncesi Türk tarihi araştırmalarına etkileri bakımından üçüncü dönemde iki başrol vardı. İkinci başrol, Türk Tarih Tezi’ne alternatif hale gelen Anadoluculara karşı, Türk Tarih Tezi’ni de belli ölçülerde kullanan, dönüştüren Türk-İslam sentezcilerine aittir. Onlar İslamiyet’e geçişi Türk tarihinin önemli bir dönüm noktası olarak görürler. Bununla birlikte Türk kültürü İslamiyet öncesinde oturmuş bir kültürdür. İslamiyet, bu kemik yapının etrafını sararak Türk kültürünün bir parçası olmuştur. Bu bakımdan İslami devir içindeki araştırmaların sıklıkla İslam öncesi döneme işaret ettiği görülür. Türk-İslam sentezi fikrinin önemli temsilcisi İbrahim Kafesoğlu’nun *Türk Milli Kültürü*’nde çoğunlukla İslam öncesi dönemle meşgul olması, Türk kültürünün köklerini İslam öncesinde aramakla ilgilidir. 1980 sonrasında Türk-İslam sentezi

daha da kuvvetlenerek devam etmiş, hem akademik düzeyde hem de resmi tarih görüşünde yer etmiştir. Köprülü'nün en güçlü temsilcisi olan ekol, Türk tarihini bir bütün olarak görme düşüncesini de sistemleştirmiştir. Sonraki tarihçiler, ister istemez İslam öncesi/İslam devri sınırları dışına çıkmaktadır. Türk tarihini birleştirici özelliğiyle Türk-İslam sentezi düşüncesi, Türk tarihine bakışta bir devrim etkisine sahip olmuştur.

BÖLÜM II: KİMLİKLER VE İMAJLAR ÜZERİNDEN GELİŞEN TEPKİSEL VE SAVUNMACI BİR TARİHÇİLİK

İlk bölümde geniş bir yer ayrılan milli tarih yazma süreci, akademik tarihçiliğin gelişmesini engelleyen sorunlar yaratmıştır. Bu sorunlar aynı zamanda tarih geleneğinin kalıtsal unsurlarındandır. İslam öncesi Türk tarihi alanında çalışan tarihçiler, milli tarihin güçlü ya da zayıf tesirlerinin altındadırlar.

Milli tarih, belirli ihtiyaçları karşılamak için yazılmıştı. Hem siyasi ortamın hem de toplumun yıpranmış duygularının gerektirdiği güce kaynaklık etmek üzere milli kimliği beslemek, milli tarihe yüklenen vazifeydi. Cumhuriyetin ilk resmi ideolojisine kalpten inanmış olan Atsız, yazılacak milli tarihten beklediklerini şöyle özetliyordu:

“Tarih ilim değildir. (...) Tarih ilim usulleriyle yürüyen bir marifet şubesi de değildir. (...) Yeni bir tarih sistemi icat etmek mecburiyetindeyiz. Bugün milliyetçi olduğumuz ve büyük Türk birliğine gittiğimiz için de tarihimize vereceğimiz sistem dileklerimize uygun olmalı, bize yalnız maziye en parlak şekilde göstermekle kalmayarak ilerisi için de bir yol çizmelidir.”¹⁵⁶

Genel anlamda tarihin sorunlarından birinin kökeninde, tam da Atsız’ın ifade ettiği düşünceler yer alır. Bu düşünceler karşıt hale geldiğinde doğan çarpışmalar, yeni tarih tahriflerini de beraberinde getirir. Türkiye’de bu durum daha çok Batılı tarihçilerin Türk tarihiyle ilgili veya Türk tarihiyle bir şekilde ilgisi bulunan konulardaki görüşlerine karşı geliştirilen tepkide gözlenir. Yine ilk bölümden hatırlanacaktır ki Türk Tarih Tezi, Batı’da bir süredir devam ettirilmiş olan “*Sarı Irk mensubu, üretme kabiliyetinden yoksun, taklitçi, barbarlar olduğu*” fikrine karşı “*Türklerin tüm dünya medeniyetinin kurucusu olduğu, Türk medeniyetinin ışığının Türk fetihlerinden çok daha büyük olduğu*” gibi bir fikir ortaya atmıştı. Batılı tezler, Türk Tarih Tezi’nin çıkış noktası olmuştur. Bu sözlerden şeytani bir kurgu hazırlanarak Batılı tezlerin Türk Tarih Tezi’nin hizmetine gayet bilinçli bir şekilde

¹⁵⁶ Hüseyin Nihal Atsız, **Türk Tarihi Üzerinde Toplamalar-Birinci Bölüm: En Eski Zamanlardan Başlayarak Apar Sülalesinin Düşmesi Olan Miladi 552’ye Kadar**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2011, s. 9-12

alındığı sonucunu çıkarmamak gerekir. Çünkü Türkçülüğün doğası, Türkleri aşağılayan Batılı tezlere tepki vermeye meyyaldi. Batılı tezlerin verdiği rahatsızlık, milliyetçi refleksleri harekete geçirerek Batılı tezlerin antitezi olan bir Türk Tarih Tezi'nin kaynağı oldu. Milli tarih, bir taraftan Türklerin gururunu kıran iddiaları reddediyor, diğer yandan onların yerine Türklerin gururunu okşayan olayları abartarak koyuyor, yeri geldikçe geçmişe “*yeni gurur verici olaylar*” ekliyordu. Türk Tarih Tezi 1938’de hız kaybederek zamanla resmiyetteki yerini Türk-İslam Sentezi’ne bıraktı. Fakat işin bu yönünde pek bir değişme olmadı. Türkiye’de yapılan tarih araştırmalarının sayısı arttıkça, birikim ilerledikçe Batı ile sürtüşme yeni biçimler alarak devam etti. Türkiye’nin İslam öncesi Türk tarihi araştırmaları geleneği, gitgide köklü bir faaliyet halini aldı. Yeni üniversiteler kuruldu, araştırmacıların sayısı arttı. İslam öncesi Türk tarihi daha geniş bir kapsamda ve daha detaylı olarak ele alınmaya başlandı.

II. A. “Gurur Kırıcı”nın Reddi ve “Gurur Verici”nin Abartılması: Benzersiz Parlak Bir Geçmiş İnşası

Batı’ya karşı verilen tepkinin bir ayağı “ırk” tartışmasıdır. Bu tartışmanın başlangıcına dair bilgileri hemen hemen tümüyle yine ilk bölümde gördük. Burada Türk Tarih Tezi kapsamında verilen tepkileri bir kenara bırakıp, akademik tarih yazımında “*Türkler hangi ırktandır?*” sorusuna verilen yanıtları göreceğiz. Batılı tarihçilerden olup, Türkiye’de bir dönem görev yapmış olan Macar Rasonyi, Türklerin Beyaz Irk (Europoid) içinde brakisefal Turanid kolundan olduğunu¹⁵⁷ Moğollarınsa Mongoloid olduğunu yazmıştır.¹⁵⁸ Çağdaş tarihçilerden Peter Golden ise “*Türk halklarının en erken ırki tipi ne olursa olsun (Moğolsu gözüküyor,) bunların tarih sayfalarının açılmasından itibaren diğer unsurlarla karışmış olması ihtimalin çok üzerindedir*”¹⁵⁹ diyerek pek de emin görünmemekle birlikte Türkleri Mongoloid sayıyor. Grousset ise “Europoid”, “Mongoloid” gibi kavramlar

¹⁵⁷ Rasonyi, **Tarihte Türklük**, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2008, s. 23

¹⁵⁸ Rasonyi, a.g.e. s. 25

¹⁵⁹ Golden, **Türk Halkları Tarihine Giriş**, Çev. Osman Karatay, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2013, s. 55

kullanmamış, bunun yerine “Türk-Moğol kavimleri” terimini geliştirmiştir.¹⁶⁰ Bu terimden onun Türkleri Mongoloid saydığı sonucunu çıkarmak mümkündür. Türk Tarih Tezi ile başlayan süreçte Türk tarihçileri, Türklerin Mongoloid olduğu fikrini reddetmeye devam etmiş, Europoid-brakisefal-Turanid söylemi devamlılık kazanmıştır. Bahaeddin Ögel, M.Ö. 2000 başlarında Altaylar’da bulunan Mongoloidleri “kovan” “*Oğuz tipi brakisefal ırk*”ın kim olduğu sorusuna şöyle cevap verir:

*“Biz bu suale kendimizden oldukça emin olarak şu cevabı vereceğiz: Türklerin ataları idiler.”*¹⁶¹

Kafesoğlu, Taşağıl ve Gülensoy da Ögel’le aynı fikirdedirler. Hatta Gülensoy, Orhun Abideleri’ni andıran oldukça edebi bir giriş yapmıştır bu konuya.¹⁶² Onlarla hemfikir olmayan, Osman Karatay’dır. Onun fikrince Türkler her iki ırka da, yani Europoid ve Mongoloid ırklara, mensup değillerdir.¹⁶³

Türklerin ırkî mensubiyeti konusunu tarihçilerin neden önemseydiği, bu iki ırka atfedilen değerlerle ilgilidir. “İrkların mucitleri”, insanların Beyaz, Sarı ve Siyah ırklardan oluştuğunu, her ırkın kendi özellikleri olduğunu ve en “üstün” olanın Beyaz ırk olduğuna karar vermişlerdi.¹⁶⁴ Beyaz ırk içindeyse brakisefal kafatasına sahip olanlar en “üstün” olanlardı.¹⁶⁵ Zaten birkaç asırdır Avrupa karşısında gerilemiş olan Türkler, gurur üzerine yeniden inşa edilmiş taze devletlerinin ihtiyacı olan tarihi yazarken, Avrupa’nın gerisinde olmayı kabul etmek istemediler. Bu sebeple, kimi Batılı tarihçiler Türkleri ısrarla artık geçerliliği bulunmayan ırklar skalasının ortasına yerleştirirken, Türk tarihçileri de bu skalanın en üstüne çıkmaya çalışıyorlardı.

“*İrk*” sözcüğünün kullanılışı bakımından Türk tarihçileri arasında bir birlik olmadığı da vurgulanmalıdır. Yukarıda bahsedilen Beyaz, Sarı, Siyah ırklar, tamamen

¹⁶⁰ Grousset, **Bozkır İmparatorluğu-Atilla-Cengiz Han-Timur**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2010, s. 47

¹⁶¹ Bahaeddin Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, s. 5

¹⁶² Kafesoğlu, 2010: 47, Taşağıl, **Kök Tengri’nin Çocukları**, Bilge Kültür Sanat, ty, 47, Tuncer Gülensoy, **M.Ö. 4500-M.S. XIII. Yüzyıllar Arasında Barbar Türkler-Dil, Din, Kültür, Bilim, Sanat ve Uygarlık**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2011, s. 25-50

¹⁶³ Karatay, a.g.e. s. 52-23

¹⁶⁴ Maksudyan, a.g.e. s. 16

¹⁶⁵ Maksudyan, a.g.e. s. 25-26

biyolojik olarak tanımlanmışlardır. Bu tanımlara göre mesela “Alman ırkı” ya da “İran ırkı” gibi bir şey yoktur. Bunlar topyekûn “Beyaz ırk”ı oluştururlar. Fakat Türk tarihçilerinin “Türk ırkı” gibi kavramlar kullanabildiğini görmekteyiz. Bu kavramla anlatılmak istenen kimi zaman yalnız Türkiye’de yaşayan Türkler, kimi zaman tüm dünyadaki Türkler olmaktadır. Yani sözcüğe atfedilen anlam da Türkiye’de ortak değildir. Bunun bir kafa karışıklığının sonucu olduğunu düşünmek mümkündür. Esas mesele, “budun”, “kavim”, “toplum”, “topluluk” gibi kavramların yerine neden “ırk”ın kullanıldığıdır. Bu kavram, 1930’lu yıllarda Türkiye’de çok yüceltilmiş, ancak çoğu zaman kendisini yüceltenler tarafından bile “ulus” anlamını karşılayacak şekilde kullanılmıştır. Bunu bir biçimde modaya uyma olarak düşünmek mümkündür. Ancak bu modanın tesirleri günümüzde bile devam etmekte olup, İlhami Durmuş da “Türk ırkı” kavramını kullanmakta bir beis görmemiştir.¹⁶⁶

Türk tarihçileri ile “Batı” arasında ihtilaflı olan bir başka konu *Kimmerlerin* ve daha çok *Sakaların* kimliğidir. Minns, bu tartışmanın ciddiyetini şöyle açıklamıştır:

*“Etnografya ile ilgili hiçbir mesele belki de İskitlerin soyu problemi kadar tartışılmadı.”*¹⁶⁷

Sakalar, Yunan kaynaklarına göre İskitler, M.Ö. 8. asırda tarih sahnesinde görülen, bozkır karakterli atlı-göçebe bir topluluktur. Yayıldıkları coğrafi saha Çin sınırından Macaristan, Anadolu ve hatta Mısır’a dek uzanabilmektedir. Durmuş, bu topluluğun tarihi değerini şöyle ifade eder:

*“İskitler ‘Atlı Kavimler Medeniyeti’nin önemli bir halkasını oluşturmaktadırlar. Onlar ‘Bozkır Kavimleri’ arasında gerek siyasi tarihleri, gerekse kültürleri bakımından önemli bir yer tutmaktadır. (...) Özellikle bırakmış oldukları kültürel miras bakımından ‘kurgan kültürleri’ içerisinde oldukça mühim bir yer tutmaktadırlar.”*¹⁶⁸

Hem tarihlerinin eskiliği, hem de bir medeniyetin neredeyse kurucusu durumunda görülmeleri, Sakaların kökeni konusunu çok tartışmalı bir hale getirmiştir. Bu

¹⁶⁶ Durmuş, *İskitler* s. 69

¹⁶⁷ Minns, 1913:55’ten aktaran Durmuş, a.g.e. s. 59

¹⁶⁸ Durmuş, a.g.e. s. 9

tartışmalar başlıca üç fikir etrafında olmaktadır. Diğerlerine göre çok daha az taraftarı bulunan görüş, Rus Zabelin'in Kul Oba'dan çıkan ve Sakalardan kalan arkeolojik buluntuları Rus kültürüyle karşılaştırarak Sakaların Slav olduğunu iddia etmesiyle tartışma konusu olan Slavlık fikridir. Zabelin'den sonra da Rusya'da bu fikri kabul edenler olmakla beraber, yazılı kaynaklardan destek bulamadıkları için Slavlık fikri Rusya dışına pek çıkamamıştır.¹⁶⁹ Daha güçlü olan ve birbiriyle çatışma halindeki iki fikir Sakaların İranlı veya Turanlı oldukları fikirleridir. 19. asırda Zeus, Müllenhoff, Tomaschek, Fressel ve Vilser; İran ve Saka dilleri ile dinlerini karşılaştırarak Sakaların İranlı olduklarını kanıtlamaya çalışmışlardır. 20. yüzyılda Hermann, "*Pamir Sakaları*" adını verdiği grubun İranlı olduğunu kanıtlamak için dillerini karşılaştırmıştır. Kretshmer ve Junge de aynı kanaattedirler.¹⁷⁰ Benzer biçimde Grousset "Özel adlar biliminin (onomastik) de gösterdiği gibi İskitler İran ırkına mensupturlar" demektedir.¹⁷¹ Peter Golden ise D'Jakanov'un yorumuna dayanarak Kimmerlerin en azından İran dili konuştuklarını, onların soyundan gelen Sakaların da aynı İranlı olduğunu yazmıştır.¹⁷² Ancak Batılı tarihçilerin tümünün Sakaları İranlı saydığını düşünmek doğru değildir. Sakaları Orta Asya'ya veya doğrudan Türklere bağlayan Batılı tarihçiler de vardır.¹⁷³ Türkiye'de ise hâkim görüş Sakaların Türk olduğudur. Sadri Maksudi Arsal, Şemseddin Günaltay, Ahmet Taşağıl ve Zeki Velidi Togan bu kanaattedirler. Bilhassa Togan, bu konuyla fazlasıyla ilgilenecek Sakaların Türklüğüne dair şu kanıtları sıralamıştır:

- 1- Sakaların İskender istilasından kalan sözcükleri Türkçe ile izah olunuyor.
- 2- Afrasyab, Hint kaynaklarında Saka hükümdarı olarak anılıyor.
- 3- Sakaları Hint kaynakları Turuşka (Türk) ve Huna (Hun) diye ikiye ayırıyor.
- 4- Saka adı bir ülke ismi haline geldiğinden aslen Türk olan hanedan, İrani kavimler arasında asimile olduğundan İrani sanılıyor.
- 5- Saka dilinin İrani olduğu fikri ya dar bir bölgeye bakılarak çıkarılıyor ya da şüpheli bilgiler kesin gibi gösteriliyor.

¹⁶⁹ Durmuş, a.g.e. s. 29 ve 61

¹⁷⁰ Durmuş, a.g.e. s. 60

¹⁷¹ Grousset, a.g.e. s. 33

¹⁷² Golden, a.g.e. s. 61

¹⁷³ Durmuş, a.g.e. s. 29-30, 62-64

- 6- El-Biruni'nin Sistan'ın eski dili saydığı dil M.Ö. 2binde Sakaların getirdiği dil değil, sonradan gelmiş ve 11. Asırda unutulmaya başlanmış bir dil olabilir.
- 7- Sakaların İrani sayılmasının nedeni Alber Hermann'ın belgelerde yazmayan şeyleri varmış gibi göstermesidir.
- 8- Fergana-Kaşgar arasındaki yer isimleri (Sakalar zamanındaki isimler) Türkçe ile açıklanıyor.
- 9- Çin kaynakları Sakaların karakter ve görünüşünün Usunlarla aynı olduğunu yazıyor.
- 10- Türkistan'da asırlarca hüküm süren bir İran kavmi olsa halk arasında rivayetleri olurdu. Oysa yalnız Türk hâkimiyetini anlatan rivayetler var.
- 11-V. Bang, “filoloji oyunlarına kaçmaktan” başka bir şey yapmıyor.¹⁷⁴

Karatay ve Durmuş ise Sakaların Türk olduğunu kanıtlamak için Heredotos'un verdiği bilgilere başvurmuştur. Heredotos, Sktyh adıyla andığı Sakaların kökenine dair rivayetler toplamıştır. Bunlardan “en uygun bulduğu” rivayet de Asya'da Masagetlere yenilen Sakaların Kimmerleri kovalayarak Karadeniz'in kuzeyine, Anadolu'ya, Macaristan'a ve Mısır'a dek gitmiş olmalarıdır.¹⁷⁵ Bunun yanında Sakaların tanrılarından bahseder ve Yunan tanrılarına karşılık gelen Saka tanrılarının isimlerini verir. Durmuş, Sakaların Asya'dan geldikleri rivayetini referans göstererek Türk olduklarına kanaat getirmişlerdir.¹⁷⁶ Heredotos'un verdiği tanrı isimleri de Durmuş ve Karatay'ın “delilleri” arasındadır. Heredotos, Sakaların Zeus'a “Papaios”, Hestia'ya “Tabiti”, Toprak'a “Api”, Apollon'a “Oitosyros”, Afrodite "Arimpasa", Poseidon'a “Thamimasadas” dediklerini kaydetmişti. Durmuş bu kayıtlar için “Heredotos'un verdiği bilgilerde İskitler'in Türklüğüne dair açık işaretler vardır.” yorumunu yapmıştır.¹⁷⁷ Bu “açık deliller” ışığında Papaeus-Gök Tanrı, Apia-Yer Tanrısı, Tabiti-Umay ile eşleştirilmiş, Toprak'a karşılık gelen “Apia” sözcüğünün “ebi” veya “ebe” yani “doğuran kadın” anlamına geldiğini düşünmüştür. Heredotos'un Sakaların taptıkları tek tanrının güneş olduğu kaydını ise Gök Tanrı'nın bazen güneşle simgelenmesiyle ilişkilendiriyor.¹⁷⁸ Karatay da aynı tanrı

¹⁷⁴ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 407-409

¹⁷⁵ Herodotos, a.g.e. s. 295-296

¹⁷⁶ Durmuş, a.g.e. s. 67-70

¹⁷⁷ Durmuş, a.g.e. s. 75

¹⁷⁸ Durmuş, a.g.e. s.75-76

isimlerinden yola çıkarak bunları “tapmak”, “ocak”, “umay”, “ana-baba” ve “tengri” ile birleştirmiştir.¹⁷⁹

Her iki tarihçi de Heredotos’un verdiği bilgilerdeki çelişkileri göz ardı ettiği dikkati çekmektedir. Heredotos, önce Sakaların Yunan tanrılarına karşılık gelen tanrıları olduğunu yazmış, daha sonra bunların yalnız güneşe taptıklarını, en sonunda da kültürleri konusunda son derece muhafazakâr olduklarını kaydetmiştir. Ne Durmuş, ne de Karatay Sakaların aynı anda hem Yunan tanrılarına karşılık gelen tanrılara tapmalarının hem de sadece güneşe tapıyor olmalarının mümkün olamayacağı, bunlardan en azından birinin yanlış olduğu gibi bir yorum yapmamışlardır. Heredotos bile eserini yazarken Saka inancının Yunan tanrıları ve efsaneleriyle anlatılması karşısında inanmakta zorlanmadığını gizlemezken, Durmuş ve Karatay böyle bir sorguya girmeksizin yalnız Heredotos’un kendisinin bile şüphelendiği bilgileri doğru kabul ederek Türkçe kelimelerle ve bilinen eski Türk inanışlarıyla birleştirmeye çalışmışlardır.

Konumuz gereği kimi Batılı tarihçilerin Sakaları İranlı saymaktaki ısrarının sebebini bir kenara bırakarak, Türkiye’de Sakaların Türklüğü meselesinin neden bu kadar önemsendiğini anlamamız gerekiyor. Evvela Sakaların Türk olduğu bir gerçekse, Türk tarihinde nelerin değişeceğine bir göz atmak lazım:

1-Çoğunlukla Hun İmparatorluğu ile M.Ö. 3. yüzyılın sonlarında başlatılan Türk tarihi, Sakalar Türkse, artık M.Ö. 8. asırdan başlatılacak ve belki çok daha gerilere gitmesi için yol açılmış olacaktır.

2-Sakaların atlı göçebe kültürün adeta kurucusu olması dikkate alınırsa, bu medeniyetin kurucularının Türk olduğu karşı konulmaz bir biçimde kanıtlanmış olacaktır.

3-Sakaların Anadolu’ya giriş tarihlerinin eskiliğiyle birlikte, Anadolu’nun eskiden beri Türk yurdu olduğu savına belki en güçlü dayanak bulunmuş olacaktır.

4-Aynı zamanda “anti-tezler”in yıkılmasıyla birlikte, bozkır medeniyetini kuranların Hint-Avrupalılar olmadığı anlaşılabacaktır.

¹⁷⁹ Karatay, a.g.e. s. 225

Sakaların kökeni konusu hala tartışmalı olmakla birlikte, Türklükleri üzerindeki ısrar işte bu sebeplere dayanmaktadır. Her halükarda bu sebepler tarihi değiştirecek kadar kuvvetli olduklarından Türk tarihçileri Sakaların Türklüğü iddiasından vazgeçmemektedir. Fakat bu tartışmanın sorunlu tarafı Sakaların Türk olduğunun kanıtlanmaya çalışılması değildir. Sorun, idealler uğruna tarihi hakikatin esnetilmesi, bazen görmezden gelinmesi sorunudur. Öyle ki Sakaların medeniyetinin niteliği, bu medeniyetin aidiyeti tartışmasının gölgesinde kalmaktadır. Tartışma kısırlaştıkça tarihçinin mesaisinin verimliliği de şüphe götürmeye başlamaktadır.

Türklerin göçebe oluşları bir başka tartışma konusu olmuştur. Bu tartışma dünyadaki Türk imajı ile çok yakından ilgilidir. Göçebe-yerleşik ilişkisine yukarıda değinmiştik. Hatırlarsak, göçebelerin sürekli çapul ve yağma için yerleşiklere saldırdığından bahsedilmişti. Saldırıların sıklığı ve şiddeti, yerleşiklerin zihninde göçebeleri birer canavara dönüştürmüştür zaman zaman. Bu nedenle göçebelerin komşularına ait yazılı kaynaklarda, göçebeler birer canavar olarak tasvir edilmişlerdir. Bunun yanına göçebe yaşam biçimine tarihçiler tarafından yüklenen anlamları da koymak gerekir. Tüm bunlar üst üste geldiğinde kimi Türk tarihçilerinin Türklerin göçebe olmadıklarını savunmalarının sebebini anlamış oluyoruz. Kafesoğlu, göçebeliği bir “mesele” olarak görmüş ve “mesele”yi şöyle açıklamıştır:

“Türklerin aslen göçebe bir kavim olduğu kanaati ilim dünyasınca yaygındır ve bizzat Türk ilim adamları arasında da bu kanaate katılmayan hemen yok gibidir. Halbuki göçebeliğin, ekonomik faaliyeti dışında, sosyal muhtevası henüz iyi bilinmeyen bir cemiyet tipi olduğu gözden kaçırılmakta; Türk milleti hakkında hüküm verilirken kültürün (dolayısıyla da o topluluğun) doğru anlaşılması için yukarıdaki kıstaslar göz önüne alınmaksızın –ilim dışı- önyargılarla hareket edilmektedir. (...) Türk dili ve kültürü araştırmacılarından meşhur Rus (Aslı Alman) bilgini V. Radloff (ölm. 1918)’un yüzyıllarca Moğol, sonra Rus idaresinde kalmış ve neticede hayli kültür kaybına uğramış mahkûm Türk zümreleri arasında, geçen asrın 2. Yarısında yaptığı incelemelere dayanarak ileri sürdüğü, kadim Türk devlet ve sosyal hayatı

*hakkındaki gerçeğe aykırı fikirlerin bu umumi menfi hükümde fazlası ile etkili olduğunu belirtelim.”*¹⁸⁰

Kafesoğlu’nun konuyu algılayışında Türk imajı ile ilgili kaygılar olduğu seziliyor. Göçebeliliğin ilkel ya da geri bir yaşam biçimi olduğunu, böyle bir yaşam biçimini Türklere yakıştıramadığını düşünmek mümkündür. Türk imajı ile ilgili kaygının daha açık ifadesi ise kendini Bahaeddin Ögel’in satırlarında bulmuştur:

*“Orta Asya ve Anadolu’daki hayvancı konargöçerler, Orta Afrika’daki geri kavimler gibi, kültür ve medeniyet yokluğundan göçebelik sınırını aşamamış değildir. Büyük hayvan sürülerine sahip olan Türkleri, konargöçer yaşamaya zorlayan sebep, hayvancılığa dayanan ekonomik zorluklardı.”*¹⁸¹

Ögel’in söylemiyle birlikte mesele açıklığa kavuşmuş oluyor. Bir kısım Türk tarihçisi, “göçebe” sözcüğüne kötü anlamlar yüklendiğini, bunun gerilik, ilkellik, kültürden, medeniyetten yoksunluk anlamına geldiğini düşünerek Türklerin bu “geri kalmışlar” sınıfına konulmasına razı olmamışlardır. Bu sebeple Ögel, Orta Asya ve Anadolu’daki göçebelerden bahsederken bu sözcüğün yerine “konargöçer”i kullanmayı tercih etmiştir. Barthold’un eserlerinde göçebe-yerleşik karşılaştırmasının sık yapıldığı ve her seferinde yerleşikler için “medeni kavimler” gibi tabirlerin kullanıldığı, göçebelerinse zaman zaman “göçebe” zaman zaman da “barbar” olarak anıldığı görülür.¹⁸² Kafesoğlu, göçebeleri barbar ve medeniyetsiz gören düşünceleri daha eski tarihlerden itibaren izlemiş, Platon, İbn Haldun ve Toynbee’nin bu yöndeki düşüncelerini özetlemiştir.¹⁸³ Tüm bunların neticesi olarak Türk tarihçileri arasında Türk imajını koruma refleksi oluşmuş, kimi tarihçiler Türklerin göçebe oluşlarının bir zorunluluk olduğuna dikkat çekerken¹⁸⁴ kimileri de Gülensoy gibi tepkilerini kitaplarının isimlerine taşımıştır.¹⁸⁵ Konumuz burada Türklerin “barbarlığı” ile ilgili tartışmalarla kesişiyor. Tamamen Avrupa’ya özgü bir kavram olan “barbar”, Roma

¹⁸⁰ Kafesoğlu, a.g.e. s. 32

¹⁸¹ Ögel, a.g.e. , cilt 1: 38

¹⁸² Barthold, **Türk-Moğol Ulusları Tarihi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2006 s. 1,2,3. Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, Çev. Ragıp Hulusi Özdem, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2013, s. 1, 56, 57

¹⁸³ Kafesoğlu, a.g.e. s. 33-34. Ayrıca bkz. Kafesoğlu, a.g.e. s. 311

¹⁸⁴ Taşağıl, **Kök Tengri’nin Çocukları**, 30-36 Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, s. 123

¹⁸⁵ Bkz. dipnot 381

yurttaşı olmayan topluluklara verilen bir isimdi. Bu isim zamanla “geri kalmış”, “saldırgan”, “eşkiya” gibi anlamlarla birleşerek aşağılayıcı bir sifata dönüştü. Bununla beraber kullanılışı bakımından yaygınlık kazandığını da söylememiz gerekir. Sonuçta bu sözcük bir biçimde Türk tarihinin de bir parçası haline geldi. Türk tarihçileri, doğal olarak bu sözcüğün Türklerden bahsedilirken kullanılmasından rahatsızlık duymuş ve buna tepki göstermişlerdir. Biraz önce de işaret edildiği gibi Gülensoy’un *Barbar Türkler* isimli kitabı bu tepkinin bir ürünüdür. Türklerin “barbar” oldukları düşüncesine karşı geliştirilen tepkiler, İslam öncesi Türk tarihi araştırmalarının kurumlaşmaya başladığı döneme kadar uzanmaktadır ki bu dönem Türk Tarih Tezi dönemidir. Türk Tarih Tezi’nin “Bütün dünya medeniyetini Türklerin kurduğu” yönündeki iddialarını, Türklerin “barbar” ismiyle anılmasına karşı bir tepki olarak görmek yerinde olacaktır. O dönemde en şiddetli ve abartılı biçimde verilen tepki, zamanla yumuşamış ve yumuşama günümüze dek devam etmiştir. “Barbar” a tepki, bir bakıma Türk kültürü üzerindeki araştırmaların sayısını arttırmış kabul edilebilir. Ancak Türk kültürünü araştıranları ister istemez bu kültürün “büyüklüğünü” gösterme arzusuna ittiğinden olumsuz etkileri olmuştur. Bu savunmacı refleks, eserlerin satırları arasına serpiştirilmiş biçimde görülmektedir. Eğer yabancı bir topluluğun Türkler üzerindeki bir tesirinden söz edilecekse Türk tarihçileri, mutlaka yabancılardan alınan unsurun “Türkler tarafından işlenerek kendilerine özgü bir hale getirildiğini” belirtme ihtiyacı duymuşlardır.¹⁸⁶ Çoğunlukla da yabancıların Türkler üzerindeki etkileri görmezden gelinmiş, Türklerin yabancılar üzerindeki etkilerine odaklanılmıştır. Türk tarihçilerinin eserleri içinde “Türklerin Çin’e Etkileri” benzeri başlıklar bulmak oldukça kolaydır.¹⁸⁷ Aksi durum pek göz önünde tutulmamaktadır. Tezcan, “12 Hayvanlı Türk Takvimi”nin Çin ile ilgisine dikkat çekerken, bu nevi bir “göz ardı etme”den bahsetmektedir.¹⁸⁸

¹⁸⁶ Kafesoğlu, a.g.e. s. 339-340

¹⁸⁷ Ögel, a.g.e. cilt 1: 51-65; İzgi, “Moğolların Ortaya Çıkışına Kadar Türklerin Çinlilere Tesirleri”, **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, s. 41-55; Taşağıl, **Kök Tengri’nin Çocukları**, s. 52

¹⁸⁸ Mehmet Tezcan, “Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de İslamiyetten Önceki Türk Tarihi ve Medeniyetinin Yazımında Kaynakların ve Bilgilerin Kullanılması Üzerine”, **Türk Tarih Kurumu-Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Tarihçilik ve Tarih Yayıncılığı Sempozyumu Bildiriler**, s. 82-83

Eski Türk diniyle ilgili tartışmalar bugün dahi bitmiş sayılmaz. Tartışma, eski Türk dininin *totemcilik* ya da *Şamanizm* mi yoksa *tengricilik* mi olduğu üzerinedir. Türk tarihçileri arasında eski Türk dininin totemcilik olarak adlandırılmasını kabul etmemek yaygındır. Bunun altında yatan sebepse totemciliğin “ilkel” bir inanış olmasıdır.¹⁸⁹ Kimi Türk tarihçileri totemizm ve şamanizmle eski Türk inancı arasındaki farkları açıklayarak Türklerin inanışının tengricilik olarak, Türklere özgü bir inanış biçiminde tanımlanması gerektiğini savunmuşlardır.¹⁹⁰ Eski Türk diniyle ilgili tartışmaların iki etkenle açıklanması mümkündür. İlk olarak, göçebelerin “örgütlenme yetenekleri” motifine yapılan vurguya dikkat etmek gerekir. Bu vurgu, Türk tarihçilerine özgü değildir. Yabancı tarihçiler arasında da yaygındır. Bununla birlikte Türk tarihçileri, “örgütlenme yetenekleri”ni kültürün ilerlemesiyle ilişkilendirmişlerdir. Temel fikir, siyasi örgütlenmenin çapının genişlemesiyle kültürün ilerlemesi arasında doğru orantı olduğudur. O yüzden Hun İmparatorluğu’nun kuruluşundan itibaren, Türkler için “Şamanist”, “totemist” gibi nitelermelerin yapılması yanlış bulunmuştur. Sonuçta bunlar “ilkel” inanışlardır. Oysa Türkler büyük çapta örgütlenerek ilerleme için gerekli altyapıyı oluşturmuşlardır. Türk tarihçileri arasında yaygın olarak görülen bu görüşün yanına dini etkenleri de koymak gerekir. İslam, tek tanrılı bir din olarak, Türk tarihçilerini “tek tanrılı dinlerin diğerlerine göre daha ileri bir inanış biçimi olduğu” fikrine götürmüştür. Yine bu sebeple, tek tanrılı bir inanışa sahip olan eski Türklerin “Şamanist” ve “totemist” gibi isimlerle anılmaları doğru bulunmaz. Her iki etken dikkate alındığında meselenin aslının yine Türk imajıyla ilgili olduğu görülmektedir. Türk tarihçileri, Türk kültürünün “geri” olduğunu düşündürecek her türlü iddiayı reddetmektedirler.

Yukarıda incelenen sorunların altında Türk tarihçilerini “inciten” fikirlere verilen tepkiler yer alıyordu. Şimdi bir de tamamen Türk tarihçilerinin düşüncelerinden kaynaklanan sorunları incelemek gerekiyor. Yeni bir tarih yaratmak arzusunun ilk kısmında “gurur kırıcı”nın reddi ve ikamesini gördük. Bu kısımda da “gurur verici”nin abartılması veya hayal edilmesi ile ilgili sorunları göreceğiz. Bu sırada

¹⁸⁹ Kafesoğlu, a.g.e. s. 287

¹⁹⁰ Kafesoğlu, a.g.e. s. 285-290, 295. Ayrıca bkz. Saadetin Gömeç, **Şamanizm ve Eski Türk Dini**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2011

Türk Tarih Tezi'nin ve güncel politik akımların tarihçiler üzerindeki belirgin etkilerini de ayıklama imkânımız olacak.

Tarihin talihsizliği, günün ihtiyaçlarını karşılayacak, ders verecek, daha ötesi düşüncelere ve davranışlara yön verecek hikâyelerin aracı olmaya çok müsait olmasıdır. Bugün bile, sevilen birinin; bir oyuncunun, şarkıcının, futbolcunun ya da sabık politikacının “daha iyi” veya “daha kötü” anılmasını sağlayacak türlü hikâyeler uydurulmakta, bu hikâyeler günlük yaşamın bir parçasını oluşturmaktadır. Daha geniş çerçevede bir milletin karakterine yön verecek “milli tarih” veya “resmi tarih” eğitiminin sahip olduğu yönlendirme kabiliyeti, esasen tarihçiliğin en büyük sorunlarından biri, belki de tarihin bilim olma niteliğini çürüten en ciddi sorundur. Sırf bu sorun yüzünden, tarihi olayı olduğu gibi görmek zorlaşmaktadır. Türk akademik tarih yazımında dahi, böyle sorunlar sıklıkla görülebilmektedir.

Bu noktada İslam öncesi Türklerin ne ifade ettiğini anlamak gerekiyor. Çünkü yazılanlara bakılırsa, kimi tarihçilerimiz için İslam öncesi Türkler “gerçek Türkler” gibi görünüyor. At üstünde, göçebe, savaşçı ve “cihan hâkimiyeti” arzusuyla yanıp tutuşan bir Türk tasarlandığı açık. Bu kalıba uyan “gerçek Türk”lerden geleneklerini korumuş olmaları bekleniyor. Bir örnek olarak, Işbara Kağan'ın Çin elçisinin kendisini Çin'e bağlanmaya ve Çin kültürünü benimsemeye davet etmesi üzerine söylediği sözler hakkındaki yorumlara bakalım:

Çin kayıtlarına göre Işbara Kağan, kendisine Sui imparatorunun mektubunu getiren elçiye hasta olduğunu söyleyerek oturarak karşılamış, “Babam ve amcalarım da kimsenin önünde eğilmezlerdi.” demiştir. Fakat Çin elçisi “onun vicdanına seslenerek” önünde eğilip Sui imparatorunun mektubunu alarak başına koymasını sağlamış, bu aşağılanmadan sonra “herkes ağlamıştır.” Bu mektuba yazdığı cevapta Işbara Kağan, *“Yeleklerin çapraz iliklenmesi ve örgü saçların çözülmesine gelince bu adetlerimizin Çinlilerin tarzına uyum sağlaması isteniyor (...) bizim adet ve geleneklerimiz yıllardır kökleşmiştir, bu nedenle onları değiştirmeye gönlüm razı değil.”* demişti.¹⁹¹ Bu konuda Saadettin Gömeç, Işbara Kağan'ın diz çökmeyi ve

¹⁹¹ Liu Mau-tsai, **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, Selenge Yayınları, İstanbul, 2011 s. 74-78

gelenekleri değiştirmeyi reddedişini birer veciz halinde aktarmakla yetinmiştir.¹⁹² Taşağıl ise olayı eksiksiz anlatmakla birlikte, Çin elçisinin tavrını “küstahlık” olarak nitelendirmekten, Çin kaynaklarının Kök Türklerin zaferlerini bir iki kelimeyle geçerken bu hezimetlerini uzun uzun anlatmasından duyduğu rahatsızlığı dile getirmekten kendini alamamış, bu arada geleneklerle ilgili konuya değinmemiştir.¹⁹³

Hayali kurulan “güçlü tarih”in elbette kahramanları ve hainleri vardır. Türkiye’de “Mete Han” olarak bilinen Bağatur, bu “kahraman”ların en eskilerindendir. Onunla birlikte Türklerin tam anlamıyla “millet disiplini” içine girerek düzen sahibi oldukları kabul edilir. Bir “dip ata” niteliği yüklenen Bağatur, adeta “örnek bir şahsiyet” olarak görölmüştür. “Türk cihan hâkimiyeti” düşüncesinin etkisiyle Bağatur’un emrindeki askerleri kendi eşlerine ok atmaya mecbur eden askeri eğitimi vicdani açıdan hiç değerlendirilmemiş, aksine takdir edilmiştir.¹⁹⁴ Çünkü katı disiplinin, Türk ordu ve devlet geleneğinin temelini attığına inanılmaktadır. Böyle büyük bir miras için öldürölen eşlerin ya da eşlerini öldürenlerin travması, Bağatur’un tüm bu acımasız talimleri bir “milli his” içinde değil, tamamen kendisini öldürtmeye çalışmış olan babasından intikam almak arzusuyla yapmış olması dikkatlerden kaçmıştır. Gökalp’ten kalan gelenek, Türk devlet teşkilatının gitgide daha “ileri” nitelik kazandığını kabul ettiğinden, teşkilatının temelini atmış kabul edilen Bağatur’un bu yönlerine hiç değinilmemiştir. Oysa böylesi sert bir disiplinin hem daha iyi analiz edilmesi hem de sosyal boyutunun iyi anlaşılması gerekirdi.

Hunların ikiye bölünüşü de benzer bir “kahraman” ve bir de “hain” yaratmıştır. M.Ö. 85’te Hun İmparatorluğu’nda taht kavgaları patlak vermiş, Wu-huanlar M.Ö. 58’de Huhanyeh’i tahta çıkarmıştı. Atsız’ın pek isabetle “Yabgular Dönemi” olarak andığı bu dönemde Huhanyeh’in tek yabgu olması, tahta çıkar çıkmaz Sol kuli prensi ilan ettiği unvansız kardeşi Chih-chih sayesinde olmuştu. Halk arasından çıktığından kendisine rakip görmediği, sadakatinden şüphe etmediği kardeşi onun adına savaşmış, düşmanlarını bertaraf etmişti.¹⁹⁵ Ancak Huhanyeh’in veliaht ilan etmekten çekinmediği kardeşi Batı’da düzeni sağlar sağlamaz kendisine saldırmış, başkenti ele

¹⁹² Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, Akçağ Yayınları, Ankara, 1999, s. 24

¹⁹³ Taşağıl, **Gök-Türkler**, cilt 1, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2003, s. 45-46

¹⁹⁴ Ögel, a.g.e. cilt 1, s. 212-214; Taşağıl, **Kök Tengri’nin Çocukları**, s. 56

¹⁹⁵ Ögel, a.g.e. cilt 2, s. 144

geçirerek kendisini yabgu ilan etmişti. Huhanyeh'in çok az gücü vardı. Güneye inerek Çin'e bağlanmayı kabul etti. Böylelikle "hain" oldu. Bundan sonra Chih chih'in Çin elçilerini öldürmesi ve Huhanyeh'in güneyde güçlenmiş olmasıyla dengeler değişti. Chih chih başkentini batıya taşırken, Ötüken yeniden Huhanyeh'in oldu. Chih chih surlarla çevrili bir şehir inşa ettirmişti. Çinliler kendisine saldırdığında bu şehirde sıkışıp kaldı ve M.Ö. 36'da öldürüldü.¹⁹⁶ Huhanyeh ile kardeşi Chih chih arasındaki mücadeleler kimi Türk tarihçileri tarafından "mutlak iyi ve mutlak kötünün" ya da "kahraman ile hainin" savaşı olarak yorumlanmıştır. Taraflardan Chih chih bir "özgürlük nutku" ile abideleştirilmiştir:

*"Boyun eğmeyeceğiz. Çünkü bu, şan ve şerefle yaşamış olan ecdadımıza karşı yapılması mümkün ihanetlerin en büyüğüdür. Atalarımız bize geniş ülkelerle birlikte hürriyet ve istiklali de emanet ettiler. Savaşçı ve süvari hayatımız sayesinde yabancıları titreten bir millet olduk. Korumakla vazifeli bulunduğumuz bütün bu emanetleri adi bir ömür uğruna feda edemeyiz. Hepimizin bildiği gibi savaşta erlerin kaderi ölümdür. Biz ölsek de kahramanlığımızın şanı yaşayacak, çocuklarımız ve torunlarımız diğer kavimlerin efendisi olacaktır."*¹⁹⁷

Veciz sözlerle anılan ve kahramanlaştırılan Chih chih'in Huhanyeh'in Çin'e bağlanmasının ardından oğlunu Çin sarayına "hizmet için" göndermesi¹⁹⁸ ya da başka zamanlarda hata olarak görülen yerleşik yaşama geçiş denemesi hiç eleştirilmemektedir.¹⁹⁹ Bu görüşlerin sahipleri için Chih chih "bağımsızlık uğruna büyük bir mücadele vermiş" hatta bu mücadele "Türk milletinin varlık sebebi" olmuştur. Bu arada Huhanyeh'in adı yalnızca "Çin'e bağlanmak isteyen yabgu" olarak geçmektedir.

Türk tarihinde "istiklal kahramanları" Chih chih'le tükenmemektedir. Türk tarihçilerine ilham veren başka bir hadise 639 yılında Çin'de cereyan etmiştir. Türkiye'de "Kür Şad" adıyla bilinen kişi bu olayın başkahramanıdır. Gerçekte hiçbir kaynakta "Kür Şad" ismi geçmez. Olayı anlatan Çin kaynakları bu şahsı "*Chieh Shih*

¹⁹⁶ Ögel, a.g.e. cilt 2, s. 176

¹⁹⁷ Saadettin Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü**, Akçağ Yayınları, Ankara, ty, s. 3

¹⁹⁸ Ögel, a.g.e. cilt 2, s. 154

¹⁹⁹ Gömeç, a.g.e. aynı yer; Taşağıl, a.g.e. s. 68

Shuai” diye anıyorlar.²⁰⁰ Kaynakların verdiği bilgiye göre T’u-li’nin kardeşi olan Chieh Shih Shuai; 627 yılı civarında Çin sarayına gelerek saray muhafızı sanggünü yapıldı. 639 yılında kendi bölüğünden 40 kişiyle Çin sarayına saldırdı, Sun Wu-k’ai komutasındaki Çin askerleri yetişince geri çekildi. Vey Irmağı kıyısında yakalandı ve tüm isyancılarla birlikte idam edildi.²⁰¹ Taşağıl, Chieh Shih Shuai’yi “kahraman” olarak görme gereği duymamıştır. Fakat onun abisini Çin imparatoruna “hain” diye şikâyet etmesinden bahsederken akademik hassasiyetini kaybederek gerçekte Chieh Shih Shuai’nin de “hain olduğunu” gösterecek delilleri sıralamıştır.²⁰² Gömeç için durum tam tersidir. Ona göre 639 yılı “*Türk tarihinin en büyük kişisi olan Kür Şad’ın isyanının olduğu tarihtir.*”²⁰³ Gömeç, bu şahsın 630 yılında Kök Türk devletinin yıkılışıyla birlikte Çin’e gittiğini, Çin’in tekliflerine “kanmadığını” kabul etmiştir kaynaklar aksini gösterse bile.²⁰⁴ Gömeç’in “Kür Şad”ı kahramanlaştırması doğrudan Atsız’ın tesiridir. Atsız, “Kür Şad” olarak andığı bu şahsı hem *Bozkurtların Ölümü* isimli romanında hem de kimi makalelerinde bu şekilde anlatmış ve “*Cihan Tarihinin En Büyük Kahramanı*” diye anmıştır.²⁰⁵ Gömeç’in *Kök Türk Tarihi*’ni Atsız’a ithaf etmiş olması da bu arada gözden kaçmamalıdır.

Her ne kadar Chih Chih’in Çin’e tabi olmayı reddetmesinin Hunlar, Chieh Shih Shuai’nin isyanının Kök Türkler üzerinde olumlu etkilerinin olduğunu gösterecek deliller mevcutsa da bir tarihçinin tarafgir davranması tarih tekniğinin kabul etmeyeceği bir iştir. Türk tarihinde kahramanlar, hainler ya da ideal yaşam biçimleri tanımlamak bu yüzden doğru değildir. Üstelik örneklerde görüldüğü gibi kahramanlaştırmak adına bazen gerçekte bağlar koparılabilmektedir. Bu noktadan itibaren tarih, bilim vasfını tümüyle yitirmektedir. Akademik tarih yazımının bu düşünceleri sorunlu bulması bu yüzdendir.

²⁰⁰ Togan vd **Çin Kaynaklarında Türkler-Eski T’ang Tarihi (Chiu T’ang-shu)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2006, s. 178-179, Liu, a.g.e. s. 198

²⁰¹ Togan vd, a.g.e. s. 25; Liu, a.g.e. s. 198-199

²⁰² Taşağıl, a.g.e. cilt 2, s. 25; Taşağıl, a.g.e. s. 156

²⁰³ Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, s. 36

²⁰⁴ Gömeç, a.g.e. s. 36-37

²⁰⁵ Hüseyin Nihal Atsız, “Cihan Tarihinin En Büyük Kahramanı: Kür Şad”, **Makaleler II**, İrfan Yayınevi, İstanbul, 1997, s. 17-23; Hüseyin Nihal Atsız, **Bozkurtların Ölümü**, İrfan Yayınevi, İstanbul, 2009

II. B. Bilimsel Tarihçiliğe Yönelik Açılımlar

1930'lu yıllarda bir taraftan yeni bir rejimin ve kimliğin ihtiyaçlarını karşılayacak bir milli tarih yazılırken diğer yandan akademik tarihçiliğin önünü açacak adımlar atılıyordu. Üniversite reformuyla adı İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi olan Darülfünun'dan başka 1935'te yeni bir fakülte kuruldu. Ankara Üniversitesi'nin ilk resmi fakültesi olan Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi'nin açılışından sonra İslam öncesi Türk tarihi araştırmaları akademik bir zemine oturma yoluna girdi. Bunu sağlayan bir kurucu kadrodan bahsetmek mümkündür. Bu kuşağın öne çıkan isimleri Fuat Köprülü, Zeki Velidi Togan, Abdülkadir İnan ve Wolfram Eberhard'dır. Köprülü, tarih metodolojisi konusunda bugün hala kıymetini koruyan eserler vermiştir. Ayrıca İslam öncesi dönemi, Türk kültürünün meydana geldiği süreç biçiminde betimlemiştir. Bu sayede İslam öncesi ve İslami dönem birbirinden tamamen kopuk algılanmaktan kurtulmuştur. Türk tarihine bütünlük kazandırılmıştır.

Türkiye'ye gelmesinde Köprülü'nün büyük rolü olan Abdülkadir İnan ve Zeki Velidi Togan da Türk tarihinin bütün olarak ele alınmasına katkıda bulunmuştur. "Türk tarihi" denince akla Orta Asya'da başlayıp Anadolu'ya gelen ve buraya odaklı kalan bir tarihin geldiği bir dönemde iki Başkır tarihçi; başka yerlerdeki Türklerin hatırlanmasını sağlamıştır. Togan, Barthold'un himayesi altında geçirdiği gençliğinde önemli kaynaklar keşfetmiştir. Keşfettiği kaynaklar arasında İbn Fadlan Seyahatnamesi gibi İslam öncesi Türk tarihi için eşsiz değerde olanlar vardır. Bundan başka, Rus Türkoloji külliyyatının hatırasını taşımaktadır Togan. Katanov'un önemli yazma eserler barındıran kütüphanesinin Türkiye'ye taşınmasına aracılık eden de odur. Abdülkadir İnan'ın Türk kültürü çalışmalarını da bir başlangıç saymak gerekir. Orta Asya'da ve Rusya'da yaşayan Türk topluluklarını incelemiş olan İnan, Türk kültürünü olabilecek en geniş perspektifle ele almıştır.

Türkiye'de kısa bir süre kalan Wolfram Eberhard ise Sinolojinin Türk tarihine sunduğu önemli malzemenin işlenmesinin yolunu açmıştır. Türkiye'de Türk tarihiyle ilgili Çince belgeler üzerinde ilk önemli çalışmaları yapan o olmuştur. Çin belgelerine dayanan İslam öncesi Türk tarihi araştırmalarının yöntem sınırlarını belirleyen yine Eberhard'dır.

Adı geçen tarihçiler, Türkiye'nin akademik İslam ncesi Türk tarihi araştırmalarının ilk eserlerini vermiş, kaynak ve yöntem çerçevelerini belirlemişlerdir. Bıraktıkları miras ve yetiştirdikleri öğrenciler, yeni araştırmalarla Türkiye'nin bu alandaki birikimini bytmştr.

Bu gelişmelerin usta-çırak ilişkisine dayandığı söylenebilir. Türk tarihçiliğinin önemli isimlerinden İbrahim Kafesoğlu; Köprülü ve Togan'dan dersler almış, onların tarihiliğinden etkilenmiş ve bunu sık sık ifade etmiştir. Benzer biçimde Bahaeddin Ögel de Abdülkadir İnan'dan ders almış, Eberhard'ınsa doktora ğrencisi olmuştur. O da aynı şekilde hocalarından öğrendiği yöntemleri kullandığını söylemektedir. zkan İzgi, Ayşe Onat, Gülçin andarlıoğlu, Ahmet Taşağıl, Sadettin Gömeç gibi tarihçilerin çalışmaları da aynı gelenekle yetiştiklerini göstermektedir. Anlaşılan odur ki ortada bir söylem tekrarından ziyade yöntem ve bakış açısına dayanan geleneğin oluşmuş olduğudur.

Türkiye'deki fakülte ve bölüm sayısının artması, disiplinler arası işbirliğini arttırmıştır. İslam ncesi Türk tarihi araştırmaları, bu olanaklardan yararlanarak yeni temaları kapsamış, yeni ve daha derin bakış açıları geliştirmiştir. Örneğin İslam ncesi Türk ekonomik faaliyetleri üzerinde çalışacak tarihçilerin yanında iktisat bölümlerinde yapılmış araştırmaların rehberliği vardır. Üniversitelerin veya başka kuruluşların düzenlediği sempozyum, kongre ve konferanslar sayesinde disiplinler arası işbirliği daha kolay gerçekleşmektedir.

Bir sonraki bölümün konusunu, özetlediğimiz bu sürecin sonucunda, İslam ncesi Türk tarihinin kapsadığı hukuk, siyaset, sanat gibi konuların akademik düzeyde nasıl ele alındığı sorusuna bulunan yanıtlar oluşturacaktır.

BÖLÜM III: TÜRKİYE’DE İSLAM ÖNCESİ TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARINDA YAKLAŞIM SORUNU VE TEMALAR

III. A. Çalışmaların Genel Doğası Üzerine

Türkiye’deki İslam öncesi Türk tarihi araştırmaları, peşinen söylemek gerekir ki genellikle bugün Türkiye’de yaşayan Türklerin tarihi çerçevesinde araştırılmıştır. “Dış Türkler”e karşı merak, ikinci planda kalmaktadır. İlk araştırmalarda sorulan “Nereden geldik?” “Biz kimiz?” gibi sorulara yenileri eklenmiş, araştırmalar derinleşmiş olmakla beraber, ilginin odağını hala bugünkü Anadolu Türkü oluşturmaktadır. Tabiatıyla İslam öncesi Türk tarihinin algılanışı da buna göre şekillenmektedir.

Bir tarihçinin, tarihin hangi dönemiyle ilgileneceğini seçerken kararına yön veren etkenler ileride yapacağı çalışmalara da etki edebilir. Böyle bir ihtimal göz önünde tutulduğunda İslam öncesi Türk tarihiyle ilgili araştırmalar yapan bir tarihçinin bu alanı neden seçtiğinin anlaşılması gerekliliği doğar. Bu da bizi tarihçinin İslam öncesi Türk tarihi algısına götürür. Türkiye’de bu konuda köklü ve güçlü bir gelenek oluşmuştur. Geleneğin kurucusunun Köprülü olduğu da genel kabul görmektedir.

Köprülü’nün yaptığı şey, “İslam öncesi Türk tarihi”ni alıp Türk tarihinin geri kalan devirlerine bağlamaktır. Burada akademik anlamda “bağlamak”tan söz ediyoruz ki bunun anlamı tarihi olayları kronolojik olarak sıralamaktan çok daha farklıdır. İslam öncesi olayların ve olguların, sonraki devirlerdekililerle aralarında illiyet bağları tespit ederek açıklamaktır. Bu sayede İslam öncesi Türk tarihi, belirli/belirsiz bir tarihin öncesindeki olayları ifade etmenin çok ötesinde Türk tarihinin gelişim safhalarından biri olmuştur. Köprülü’nün fikirleri ve getirdiği yenilik, ilk bölümde değinilen Türk-İslam Sentezi ile birebir bağlantılı olup, bu konudaki akademik geleneğe yön vermiştir. Köprülü’nün sorusu çok basittir: “Bugün Müslüman olan Türkler, henüz Müslüman olmayan atalarının bazı hatıralarını taşıyor mu?” Köprülü’nün bu soruya bulduğu yanıt şu biçimdedir:

“İslamiyetten önceki Türk edebiyatını anlamadan İslamiyetten sonraki devirleri izah etmek; Osmanlıların teşekkülüne kadar Orta ve Küçük-Asya’da nasıl bir edebiyat

mevcut olduğunu bilmeden Osmanlı edebiyatının teşekkülünü idrake muvaffak olmak imkansızdır; hatta, her devirde muhtelif coğrafi sahalarda yaşayan Türklerin o sahalardaki edebiyatlarını ve aralarındaki münasebetleri ihmal ederek, mesela Nevai'yi bilmeden Ahmed Paşa devrini öğrenmeye kalkmak da manasızdır.”²⁰⁶

Köprülü'nün fikirleri ilk bakışta yalnız edebiyatla ilgili görünür. Sözlerin tarihçilik açısından anlamını kavramak için, öğrencisi Halil İncalcık'ın onun hakkında yazdıklarına başvurmak gerekir:

“Köprülü, edebiyatı geniş anlamda ele alarak gerçekte bir kültür tarihçisi olmuştur.”²⁰⁷

İncalcık'ın yardımıyla anlaşılıyor ki Köprülü, İslam öncesi kültürün ve yaşam biçiminin yok olmadığını, bugün dahi kendini tümüyle koruyarak veya şekil değiştirerek devam ettiğini savunmaktadır. Hal böyle olunca İslam öncesi Türk tarihi, sonraki devirlerde izlenebilen Türk kültürünün arka planını oluşturan bir mazi kabul edilmiştir.

Türk-İslam Sentezi fikri akademik camia içinde fevkalade büyük bir yankı bulmuş ve bir akım halini almıştır. Sentez'in en önemli isimlerinden İbrahim Kafesoğlu da Köprülü'nünkine benzer fikirleri edebiyattan daha geniş bir çerçevede, kültür genellemesiyle dile getirmiştir:

“Her millet kendi imkanları ve manevi değerleri ile bir kültür bütünüdür.(...) Biz de , aş. Yk. 4000 yıllık tarihe sahip Türk milletinin kültürünü araştırdık. Asya bozkırlarında geliştirilen bu kültürü çeşitli cepheleri ile, belirtmeye çalıştık. Kültür unsurlarının da zamanın ve çevrenin şartlarına uygun bazı değişiklikler gösterdiği, fakat ana vasıflarını daima koruduğu gerçeğinden hareket ederek yaptığımız iş, bütün yönleri ile Türk milletince ortaya konup geliştirilmiş kültürün çatısını kurmak

²⁰⁶ Mehmet Fuat Köprülü, **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2012, s. 37

²⁰⁷ Halil İncalcık, “Türkiye’de Modern Tarihçiliğin Kurucuları”, **Türkiye’de Tarih yazımı**, s. 186

ve onun yüzyıllarca karakterini muhafaza eden özelliklerini tespit etmek gayesinden ibarettir.”²⁰⁸

Kafesoğlu’nun “*Türk Milli Kültürü*”ne dair yukarıdaki sözlerinde iki deyiş ön plana çıkmaktadır. Birincisi Türk kültürünün “*Asya bozkırlarında geliştirilmiş*” olduğuna yapılan vurgudur. Kafesoğlu’nun milliyetçi eğilimleriyle birlikte Anadolu’da yaşayan bir Türk oluşu iki faktör olarak dikkate alınırsa Orta Asya’ya yaptığı atıfta bir köken mantığı olduğu anlaşılacaktır. Bunun üzerine Türkler arasında İslam’ın yayılmaya başladığı tarih ve Anadolu’ya göçün zamanı eklenirse, büyük oranda İslam öncesi dönemden bahsedildiği anlaşılacaktır. Öne çıkan ikinci ifade “*ana vasıflar*”dır. Kafesoğlu bu “*ana vasıflar*”ı tanımlama gereği duymamıştır. Bununla beraber bir sonraki cümlede hemen hemen eş anlamda kullandığı “*karakter*” sözcüğüyle bir ipucu verir. Orta Asya’dan ve yüzyıllar önceden beri takip edilebilen, varlığını sürdürmüş kültür unsurları, Türk kültürünün “*karakterini*” yani “*ana vasıflar*”ını oluşturmaktadır. Türk tarihinin çeşitli zamanları, Türklerin bu zaman içinde yaşadığı farklı yerler bu sayede birleşmekte, Türk tarihi “*ana vasıflar*” sayesinde bütünlük arz etmektedir.

Türk-İslam Sentezi Türkiye’de oldukça etkili olmuş bir tarihçilik akımıdır. Türkiye’deki akademik tarih çalışmalarına şöyle bir göz atıldığında bile, İslam öncesi Türk tarihine yalnız bu alanda uzmanlaşmış tarihçilerin ilgi göstermedikleri anlaşılır. Tüm araştırmalar içinde tasavvuf, inanç ve edebiyat konulu olanlarda Türk-İslam Sentezi etkileri daha yoğun görülür. Akımın kurucu temsilcileri olan Köprülü, eserlerinde İslam öncesi döneme önemli yerler ayırmış, zaman zaman geri dönerek bu dönemin kalıntılarına işaret etmiş, bir anlamda akımın uygulamada nasıl olacağını da göstermişlerdir.²⁰⁹ Daha sonraki araştırmalarda da Türk İslamı’nda İslam öncesi unsurların yerini anlama çabaları olmuştur. Araştırmalar göçebeliliğin ve sözlü edebiyatın taşıyıcı rol oynadığı bir süreç üzerine odaklanmıştır. Genellikle, Türklerin İslamlaşma sürecinde göçebe olanların yerleşik olanlara göre eski adetleri korumaya

²⁰⁸ İbrahim Kafesoğlu, a.g.e. s. 11. Ayrıca bkz. Abdülkadir İnan: **Tarihte ve Bugün Şamanizm-Materyaller ve Araştırmalar**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1986 s. 1

²⁰⁹ Köprülü, 2012: 35, 36, 50 Köprülü, Babinger, **Anadolu’da İslamiyet**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2000, s. 45-49

daha yatkın olduğu, böylece eski inançların Müslüman olunduktan sonra da devam ettiği kabul edilir.²¹⁰

Orta Asya'dan başlayarak zamanda ilerleyen ve günümüz Anadolu'suna ulaşan araştırmalar, “*anavatan*”da kodlanmış ve Anadolu'ya taşınmış gelenekler bulmuştur.²¹¹ Araştırmalarda Anadolu'nun geniş hacmi yanında Türklerin yaşadığı diğer bölgeler sönük kalmaktadır. Bununla birlikte hem şu ana kadar anlatılan fikirleri içeren hem de Türk kültürünün Anadolu dışındaki gelişimine de geniş yer veren bir araştırmayı Bahaeddin Ögel yapmıştır. Türk Kültür Tarihine Giriş adını taşıyan 9 ciltlik eserde mezkûr fikirleri örneklendiren sayısız kısım vardır. Ögel, “*tek kaynaktan çıktığını*” ısrarla belirtmekle birlikte, Türk kültürünün iki koldan gelişmiş olduğu kanaatindedir. Oğuzların, Kıpçakların ve Hazar Gölü'nün batısına göçmüş bütün Türklerin oluşturduğu bir “*Batı Türkleri*”, geriye kalanların oluşturduğu bir “*Doğu Türkleri*” ve bunların kültür çevrelerinden bahseder.²¹² Ögel, bu eserin her cildine “*Hunlardan Osmanlılara*” veya “*Göktürklerden Osmanlılara*” diye başlıklar atmıştır. Ona göre başlıklar Türk kültür tarihinin bütünlüğünü ifade etmektedir. “*Göktürklerden Osmanlılara*” deyimini Bang'a atfetmekte ve Bang'ın bu sözcüklerle Türk kültürünün devamlılığı fikrinin kurucularından olduğunu belirtmektedir.²¹³ Kendisi de Bang'ın fikrini takip ederek Türk kültüründe değişler ve bunların anlamları üzerinde durduğu eserinde değişlerin “*kültür çevrelerine*” ve zamana göre gösterdiği değişimi anlamaya çalışmıştır.²¹⁴ Bu eserde de sık sık Anadolu'ya dönüldüğü görülmekle beraber, Anadolu dışındaki bölgelerde yaşamış Türk kültürü örnekleriyle az çok bir denge kurulduğu görülür.

²¹⁰ Ahmet Yaşar Ocak, **Babailer İsyamı Aleviliğin Tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu'da Türk-İslam Heterodoksisinin Teşekkülü**, Dergah Yayınları, İstanbul, 2011, s. 46, 69, 78. Sayfa 106 nolu not; Zahide Ay, **Alamut Sonrası Nizari İsmaililiği**, Önsöz Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 148; Nuri Özcan, “Bektaşî Musikisi”, **İslam Ansiklopedisi**, cilt 5, yıl 1992, s. 371

²¹¹ Bahaeddin Ögel, **Türk Mitolojisi**, cilt 1 s. 28, 29, 34; c2 113; Abdülkadir İnan, “Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 1 Sayı: 4 yıl 1952, s. 23, 24, 25; Yusuf Ziya Yörük, 2012: 85, 86, 99, Köprülü, **Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2013, s. 77, 79

²¹² Ögel, **Türk Mitolojisi**, cilt 1, s. 145

²¹³ Ögel, a.g.e. cilt 1, s. XV

²¹⁴ Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981, cilt 1, s. 215; cilt 2, s. 225, cilt 3, s. 5 vb.

III. B. Temalar

III. B. a. Devlet-Siyaset

İslam öncesi Türk tarihi araştırmalarında siyasi tarihi iki anlamda düşünmek gerekir. Kurulan hanedanlar, bir idare altında birleşen ve dağılan boylar, diplomatik ilişkiler, savaşlar ve fetihler siyasi tarihin en popüler yüzüdür. İkinci bir anlam olarak İslamiyetten önceki Türklerde devletlerin kurumları, unvanlar ve yetkiler üzerinde yapılan incelemeleri anlamak gerekir.

Siyasi tarihin devletler veya hanedanlarla ilgili kısmı İslam öncesi Türk tarihinin devirlere ayrılmasında kullanılır. Bundan yola çıkarak Hunlardan önce, Büyük Hun İmparatorluğu dönemi, Avar (Juan-juan), Avrupa Hun, Kök Türk, Hazar ve Uygur dönemi gibi bir sınıflandırmadan bahsedebiliriz. Devir taksimatının siyasi teşekküllere göre yapılmasının sebebi toplumların örgütlenme düzeyiyle kültürel gelişme arasında pozitif korelasyon olduğu kanaatidir. Abdülkadir İnan bunu şöyle açıklamıştır:

*“Altay ve Yakut şamanlığı bütün halinde eski Türk dini olarak kabul edilemez. Çok eski devirlerde büyük hakanlıklar ve devletler kuran Türklerin dünya görüşleri ve dini telakkileri Altay ve Yakut şamanizmine nazaran çok gelişmiş ve olgunlaşmış olduğu anlaşılmaktadır. (...) Avcılık ve iptidai ziraatle dar bir sahada yaşayan küçük boyların dünya görüşleri ve dini telakkileriyle büyük göçebe hakanlıklar kuran, Çin’den Bizans’a ve İran’a kadar uzanan ulusun dünya görüşü ile dini telakkilerinin aynı seviyede olmasına imkân yoktur.”*²¹⁵

İnan’ın fikirlerine göre Türk kültürünün, tarihin akışı içindeki esas gelişme zamanları, Türklerin merkezi idareler altında toplandıkları dönemler olmalıdır. Bunu söylerken İslam öncesi Türk tarihini devirlere ayırmada kullanılabilecek başka güçlü alternatiflerin bulunmadığını da hatırlamak gerekir. Bir idare altında toplanan boyların hem Türk hem dünya tarihi içindeki yeri, bağımsız ve dağınık yaşamış olanlarınkinden daha fazla olmuştur. Bir boyun sahip olduğu at miktarı, çıkarabileceği asker sayısı ile Orta Asya’yı Kore’den Demirkapı’ya kadar

²¹⁵ Abdülkadir İnan, a.g.e. s. 1-2

birleştirmiş bir hükümetinkiler arasındaki fark bunu açığa vurmaya yeter. Togan, Bernheim'den devşirdiği tarih tanımında kabile hayatını da dâhil ederek tarihin örgütlenmiş insan topluluklarının faaliyetleriyle ilgilendiğini kabul etmişti.²¹⁶ Biraz daha ileri giderek insan topluluklarının kalabalığı arttıkça ve örgütlenmeleri daha etkin hale geldikçe tarihçilerin ilgisinin arttığını söyleyebiliriz. Bugün cumhurbaşkanlığı forsun da temsil edilen “16 Türk devleti” aslında Türk tarihçiliğinin bir geleneğini tarif ettiğini burada hatırlamak lazım. Art arda kurulmuş devletlerden oluşan silsilenin bir kısmını temsil eden 16 Türk devleti, Türk tarihinin kurgusunu oluşturmaktadır ve Hunlarla başlayan serüveni ifade eder. Hunlar üzerine çalışan Ögel, eserinde Hunları “*bölünüp dağıldıktan sonra bile yaşamış, onun engin devlet tecrübesinden nasibini alanlar tarafından daha sonra kurulacak devletlere örnek teşkil etmiş bir imparatorluk*” olarak nitelemiştir.²¹⁷ Aynı fikri yalnız Türk tarihine değil, Çin tarihine de uygulayarak çağdaş hanedanlar olan Hun ve Han hanedanlarını Çin ile Orta Asya'nın ilişkilerinin ilkelerini belirlemiş öncü devletler olarak tanıtsa Özkan İzgi olmuştur.²¹⁸ Hunlarla başlayıp Kök Türkler ve Uygurlarla devam eden silsilenin anlamını izah eden Ahmet Taşağıl'ın çalışmasıdır. Taşağıl, her şeyden çok siyasi tarihle ilgilendiğini ifade ettikten sonra Türklere mahsus olmak üzere bir devlet modeli tespit etme arzusunu belirtir.²¹⁹ İşbu arzu ile Taşağıl, “*bozkırdaki ilk devlet modelini kuran Hunlar*”ın ardından “*bozkırın ideal devlet modelini kuran Gök-türkler*” kavramını geliştirerek devam etmiştir.²²⁰

Tarihçilerin devletlere odaklanmasının bir ihmal boyutu vardır. İhmal, bir Türk devletinin kurulmasıyla başlar aslında. Çünkü araştırmalar artık kurulmuş olan devlete ve ona tabi olan topluluklar üzerine yoğunlaşır. Keza devletler dağıldığında yabancı idareler altına giren veya küçük ama bağımsız kalan topluluklar artık dikkat çekmez olurlar. Taşağıl “devletlerin dayanağı” olan boyların ihmal edilişi hakkında şunları söylemiştir:

²¹⁶ Togan, a.g.e. s. 8

²¹⁷ Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu**, cilt 1: XVII

²¹⁸ İzgi, “XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çin’le Yaptığı Ticari Münasebetler”, **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, s. 95-97

²¹⁹ Taşağıl, a.g.e. s. 18

²²⁰ Taşağıl, a.g.e. s. 47, 123

“Tarihimiz açısından bu kadar önemli olmasına rağmen araştırmacıların boylara gereken önemi verdiğini düşünmüyoruz. Genellikle Hun, Göktürk, Uygur gibi hanedanların tarihi ön planda tutulmuştur.”²²¹

Taşağıl’ın da belirttiği gibi, bağımsız küçük boylar tümüyle unutulmuş değildir. Büyük devletler haricindeki siyasi ya da sosyal topluluklar üzerine çalışmalar yapılmıştır ve yapılmaktadır. Ancak külliyat içindeki yerleri çok dar kalır.

Türk devlet teşkilatına dair araştırmaların, siyasi tarih çalışmalarının ikinci boyutunu oluşturduğunu en başta söylemiştik. Bu araştırmaların sınıflandırılması mümkündür. İslamiyetten önceki Türklerde devlet teşkilatını konu alan araştırmalar merkezi teşkilat etrafında kümelenmiştir. Çalışmalarda taşra teşkilatı yapısının derinliklerine inilmez. Devlet örgütlenmesinin en üst iki katmanı hemen hemen bütün ilgiyi toplamıştır. İlk katman en üstte kağan ve katun bulunmak üzere buyruklardan oluşan meclistir. Bunlar esas merkezi idaredir. Bu katman hakkında yazılanlar devletin meşruiyetinin kaynakları, merkezi idareyi oluşturan makamları işgal edenlerin görevleri ve yetkileridir.²²² Merkeze en yakın olan ikinci katman sağ ve sol bilge eliglerden oluşur. Siyasi tarih araştırmalarının en tartışmalı konularından biridir bu. Çünkü Türklerde devletin doğu-batı olarak iki ana bölgeye ayrılmış olması bir “çifte krallık” ya da “ikili yönetim” tezi ve Türk tarih geleneğinde de Türk devletlerinin tek elden yönetildiğini savunan bir antitezi doğurdu. Bu tartışmanın sorunlu taraflarına ileride değinilecektir. Burada konumuzla ilgili olan, bu tartışmalar sebebiyle tarihçilerin sağ ve sol bilge eliglerin merkezi idareyle ilişkisine odaklı olduğudur.²²³ Türk devletlerinde görülen bir başka makamın sahibi “beg”dir. Beg, bir boyun idarecisidir. Bunların basit birer kabile reisi olduklarını düşünmek yanlış olur. Devletin iç düzeninde şadların rolleri son derece büyüktü. Tarihçiler boyların yapısını merkezi idarenin bir benzeri olarak algılamışlardır. Boyların da içinde bir çeşit meclis bulunduğu, begin yanında hanımın da söz sahibi olduğu

²²¹ Taşağıl, **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2013, s. IX

²²² Kafesoğlu, a.g.e. s. 249-261; Atsız, a.g.e. s. 63-66; Gömeç, a.g.e. s. 94-102; Ahmetbeyoğlu, a.g.e. s. 205-210; Gülensoy, a.g.e. s. 187-191; Gömeç, “Kagan ve Katun”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, yıl 1996, cilt 18, sayı 29, s. 81-90

²²³ Türklerde Sağ ve Sol ayrımı için Bkz. Erdal Aksoy, “Oğuz Türklerinin İdari Yapı ve Boy Teşkilatına Bir Bakış”, **Türkler Ansiklopedisi**, cilt 2, s. 316-320

düşünülmektedir. Beglerin boyun kendi içinde yaptığı seçimle iş başına geldiği kabul edilmektedir. Ancak boyların içyapısı hakkındaki bilgiler bununla sınırlıdır. Araştırmalar bu konuda daha fazla detay ihtiva etmiyor. İç düzeni sağlayan bir mekanizmanın, yani polisin olup olmadığı konusunda bile pek yorum yoktur. Kafesoğlu'nun kaynakların aktardığı birkaç hadise aracılığıyla söylediği sözlerin değeri böylece yükselir.²²⁴

Eski Türk devletlerinde unvanlar konusu siyasi tarih içinde değerlendirilmekle birlikte müstakil bir alan olabilecek kadar geniştir. Unvanların büyük çoğunluğu yabancı kaynaklardan öğrenildiği için bunların Türkçe asıllarının ne olduğunu bulmak çoğu zaman imkânsızdır. Türkçe asılları bilinen unvanların anlamları ve esin kaynakları ise derin araştırmalar gerektirir. Türkçe kaynaklarda geçtiği halde anlamı çözülememiş pek çok unvan gizemini korumaya devam ediyor ve unvanlar üzerine yeni araştırmalarla çözümler aranıyor.²²⁵

III. B. b. Savaş-Askerlik

Genel anlamıyla “*Askeri tarih*” savaş dışındaki hallerde eğitim, tatbikat, teçhizat; savaş durumunda ise askere alma, sevk ve idare, savaş taktikleri, iâşe gibi çok geniş konuları kapsayan bir terimdir. Bugün Türkiye’de genel anlamda askeri tarih araştırmalarını çoğunlukla askerlerin kendileri yapmaktadır.²²⁶ Göçebe Türklerin “*ordu millet*” telakki edilmesine bakarak askeri tarih konusunun İslam öncesi Türk tarihi araştırmalarında mühim bir külliyyatı teşkil etmesi gerekir.

Göçebe-savaşçı Türklerin erken yaşta at binmeyi ve ok atmayı öğrenmesi askeri tarihin konusunun başlangıcıdır. Bu adet aynı zamanda ordu milletin kanıtı gibi anlaşılmıştır. Türklerin yerleşik komşularını askeri alanda geride bırakışı bu ordu

²²⁴ Kafesoğlu, a.g.e. s. 281

²²⁵ Saadettin Gömeç & Hamiyet Sezer Feyzioğlu, “Boyla ve Bağa Unvanı”, **III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 2011, cilt 1, s. 391-397; Mehmet Tezcan, “Yabgu Unvanı ve Kullanımı (Kuşanlardan İlk Müslüman Türk Devletlerine Kadar)”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, yıl 2012 sayı 48, s. 310-311; Gülsel Sev, “Dede Korkut Hikayelerinde Unvan Grupları”, **İlmi Araştırmalar: Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri**, yıl 2006, sayı 21, s. 167-182

²²⁶ Cevat Şayin, “Askeri Tarih Çalışmaları İçin Bir Sentez Aracı Önerisi 3T: Teşkilat, Techizat, Tefekkürat”, **Tarih Dergisi**, yıl 2011, sayı 52, s. 155

millet olgusuyla açıklanır.²²⁷ Orta Asya'nın ağır iklim şartları ve coğrafi yapısı da Türklerin askeri karakterini güçlendiren bir etken olarak geçer kayıtlara. Bunlar Türklerin askeri üstünlüğünün tali kaynaklarıdır. Bozkır kavimlerinin belirleyici karakteri olan at, araştırmalara göre askeri üstünlüğün de asli unsurudur. Tarih boyunca Türklerin saldırılarına maruz kalan yerleşik kavimler Türk atlarının hızından, çevikliğinden ve dayanıklılığından bahsetmiş, atın binicisinin de at üstünde son derece serbest hareket ettiğini, geriye dönerek isabetli şekilde ok atabildiğini yazmıştır. Yurtdışında bazı örnekleri olsa da Türkiye'de Türklerin yetiştirdikleri atların cinsleri ve özellikleriyle çevre kavimlerin yetiştirdiği atlarınkiler karşılaştırılarak bir yorum yapılmamıştır. Yalnız koşum takımı ve çok kıymetli bir buluş olarak “üzengi” ele alınır. Türk atlılarının atlarının üzerinde serbestçe hareket edebilmelerini ve atlarını istedikleri gibi kontrol edebilmelerinin sebebi üzengi ve koşum takımlarıdır.²²⁸

Türk askeri teknolojisinde bir başka husus yaylardır. “*Refleks*” ya da “*kompozit*” olarak anılan yayların yapımında kullanılan farklı organik malzemelerle menzil uzunluğu, avlarda ve eğlencelerde ok atarak ustalaşmış atlı okçuların hızıyla birleştirilerek tesiri kuvvetli bir silah olarak nitelenir.²²⁹ Farklı işlevleri bulunmak üzere Türklerin çeşitli ebatlarda ve şekillerde, değişik malzemelerden yaptıkları oklar ve temrenler de yay konusuyla birlikte değerlendirilir. Ok çeşitleri içinde en çok bahsedilen, Mete ile özdeşleşen²³⁰ “*ıslık çalan oklar*”dır. Temrene açılan delikten geçen hava sayesinde ışığa benzer bir ses çıkaran bu okların daha çok ordunun sevk ve idaresini kolaylaştırmak amacıyla kullanılan, bozkır kavimlerinin dünya medeniyetine tanıttığı bir buluş olarak kabul edilir.²³¹

Son yıllarda Türkiye'de Türk okçuluğu ile ilgili çalışmalar arttı. Hem tarihi araştırmalar yapan hem de geleneği sürdürmek adına projeler üreten topluluklar kuruldu. Bu sayede okçuluk biraz olsun güncel merak konusu oldu. Yine de Türk

²²⁷ Atsız, a.g.e. s. 41

²²⁸ Gülensoy, a.g.e. s. 69, 90, 91; Ögel, a.g.e. s. 166-167

²²⁹ Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu**, c1: 215-216; Kafesoğlu, a.g.e. s. 273; Gülensoy, a.g.e. s. 95-96; Taşağıl, a.g.e. s. 86; Hasan Basri Ögel, “Gelişim Sürecinde Erken İç Asya Türk Okçuluğu”, **Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi**, yıl 2011, cilt 21, sayı 2, s. 189; Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, s. 164

²³⁰ Ögel, a.g.m. s. 203-204

²³¹ Gülensoy, a.g.e. s. 94; Nebi Bozkurt, “Ok” **İslam Ansiklopedisi**, yıl 2007, cilt 33, s. 333

okçuluğuyla ilgili araştırmalar İslam öncesine pek inmez. Osmanlı dönemi belgeleri üzerinde çalışılır. İslam öncesi Türk okçuluğuyla ilgili yetkin bir çalışmayı Hasan Basri Ögel yayınlamıştır. Onun yaptığı araştırmada yayların ve okların yapım teknikleri ve kullanım alanları hakkında bilgi bulmak mümkündür. Bir menzil silahı olan yayın yanında kılıç, kargı ve mızrak gibi yakın dövüş silahları da Türkler tarafından üretilmiş ve kullanılmıştır. Türk kılıcı hakkında Bahaeddin Ögel önemli bir çalışma yapmış, kültür çevrelerine göre Türklerin yaptıkları kılıçların şekillerini ve bu kültür çevrelerinin birbirleriyle ilişkilerini incelemiştir. Arkeolojik bulgulardan yararlandığı araştırmaya göre Türk kılıcının kökeni m.ö. 2. yüzyıla ait buluntularda görülen özelliklerdir.²³² Ordos bölgesinde yapılan kazılarda çıkarılan kılıçlar eğri kılıçlardır ve bunların Çin’de benzerleri yoktur. Hunlarda ise buna benzer kılıçların kullanımı çok yaygındı. Bozkurt’a göre bu tip eğri kılıçlar Türklerde Hunlardan başlanarak Karahanlıların kuruluş dönemlerine kadar kullanılmıştır.²³³ Yine Ögel, Avrupa Hunları’nın Doğu Avrupa’ya ulaşmalarından önce uzun süre kaldıkları Güney Rusya’da Germanlerle ve Orta Avrupa’ya ulaştıklarında Macarlarla kılıç konusunda etkileşime girdikleri fikrindedir. Doğu Avrupa’ya yerleşen Türklerin kılıçlarında görülen balıksırtı motifler German tesiri olarak gösterilir.²³⁴ Ögel, Türklerin yaptıkları kılıçları ebatlarına göre büyük olan eğri kılıçlar ve daha küçük olan eğri hançerler olarak iki sınıfa ayırmıştır. Türklerin yakın dövüşte kullandığı kılıç dışındaki silahlar hakkında bu kadar teferruatlı bilgi yoktur. Yalnız Ahmetbeyoğlu’nun aktardığı ilginç bir rivayet vardır. Marcellinus’un anlatımına göre Avrupa Hunları hücumu geçerken önce mızraklarını uzaktan fırlatmış, sonrasında kılıçlarını çekerek yakın muharebeye girmişlerdi.²³⁵ Dolayısıyla Türklerin mızraklarını menzil silahı olarak da kullandığı söylenebilir. Türklerin kullandığı bazı kuşatma aletlerinden yine Ahmetbeyoğlu bahseder.²³⁶

Tarihçiler Türk ordularının genel karakterinin hafif süvarilere dayandığı konusunda hemfikirdirler. “*Hafif süvari*”nin anlamı kalın ve ağır zırhlarla korunmayan, çok iri

²³² Ögel, “Türk Kılıcının Menşei ve Tekamülü Hakkında”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi Dergisi**, yıl 1938, cilt 6, sayı 5, s. 431

²³³ Bozkurt, “Kılıç”, **İslam Ansiklopedisi**, yıl 2002, cilt 25, s. 406

²³⁴ Ögel, a.g.m. s. 433-434

²³⁵ Ahmetbeyoğlu, a.g.e. s. 218

²³⁶ Ahmetbeyoğlu, a.g.e. s. 218-219

ve ağır silahlar taşımayan, seri ve esnek hareket edebilen atlı askerlerdir. Askerin giyim ve teçhizatı hafif ve hızlı olmasını sağlayacak biçimde seçilmiştir. Süvari pantolonlarının kullanılması üzerinde çok durulan bir hadisedir. Askerin at üstünde rahat olmasını sağlayan bu pantolonlar ve tamamlayıcıları olan çizmeler askeri tarihin en önemli buluşlarından biri olarak görülmüştür.²³⁷ Mete'ye mal olmuş bir başka askeri buluş “*onluk sistem*”dir. Mete'den itibaren uygulanan sistem orduyu onbaşı, yüzbaşı, binbaşı ve şad unvanlı komutanların yönettiği onluk birimlere ayırır. Onluk sistem aynı zamanda siyasi yapıda uygulanırdı. Tümene kumanda eden şadlar aynı zamanda boyların yönetimini üstleniyor yani valilik yapıyorlardı. Dolayısıyla Türklerde askeri, sosyal ve siyasal disiplin iç içe geçmiş telakki edilir.²³⁸ Akınlarda ordunun ihtiyaçlarının karşılanması hususunda üstünde durulan iki yöntem vardır: yedek at getirerek atları dinlendirmek ve eyerin altında saklanan “*kurut*” denen bir çeşit et konservesi.²³⁹ Seri ve düzenli hareket edebilen atlıların düşmanla yakın temasa geçmeye lüzum duymaksızın uzaktan yaptıkları atışlara ve sahte ricata dayanan “*Turan taktiği*” veya “*kurt kapanı*” adı verilen taktik Türklerin en etkili taktikleri olarak bilinmektedir.²⁴⁰

Askeri tarihin başka bir uğraşı tek tek savaşları incelemektir. Türklerin Müslüman olmalarından önce yapılan savaşların incelenmesinin en baş örneği m.ö. 201'deki Hun akınıdır. Mete'nin Kuzey Çin'e saldırmasıyla başlayan bu akının sonucunda Hem Orta Asya hem Çin tarihi açısından büyük önemi olan Ho-ch'in Anlaşması yapıldı. Önemli bir gelişmeye sebep olan bu akının Kuzey Çin'deki *Ma*'i şehrini ele geçirmeleriyle başladı. Hun ordusunu bertaraf etmek için tüm kuvvetiyle yetişmeye çalışan Çin imparatoru Kao-tsu Hun ordusunun zayıf olduğunu zannederek yanına az sayıda asker alıp Pe-teng'de Hun ordusu tarafından dört taraftan kısıtıldı. Bu kuşatma kaldırılarak Kao-tsu serbest bırakılmıştır. Çin kaynaklarında büyük teferruatla anlatılan bu savaşın analizini Bahaeddin Ögel yapmıştır.²⁴¹ Türk tarihinin bir başka büyük olayı olan Campus Mauriacus savaşıysa Ahmetbeyoğlu'nun

²³⁷ Ahmetbeyoğlu, a.g.e. s. 223; Ögel, 1981, cilt 1, s. 93

²³⁸ Kafesoğlu, a.g.e. s. 271

²³⁹ Kafesoğlu, a.g.e. s. 272

²⁴⁰ Salim Koca, “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı”, **Türkler Ansiklopedisi**, cilt 2, s. 840-841

²⁴¹ Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu**, cilt 1, s. 391-408

çalışmasına konu oldu. Avrupa kaynakları bu savaşın sonucu hariç her konuda detaylı bilgi vermişlerdir. Ahmetbeyoğlu Attila'nın ordusuyla birlikte yola çıkışından geri dönüşüne kadarki hadiseleri sıralamıştır. Bu sırada Attila'nın ordusuyla Roma ile müttefiklerinin karşılaşmaları da detaylarıyla işlenmiştir.²⁴² Taşağıl'ın 3 ciltlik Gök-Türkler'inde de harp tarihini ilgilendiren bilgiler bulmak mümkündür.²⁴³

III. B. c. Kültür

Türkiye'de İslamiyetten önceki Türk kültürüne dair en geniş külliyatı yayınlayan Bahaeddin Ögel'dir. Müellifin 9 ciltlik *Türk Kültür Tarihine Giriş ve İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi* eserlerinin yanında konuyla ilgili makaleleri de vardır. Yine Ögel'in 2 ciltlik *Türk Mitolojisi*'ni de kültür tarihi kapsamında düşünmek gerekir. Ögel'in yayınladıklarından başka Tuncer Gülensoy'un *Barbar Türkler*'i ve Kafesoğlu'nun *Türk Milli Kültürü* adlı eseri çok önemlidir. *İslam Ansiklopedisi*'nde "Türk" maddesinin "İslam öncesi Türk Kültür ve Medeniyeti" başlığını yazan da Kafesoğlu'dur.

Türkiye'de kültür ve medeniyetin gelişmesi toplumlar arasındaki etkileşimle açıklanır. 1942'de yayınladığı bir makalesinde Eberhard bunu şöyle izah etmiştir:

*"Mevcut olan bütün yüksek kültürlerin üzerinde yapılan araştırmalar, bunların hiçbirinin kendiliğinden vücuda gelmediğini göstermiştir. Dünya yüzünde gördüğümüz ve yakından tetkik ettiğimiz bütün yüksek kültürler, muhtelif kültürlerin birbirlerinin üzerine olan tesirlerinin mahsulüdür."*²⁴⁴

Eberhard'dan sonra öğrencisi Ögel de aynı fikri beyan etmiştir.²⁴⁵ Kafesoğlu kültürün ve medeniyetin kaynağına dair farklı görüşleri sıraladıktan sonra "*Viyana diffusioncuları*"nın *kültür çevreleri teorisini* özetleyerek kendisinin de bu teoriyi kabul etmeye taraftar olduğu meyanında görüş bildirmiştir.²⁴⁶ Kültür çevreleri teorisi Türk akademik geleneğini etkisi altına almış önemli bir kuramdır. Schmidt, Koppers, Menghin gibi isimlerin katkılarıyla bir ekole dönüşmüştür. Frobenius'un açıklığa

²⁴² Ahmetbeyoğlu, a.g.e. s. 121-140

²⁴³ Taşağıl, **Gök-Türkler**, cilt 1, s. 55-56; Taşağıl, a.g.e. cilt 2, s. 14-15

²⁴⁴ Eberhard, "Eski Çin Kültürü ve Türkler", s. 33

²⁴⁵ Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, s. 43

²⁴⁶ Kafesoğlu, a.g.e. s. 36-37

kavuşturduğu kuram, kültürün bir bütün olduğunu, bir kültür çevresini oluşturan unsurlar arasında mutlaka bağlar bulunduğunu öne sürer.²⁴⁷ İlerde görüleceği üzere kültür çevreleri Eberhard'ın kültür incelemesinin esas fikridir. Ondan sonra kültür çevreleri fikri devam ettirilerek Türk tarih geleneğinin demirbaşı olmuştur.

Türkiye'de gelenek bir kültür unsurunun, kültür çevresi içinde yayılmasının, yani kültürel etkileşimin başlıca üç yolla gerçekleştiğini tespit etmiştir: savaş, diplomasi ve ticaret. Savaş yoluyla gerçekleşen kültür etkileşiminin en çok göze çarpan örnekleri Çin'deki askeri reform ve Talas Savaşı sonrasında Türklerin kitleler halinde Müslüman olmaya başlamalarıdır. Hunların şiddetli saldırıları sonrasında Çinliler, yeni savunma önlemleri almaya mecbur kalmışlardı. Ögel'in m.ö. 481-256 tarihleri arasına yerleştirdiği askeri reformlar Çin'in "*Savaşan Devletler Çağı*"na denk geliyordu. Çinliler savaşlarda atları iki tekerlekli arabalarla kullanıyorlardı. Manevra kabiliyeti zayıf ve hantal arabalar, hafif zırhlı Hun süvarileriyle karşılaştırılınca etkisizlikleri anlaşıyordu. Ayrıca at binmeye uygun süvari pantolonları da yoktu.²⁴⁸ Taşağıl bu reform için "*teknoloji transferi*" terimini kullanıyor.²⁴⁹ Hakikaten Çinliler kendilerinininkinden daha iyi olan teknolojiyi taklit ederek hem bir teknoloji transferi yapmış hem de savaş yoluyla kültürel etkileşim yaşamışlardır. Talas Savaşı da Türk tarihi için hakiki bir dönüm noktasıdır. Bu savaştan sonra kitleler halinde Müslüman olmaya başlayan Türkler, Çin ve Hint medeniyetleriyle etkileşimdeyken artık güçlü bir İran tesiri altına girmişlerdir.²⁵⁰ Türklerle Çinliler arasındaki diplomatik ve ticari ilişkiler Türk tarih yazımına her zaman yekpare yansımıştır. Çünkü Türk-Çin ilişkileri ekonomik bir altyapının üzerine kurulmuştur.²⁵¹ Türkler ve Çinliler yaptıkları anlaşmalara mutlaka devletler nezdinde ve elçiler aracılığıyla yapılacak bir ticaretin maddelerini koymuştur. Bu resmi ticaretin kültür alış-verişine dönüşmesi ülkelerin birbirine kendilerine özgü olup diğesinde bulunmayan malları göndermesi sayesinde olmuştur. Diplomatik

²⁴⁷ Kafesoğlu, a.g.e. s. 36

²⁴⁸ Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu*, cilt 1, s. 57-58, 63

²⁴⁹ Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, s. 52

²⁵⁰ Taşağıl, "Talas Savaşı", *İslam Ansiklopedisi*, yıl 2010, cilt 39, s. 501

²⁵¹ İzgi, "XI. Yüzyıla Kadar..." *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, s. 95-98

boyutta ise İşbara Kağan'ın Suilerden takvim alması²⁵² gibi hadiseler kültür etkileşimine aracılık etmiştir.

Türkiye’de “kültür” ve “medeniyet” kavramlarının belirleyicisi Gökalp olmuştur. Gökalp, en basit şekilde “*Kültür ulusal olduğu halde; uygarlık uluslararasıdır.*” Demiştir.²⁵³ Türk tarihçilerinin takip ettiği bu fikre göre bir Türk kültürü ve bir Bozkır medeniyetinden bahsedeceğiz. Bozkır medeniyeti Türk tarihçiliğinde göçebelik, at, savaşçılık ve madencilikten oluşan dört ayak üzerine inşa edilmiştir.²⁵⁴ Bozkır medeniyetinin kökeni Andronovo kültüründe aranagelmıştır. Ögel, arkeolojik bulguları işlediği İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi’nde Bozkır medeniyetinin karakterini belirleyen unsurun Orta Asya’ya ulaşmasını şöyle açıklıyor:

*“M.ö. 1700 tarihinden itibaren Orta Asya’da göçebe ve muharip bir kavme ait kültürün yavaş yavaş hakim olmaya başladığını görüyoruz. ‘Andronovo insanı’ diye adlandırılan bu ırk, Altayları ve Tanrı dağlarını kaplamıştı. Hun devrine, hatta Göktürk çağına kadar devam etmişti.”*²⁵⁵

Adı geçen “Andronovo İnsanı”nın Türklerin ataları kabul edilmesiyle birlikte Türk kültürünün kökeniyle Bozkır medeniyetinin kökeni aslında birleşmiş oluyor.²⁵⁶ Yine de Gökalp’in yaptığı tanım gereği Bozkır medeniyetini ayırmak gerekiyor. Çünkü bu medeniyet Türklerden başka Moğolların ve Tunguzların da mensup olduğu bir medeniyettir. Medeniyeti paylaşan kavimlerin kültürlerinin ayrılmasında ölçüt yetiştirilen hayvanlar olmuştur. Türkler at, Moğollar sığır ve Tunguzlar domuz yetiştirmeye daha çok önem veren kavimler olarak birbirlerinden ayrılmışlardır. Bundan başka, Çin kaynaklarına başvurmak suretiyle folklora dair bilgilerin de zaman zaman ayırmda kullanıldığı görülür. Eberhard’ın “Toba’lar Etnik Bakımdan Hangi Zümreye Girer? İlk Araştırmalar” makalesi baştan sona bunun örnekleriyle doludur.²⁵⁷

²⁵² Taşağıl, **Gök-Türkler**, cilt 1, s. 47

²⁵³ Gökalp, a.g.e. s. 59

²⁵⁴ Kafesoğlu, a.g.e. s. 205-207

²⁵⁵ Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, s. 8

²⁵⁶ Ögel, a.g.e. s. 8-9, 47; Taşağıl, “Türk”, **İslam Ansiklopedisi**, yıl 2012, cilt 41, s. 467

²⁵⁷ Eberhard, “Tobalar...” s. 21-26

Bozkır kavimlerinin ortak paydaları Türk kültürü araştırmalarında zaman zaman diğer Bozkır kavimlerinin kültürleriyle karşılaştırma yapılmasına imkan sağlamıştır.²⁵⁸ Bozkır medeniyeti bu haliyle kendi içinde serbest geçimli, yani örneğin Türk kültürüyle özdeşleştirilmiş bir unsurun Moğollara geçmesi bozkır medeniyetinin genel karakterini değiştirmeyen bir olay sayılan bir bütün olarak anlaşılmaktadır. Homojen değildir fakat Türk, Moğol, Tunguz kültürleri arasındaki bu farklar medeniyetin kendi içindeki bir farklılaşmaya işaret sayılır. Bozkır medeniyetinin batısında İrani yerleşik bir Soğd kültürü; güneyinde yine yerleşik karakterli Tibet ve Çin kültürleri bulunmaktadır. Bu bölgelerle nüfuz eden dış tesirlerin izlediği birinci yol Soğd ülkesidir. İrani bir topluluk olan Soğdlar Semerkand ve Buhara merkez olmak üzere Amuderya ve Sirderya arasında kalan bölgede yaşıyorlardı.²⁵⁹ Tüccar bir kavim olarak tanınan Soğdlar 6-8. yüzyıllar arasında Çin'den İtalya'ya kadar İpekyolu üzerindeki ticareti kontrol altına almış, Kök Türkler tarafından himaye edilmişlerdi.²⁶⁰ Soğdlu tüccarların uzun ticaret yolları boyunca ticaret yapmaları Roma'dan Çin'e kadar olan sahaya yayılmış kültürlerin etkilerinin taşınmasını da sağlıyordu. Dolayısıyla Soğdlularla temas arttıkça Orta Asya'ya dış kültür tesirleri de giriyordu.²⁶¹ Kültürel etkileşim konusunda üzerinde en çok durulan tema Türklerin Çin'e etkileridir. Türklerin Çin kültürünü etkiledikleri fikri, Çin kültürünün oluşma çağı hakkındaki araştırmalarda da son dönemlere kadarki konuları kapsayan eserlerde de işlenir. Eberhard Çin tarihinin başlangıcından önceki devirlerde bile Çin'in kuzeyinin bozkır kavimlerinin vatanı olduğunu, bunların zaman zaman Orta Çin'e kadar indiklerini yazmıştı.²⁶² Çin üzerindeki bozkır tesirleri sonraki devirlerde de takip edilmiştir. Türklerin kurduğu bir hanedan olan Chou Hanedanı daha önce değindiğimiz Çin askeri reformu, Çin'e yerleşen

²⁵⁸ Abdülkadir İnan, "Doğu Türk ve Moğol Folklorundaki <<Edrene>> Kelimesine Dair", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi Dergisi**, cilt 8, sayı 3, s. 133; Abdülkadir İnan, "Güvey", **Türkiyat Mecmuası**, yıl 1951, cilt 9, s. 139-141; Abdülkadir İnan, "Eski Türklerde ve Folklorunda Ant", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi Dergisi**, yıl 1948, cilt 6, sayı 4, s. 288

²⁵⁹ Taşağıl, "Soğd", **İslam Ansiklopedisi**, yıl 2009, cilt 37, s. 348

²⁶⁰ Taşağıl, a.g.m. s. 349; İzgi, "Çin İle Batı Arasındaki İpek Yolları", **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, s. 205-206

²⁶¹ Ögel, a.g.e. s. 192-193

²⁶² Eberhard, **Çin Tarihi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2007, s. 15-17, 21, 30-31

fakat kalabalık olduğundan Çinlileşmeyen topluluklar, Çin’de hanedan kuran bozkır kavimleri bozkır medeniyetini Çin’e taşıyanlar olarak sıralanabilir.²⁶³

Daha önce söylendiği gibi Türk kültür tarihini devirlere ayırmada siyasi teşekküller ölçüt olarak kullanılır. Burada birbirine benzeyen, fakat bazı ilkelere ayrılan iki örnek göreceğiz. Ögel, Türk kültür tarihini devirlere ayırırken etnik ve siyasi farkları baz almıştır. Buna göre Türk kültürünün ilk dönemi “Hunlardan önceki” dönemdir. Dönemin özelliği siyasi birliğin sağladığı gelişme fırsatlarından mahrum olunmasıdır. Ayrıca bu dönemde görülen kavimler “Türk” olarak adlandırılmayan “*proto Türk*” veya “*Türklerin ataları*” olan topluluklardır.²⁶⁴ Bu devirde Türk kültürü henüz tamamen teşekkül etmemiş olup bu yolda ilerliyor kabul edilir. Takip eden dönem, Hun devleti dönemi, Türk kültürünün başlangıç çağı olarak karşımıza çıkar. Hunları Avarlar ve Kök Türkler takip eder. Bundan sonraysa etnik ayırım devreye girer. Kırgızlar, Hazarlar, Bulgarlar, Peçenekler... Hunların ardından gelen, Avar ve Kök Türk çağları bir evrim yolunu oluşturur. Geriye kalanlarsa Türk kültürünün farklı şartlarda gelişmiş türevleridirler.

İkinci örnek Emel Esin’in “Milli Kültür Tarihi Safhalarına Bakış” adlı makalesidir. Esin, Ögel’in aksine bir “proto-Türk uygarlığı”ndan bahsetmemiştir. Esin’in tasavvurunda Kao-che, Ting-ling, Kengere gibi Türk boyları ve Hunlar “ilk Türkler”dir ve Türk kültür tarihi bunlarla başlar.²⁶⁵ Kırgızlar, Hazarlar gibi Türk toplulukları Esin tarafından ayrı birer kültür çevresi olarak anlaşılmamış, ana akım içinde değerlendirilmiştir. Esin’in ana akımı Hunları da içermek koşuluyla “ilk Türkler”, Kök Türkler ve Uygurlar biçiminde hanedanlar silsilesine paralel gider. Ana akımın dışında kalan yegâne kültür çevresi “Orta Asya’da Türk Budist medeniyeti”dir. Bu medeniyet 6. yüzyılda temelleri atılarak Kansu Uygurları tarafından güçlendirilmiş ve 8 asır devam etmiştir.²⁶⁶ Esin’in yaptığı taksimatın en özgün yeri bu kısmıdır. Esin, yeni ve farklı bir inanç olarak Budizmin Türk

²⁶³ Eberhard, a.g.e. s. 33; İzgi, “Moğolların Ortaya Çıkışına Kadar...”, s. 45; Özerdim, “M.S. 4-5. Asırlarda Çin’in Şimalinde Hanedan Kuran Türklerin Şiirleri”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi Dergisi**, cilt 2, sayı 1, s. 89-90

²⁶⁴ Ögel, a.g.e. s. 8, 25, 26

²⁶⁵ Emel Esin, “Milli Kültür Tarihi Safhalarına Bakış”, **Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi**, yıl 1977, sayı 2, s. 237-240

²⁶⁶ Esin, a.g.m. s. 248

kültüründe ayrı bir yeri olduğunu saptar. Ancak burada “Budist medeniyet”in inanç boyutuyla sınırlı kalmasını bir eksiklik olarak belirtmek gerekir. Esin’in kullandığı ana akım, yani Hun-Kök Türk-Uygur silsilesi çok yaygın bir taksimat yöntemidir. Mesela İzgi’nin aynı silsileyi takip ettiği görülür.²⁶⁷ Ana akım taksimatın kronolojik boşluklarını (Hunların yıkılmasından sonra Sienpi ve Avar hanedanları zamanında Türk kültürünün atlanması) dolduran Ögel’in etnik kültür çevrelerine dayalı yöntemi de bir o kadar yaygındır. Denilebilir ki İslam öncesi Türk kültür tarihinin devirlere ayrılmasında bu iki yöntem birbirinin alternatifi olarak başa baş gitmektedir.

III. B. d. Din

Türkiye’de Türklerin “milli dinleri” konusunda yapılmış araştırmaların başında bugün hala başvuru eseri niteliğindeki Abdülkadir İnan’ın *Tarihte ve Bugün Şamanizm*’i gelir. İlk baskısını 1954’te yapan eser, “Tarihte Şamanizm” ve “Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları” olmak üzere iki ana parçadan müteşekkildir. “Tarihte Şamanizm”, Şamanizm’in ana unsurlarını, anlamlarını ve kökenlerini içerir. Son bölümdeyse saha araştırmalarıyla bulunmuş, İslam’a aykırı olup Şamanizm’den gelen adetler tartışılır. Bir başka önemli eser Anadolu Aleviliği konusunda yaptığı saha araştırmalarıyla tanınan Yusuf Ziya Yörükan’ın *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri-Şamanizm* adlı kitabıdır. Kitabın Ötüken Neşriyat’tan 2009 yılında çıkan baskısının önsözünü yazan Turhan Yörükan, kitabın *Müslümanlıktan Sonra Türk Mezhepleri* adlı başka bir kitap ile birlikte 1 Ocak 1932’de Atatürk’e el yazmaları halinde takdim edildiğini yazar. Bu nüshaları 1950’de Yusuf Ziya Yörükan ve daha sonra Turhan Yörükan Atatürk’ün Çankaya kitaplığında aramış ancak bulamamıştır. Yörükan Şamanizm’in kökeni, ayinleri ve İslam’a geçilmesinin ardından devam eden tesirleri üzerinde durmuştur.

²⁶⁷ İzgi, “Hunlar, Göktürkler ve Uygurlarda Geleneksel Festival ve Eğlenceler”, **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, s. 115-123; İzgi, “İslamiyetten Önce Türklerde Kadın”, **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, s. 29-33

Son önemli araştırma Bahaeddin Ögel'in 2 ciltlik *Türk Mitolojisi* adını taşıyan eseridir. Yukarıda zikredilen iki eserden farklı olarak, yalnız efsaneler ve destanlar üzerinde çalışılmıştır. Eski Türk inanişının edebi tarafını oluşturan destanların ve efsanelerin ortak taraflarını toplayarak Türk mitolojisinin motiflerini ve Türklerin dünya görüşünün dini-edebi yansımalarını aramıştır. Birinci cilt efsanelere ve kendi deyişiyile devletlere ait olan destanlara ayrılmıştır. İkinci ciltte, ilk cilde girememiş olan bazı efsanelerle beraber halk arasında anlatılmış destanlar incelenir.

Eski Türk dini olarak Şamanizm'in kökeni doğa ile insanın ilişkisine bağlanır. Gök, yer, su, güneş, ay, rüzgar gibi doğa güçlerinin mukaddes sayılması veya tanrı kabul edilmesi bununla bağlantılı bulunur.²⁶⁸ Şamanizm başta ilkel bir din olmakla beraber zaman içinde toplumun kültürde ilerlemesi, siyasi örgütlenmesinin genişlemesi ve yabancılarla temasların artması sonucu ilerlemiştir. Şamanizm'in ilkel halinin Totemizm, Animizm, Natürizm gibi dinlerle benzerliği bulunmuştur.²⁶⁹ Fakat bu dinler Şamanizm'in kökeni gibi görülmemiştir. Yörükan Şamanizm'in ilkel devrinde Totemizm'le benzerlikleri ve farklılıkları şöyle sıralamıştır:

*“Totemciliği temyiz eden seciye, klan, totem ve mana telakkileri içindedir. Bunların haricinde kalan kurban, kana verilen ehemmiyet, sihir, kadınların ve çocukların vaziyeti ile mukaddes fikri, men edilen nesneler ve fiiller, ayinler ve bunlarla ilgili olarak gelişmiş olan adetlerin iptidai Şamanlıkta da mevcut olduğu, Şamanlığın asar ve bakayasının ortaya koyduğu şeylerdir. Nitekim, Şamanlığın bu devrinde, klanın yerine oymak, totemin yerinde tus vardır.”*²⁷⁰

Yörükan'ın sözlerinden anlaşılan Totemizm'in Şamanizm'in kökeni yahut bir önceki aşaması değil, ilkel Şamanizm'i besleyen unsurlardan biri sayıldığıdır.

Şamanizmin daha sonra ilerlemesi konusunda Yörükan yorum yapmamıştır. Hem İnan hem de Ögel daha gelişmiş inançlara sahip olmak için devlet kurmuş olma şartını öne sürerler. Siyasi tarih başlığı altında bahsedilen bu husus, Hunlarla

²⁶⁸ Abdülkadir İnan, a.g.e. s. 2, 10; Yörükan, **Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri-Şamanizm**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2009, s. 16

²⁶⁹ Yörükan, a.g.e. s. 15-17

²⁷⁰ Yörükan, a.g.e. s. 23. Ayrıca Bkz. Hikmet Tanyu, “Totem, Totemizm ve Tabu Üzerine Araştırmalar”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, yıl 1984, cilt 26, sayı 1, s. 157; Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, cilt 1: 34, 38, 42, 45, 51

başlayarak Kök Türk ve Uygur zamanlarında devam eden Sürekli bir ilerlemenin sonucu halinde açıklanır. Hem adetler ve inanışlar hem de gelişmişlik düzeyi açısından Şamanizmin tüm Türklerde aynı olmadığının da altı çizilir. Yörükan'ın fikri yine farklıdır. O, Şamanizm'in ana vatanı kabul ettiği Orta Asya ve daha özelden Altaylar çevresinden eski tarihlerde uzaklaşmış toplulukların daha ilkel adet ve inanışları olduğunu savunur.²⁷¹ İnan ve Ögel aynı şekilde merkezden uzaklaşmanın rolü olduğunu kabul eder ancak meseleyi yeniden devletli-devletsiz ayırımına bağlarlar. İzgi, farklı bir fikri işleyerek Türklerin tarımla geçindiği çok eski devirlerde gökle ilgilenmediğini, toprağın önemsendiğini ve verimi arttırmak için büyü yapıldığını yazdı. İzgi'ye göre gök, Türklerin göçebe-hayvancı yaşama geçmesinden sonra önem kazandı.²⁷²

Şamanizm konusunda çalışan tarihçilerin hiçbiri ilkel Şamanizm'den ne zaman çıkıldığı konusunda bilgi vermiyor. Hepsinin ortak yanı Hunlar zamanında yani m.ö. 2. yüzyılda Orta Asya'da Şamanizm'in artık ilkel olmadığını düşünmeleridir.²⁷³ Hunlardan başlayarak bugün bize daha tanıdık gelen, daha iyi bildiğimiz bir Türk dini söz konusu oldu. Bu “mütakâmil Şamanizm”in ona unsurları tanrı, yer-sular, ata ruhları ve Umay'dır.

Eski Türk dininin tek tanrılı mı yoksa çok tanrılı mı olduğu konusunda bir fikir birliği yoktur. Yukarıda sayılan tanrı dışındaki unsurların da birer tanrı olup olmadığı konusunda hala tartışmalar var. Bunların yanında bir de Ülgen ve Kişi olduğunu belirtmek gerekir. Altay ve Sibiryâ yaradılış efsanelerinde görülen Ülgen ve Kişi, hem Ögel'e hem İnan'a hem de Yörükan'a göre bir tanrıdır.²⁷⁴ Diğer taraftan Ülgen'in yaratıcı bir tanrı olduğunu söyleyen Ögel, Verbitsky'den aldığı Altay Yaradılış Destanı'na bakarak Ülgen'in “ikinci derece ve yardımcı bir tanrı” olduğunu söylemiştir. Aynı yerde Ögel'in çelişkili ifadeleri bulunur. Altay Yaradılış Destanı'ndaki Ülgen hakkında şunları söylemiştir:

²⁷¹ Yörükan, a.g.e. s. 52

²⁷² İzgi, “İslamiyetten Önce Orta Asya Türk Kültürü”, **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, s. 74

²⁷³ İnan, 1986: 2-3. Ayrıca Bkz. Harun Güngör, “Eski Türklerde Din ve Düşünce”, **Türkler**

Ansiklopedisi, cilt 3, s. 261

²⁷⁴ Ögel, **Türk Mitolojisi**, cilt 1: 458-459; Yörükan, a.g.e. s. 55-56; İnan, a.g.e. s. 31-34

*“Efsanede Yüce ve Tek Tanrı’nın varlığına inanılıyordu: Bay-Ülgen burada bütün varlığın ve kâinatın sahibi ve yaratıcısı olarak görülmüyor. O daha ziyade, Yakut Türklerindeki birçok yaratıcı (Yayuçı) ruhlar gibi, ikinci derece ve yardımcı bir Tanrıdır. Bu sebeple dünyayı yaratmadan önce Büyük Tanrının kutsal bir ilhamı, Bay-Ülgen’in bütün varlığını sarmıştı.”*²⁷⁵

Bu yorumuyla Ögel’in Ülgen’in tanrı olup olmadığı konusundaki belirsizliği beslediği söylenebilir. Başka bir görüşü savunan Harun Güngör ise Ülgen’i şöyle açıklıyor:

*“Göktanrı’nın, diğer dinlerin semavi ilahlarının kaderine benzer şekilde Geleneksel Türk dini tarihi içerisinde deus otiosus durumunu alması, kutsallığın semadan aşağılara inerek yaygınlaşıp çoğalması, aynı zamanda Göktanrı’nın çeşitli etkilerle antropomorf telakkiler yönünde kişileştirilerek başka isimler ve ilahlarla birleştirilmesi sonucunu da doğurmuş bulunmaktadır. Örneğin; Altay Türklerinde Göktanrı ‘büyük’ ve ‘ulu’ anlamında ‘Ülgen’ veya ‘Ulu Zengin’ manasında ‘Bay Ülgen’e dönüşmüştür.”*²⁷⁶

İnan Şamanistlerde doğada bulunan her şeyin bir ruh olduğunu, yer-suların tüm bu ruhları temsil ettiğini yazmıştır. İnan’a göre bunlar tanrı olmayıp kutlu sayılan ruhlardır ve ilkel Şamanizm’in kalıntılarıdır. Yörükân da bu konuda İnan’la hemfikirdir. Kafesoğlu yer-sulara gösterilen saygıyı tabiat kuvvetlerine inanma diye anmış ve ruh-tanrılar demek suretiyle bunları tanrı kabul etmiştir.²⁷⁷

Türk Şamanizmi’nde başka bir varlık da Umay’dır. İnan, Umay’ı şöyle izah etmişti:

*“Umay, Türk ve Moğol mitolojisinde bir bereket tanrıçası olup hamilelerin, doğmuş ve henüz doğmamış çocuklar ile hayran yavrularının koruyucusudur. Tengricilik inancında Tengri’den sonra gelen en önemli tanrısal varlıktır.”*²⁷⁸

Eski Türk inancının en önemli unsuru “Tanrı”dır. Araştırmalar “Kök Tengri” deyimini etrafında şekillenmektedir. Yaygın kaniya göre “kök” göğün mavi rengini ifade eder.

²⁷⁵ Ögel, a.g.e. s. cilt 1, s. 470

²⁷⁶ Güngör, a.g.m. s. 262-263

²⁷⁷ İnan, a.g.e. s. 47-51; Yörükân, a.g.e. s. 58-59; Kafesoğlu, a.g.e. s. 290

²⁷⁸ İnan, “Umay İlahesi Hakkında”, **Alevilik-Bektaşılık Araştırmaları Dergisi**, sayı 6, s. 97

“Tengri” ise “gök” demektir. Birlikte kullanıldığında “Kök Tengri”, “mavi gök” demek olup, Tanrı’nın yaşadığı yere işaret eder. Dolayısıyla bu deyiimi “Gök Tanrı” diye çevirmek yanlış bulunuyor. Yine ortak kanı Türklerin Tanrı ile yaşadığı yeri, yani gök’ü Uygurlara kadar birbirinden ayırmadığıdır. İkisinin ayrılması Maniheist metinlerin yazılması sırasında olmuştur.

Türkçe Tengri sözcüğünün Tonyukuk kitabesinde “Türk Tanrısı” biçiminde kullanılması, yalnız Türklerin tanrısı, yani milli tanrı niteliğinde olmasına yorulmaktadır.²⁷⁹ Türklerde tanrının Eski Yunan, Germen ya da Hint inanışlarında olduğu gibi antropomorf düşünülmediği üzerinde de durulur. İstisnai sayılan bir durumu yukarıda Harun Güngör’den yaptığımız alıntıda görmüştük.

Eski Türk dini hakkındaki araştırmalara dair buraya kadar topladığımız malumata bakılırsa temelde iki hususta görüş ayrılığı seziliyor: dinin ismi ve ten tanrılı bir din olup olmadığı. Türkler Müslüman olmadan önce milli dinlerinden başka Budizm, Maniheizm ve Zerdüştlük gibi dinlere de inanmışlardır. Araştırmalar Budizm ve Maniheizm’e daha çok yer ayırmıştır.

Milattan önce 6. Yüzyılda Hindistan’da Buda tarafından kurulan din, Batı’da Budizm olarak anılmaktadır.²⁸⁰ Budizm Türkler arasında Budist olursa devletin zengin olacağına inanan Taspar Kağan’ın isteğiyle yayıldı.²⁸¹ Halk tarafından et yemeyi ve savaşmayı yasakladığı için istenmemiş, resmi din olamamıştı.²⁸²

Budizm genellikle Türk yaşam biçimine uymayan, toplum yapısını bozacak bir tehlike gibi görülmüştür. Yerleşik bir yaşam süren Turfan Uygurları konusunda durumun biraz değiştiği görülüyor. Örneğin İzgi, bulunduğu bölgenin kültürüne uyum sağladığını söylerken, Uygurların sanatta ve edebiyatta bu dinlerin etkisiyle ilerlediği sonucuna varır.²⁸³

²⁷⁹ Güngör, a.g.m. s. 262

²⁸⁰ Günay Tümer, “Budizm”, **İslam Ansiklopedisi**, yıl 1992, cilt 6, s. 352

²⁸¹ Taşağıl, a.g.e. cilt 1, s. 133

²⁸² İzgi, “İslamiyetten Önce Orta Asya Türk Kültürü”, **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, s. 76

²⁸³ İzgi, “Turfan Uygurları Kültürü Hakkında Bazı Düşünceler”, **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları** s. 328-331

Maniheizm, m.s. 3. yüzyılda yaşamış olan Mani'nin kurduğu, Hristiyanlık ve Zerdüştlikle beslenmiş, Dualizme dayanan bir dindir. Bu dinin yalnızca akşamları yemek yemek, suya saygı göstermek ve tereyağı yememek gibi akideleri bulunur.²⁸⁴

Uygur hükümdarı Böğü Kağan, An-lu-shan'ın isyancılarına karşı Çin'i desteklemek için gittiği başkent Lo-yang'da Maniheist bir rahiple tanışmış ve bu dine ilgi duymuştu. Taşağıl, Böğü Kağan'ın Maniheizm'e meyletmesinin sebeplerini şöyle açıklıyor:

“Belki de siyasi açıdan düşünülerek Çin'deki Budizm'e karşı Maniheizm'in tercih edilmiş olma ihtimali de vardır. Çünkü en büyük rakip Çin'in Budist kültürü her an Uygurların asimilasyonu açısından tehlikeli olabilirdi.

Ama esas neden Böğü Kağan'ın halkının yerleşik hayatı dolayısıyla refahı öğrenmesini istemesidir. Dolayısıyla halk zenginleşecek, kuvvetli Budist Çin'in etkisi yerine zayıf Türkistan şehir devletçiklerinin kültürel etkisinde kalacaktı. Üstelik tüccar Soğdluları yanına çekerek mali açıdan da güçlenecekti.”²⁸⁵

Uygurlarda Maniheizm'in savaşçılığı körelttiği ancak medeniyetin yükselmesine katkı yaptığı düşünülür. Taşağıl, Böğü Kağan'ın Maniheizm'i ülkesine yaymaya çalışmasından önce Uygurlarda Budizm'in görüldüğünü yazmıştı. Maniheizm'in yayılmasından önce yerleşmiş olan Budizm'in Uygur Maniheizmi üzerinde etkileri olduğu, hatta Maniheizm'e iyice nüfuz ettiği düşünülmektedir. Harun Güngör, Budizmin baskısına dayanamayan Maniheizm'de dini terimlerin Budisterdekilerle değiştirildiğine işaret ederek Uygur Maniheizmi'ni “Budizmo-Maniheizm” diye anmıştır.²⁸⁶ Ögel ise Uygur Maniheizmi'nin başka bir dinle, Şamanizm'le karşılaştırmasını yapmıştır. Ona göre Uygurların türeyiş efsanelerinde Maniheist inancı gösteren unsurlar, Şamanist unsurların çok gerisinde kalmıştı.²⁸⁷

Türklerin Müslüman olmalarından sonra eski dinin, yani Şamdanizm'in kalıntılarının İslam'a benzetilerek veya İslam'a uydurularak sürdürüldüğü konusunda tüm

²⁸⁴ Gülensoy, a.g.e. s. 269

²⁸⁵ Taşağıl, **Kök Tengri'nin Çocukları**, s. 205

²⁸⁶ Harun Güngör, “Maniheizm” **Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sayı 5, s. 152

²⁸⁷ Ögel, **Türk Mitolojisi**, cilt 1: 83

tarihçiler mutabık görünüyor. Tarihçilerin bu konudaki bulgularının iki sınıfa ayrılması mümkün: Edebiyatla çok yakın ilişkisi bulunmak şartıyla tasavvufa intisap etmiş inanışlar, kültler, hikâyeler ve kişiler; özgün haliyle veya İslam’la harmanlanmış olarak devam eden ayinler.

Anadolu’da bugüne kadar pek çok tasavvuf akımı yaşamış, bu akımlar gerek birbirleriyle gerekse başka inanç sistemleriyle karışarak yeni şekiller almıştır. Eski Türk masalları ve efsaneleri tasavvufun başlıca besleyicilerinden sayılmaktadır. Tasavvuftan başka, peygamberlerin hayatları gibi İslami konulardan bahseden hikâyelere de eski Türk inancının hikâyeleri karışmıştır. Tasavvufta görülen “*don değiştirme*” bunlardan biri sayılır. Kaşgarlı Mahmut, “Ton” sözcüğünün “giysi” anlamına geldiğini yazmıştır.²⁸⁸ Sözcüğü “kılık-kıyafet” olarak anlarsak “don değiştirme”, “kılık değiştirme”ye dönüşecektir. Nitekim Ahmet Yesevi’nin “turna donuna girme” hikâyesi Eski Türk dininden gelen bir inanış olarak açıklanmıştır.²⁸⁹ İnan, Kazak-Kırgızlarda eski Türk efsanelerini andıran “Kerbela matemleri” bulmuştur. Bu matemlerde Hz. Ali yedi gün yedi gece uyur, kadınlarla güreşip yendiğiyle evlenir. İnan’a göre bunlar eski destanların kahramanlarının yerine İslam tarihinde malum kişilerin konarak İslam kisvesine büründürülmüş hikâyelerdir. Benzer biçimde eski Türk hikâyelerinde çok görülen motiflerin, dağların, hayvanların, ırmakların vb. Anadolu’daki Türk tasavvufunda da görüldüğü anlatılır.

Dini törenlerde eski din kalıntılarındaki İslamiyet’ten önce nasılsa öyle devam eden, İslami usullerle birlikte yürütülen ve İslam’a uygun gösterilen adetler söz konusudur. Eski Türklerdeki yer-suların Alevilikte devam eden inanışlardan biri olduğunu düşünen Yörükân durumu şöyle açıklar:

*“Şamanlarda nasıl bir mıntıkanın icabına göre yer-sular muhtelif adlar alır, dağa ve kaynağa göre değişirse, Alevilerde de (veliler, erenler) her zümrenin bulunduğu mıntıkaya göre değişir. Her mıntıkanın Alevilerine göre hususi erenler ve yatırlar vardır. Ve bu yatırların bulunduğu tepeler, kayalar mukaddestir.”*²⁹⁰

²⁸⁸ Kaşgarlı Mahmut, **Divan-ı Lügati’t Türk**, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 577

²⁸⁹ Köprülü, a.g.e. s. 62

²⁹⁰ Yörükân, a.g.e. s. 86

İslam öncesinde ölünün de yiyerek razı olduğu “yuğ aş” İslamiyet’e geçilmesinden sonra da devam etmiştir. Bu âdetin İslam’la harmanlanmış bir biçimini İnan şöyle anlatıyor:

“Kazak-Kırgızlar bu Şamanizm kalıntısı olan törene İslami renk vermiştir. Yüzlerce çadırlardan birinde hoca ve hafızlar Kuran Kerim okurlar; hatim indirirler. Başka teferruat hep Şamanizm âdetine göre icra edilir. Ölünün mezarına kımız saçılır, et parçaları atılır, kesilen hayvanların yağlarından parçalar alınıp ‘tiyebersin’ (yani ölüye değsin) diye ateşe atılır. Kuran Kerim okuyan hafızların sesleriyle ağıt (cektav) söyleyen kadınların sesleri birbirine karışır.”²⁹¹

Çalışmalar benzer örneklerle bezenerek Türklerin en azından bir kısmının Müslüman olduktan sonra da eski inanışları sürdürdüğünü göstermektedir. Bu arada çalışmaların sosyal bir ayrıma gittiğini de görüyoruz. Pek çok tarihçiye göre, şehirlerde yaşayan Türkler İslam’ı iyice öğrenmiş olduklarından bunlarda eski dinin kalıntıları azdır. Göçebeler ise Horasan erenleri yoluyla gelen ve tasavvuf ağırlığında olan İslam’ı öğrenmişlerdir. Onların dikkatini çekebilmek için eski edebi türlerin kullanıldığı şiirlere, eski dine ait hikâyelerin İslam’a uydurulmuş hallerine başvurulması da böyle bir sonuç doğurmuştur.

III. B. e. Sanat

İslamiyet’ten önceki Türk sanatı “Hayvan Üslubu” ismiyle bilinen Bozkır sanatıyla bütünleştirilmiştir. Hayvan Üslubu, doğadaki hayvanların, özellikle yırtıcı olanlarının resimlerinin, kabartmalarının, heykellerinin ve işlemelerinin yapıldığı sanat tarzıdır. Bu sanata ait eserler Moğolistan’dan Avrupa’nın içlerine kadar yayılmıştır. Tıpkı Bozkır medeniyetinde olduğu gibi, bu sanatta da kökenler Sakalara götürülür. Hayvan Üslubu’nun Türklerin karakteristik sanatı haline gelmesi ise Hun İmparatorluğu zamanında kabul edilir.

Hunların siyasi birliği sağlamasından önce Orta Asya’yı kuzeyden göçebe, güneyden yerleşik kültürler çevrelemişti. Kuzey Çin’in çok eski tarihlerden beri Hunların ve Moğolların atalarının yurdu olduğu da biliniyor. Ögel’e göre bu bölgelerde ve

²⁹¹ İnan, “Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları”, s. 21

muhtemelen onların aracı oluşuyla daha kuzeyde Çin sanatının etkileri görülüyordu. Kuzeydeki göçebe kültür batısında Got ve Germen kavimlerinin yaşadığı Sakalara aitti. Yine Ögel, Sakaların Gotlarla ve Germenlerle kültürel etkileşime girmiş olduklarını, Sakaların komşularını etkilediği kadar onlardan etkilendiğini yazmıştır.²⁹² Bir göçebe sanat üslubu olarak Hayvan Üslubu, yaşam biçiminin eseri sayılmaktadır. Yerleşiklerin yüksek sütunları, mimari eserleri, taşınması zor eşyalardan oluşan bir sanatları vardı. Göçebe sanatı buna zıt tanımlanır. Taşınması kolay hafif ve küçük nesneler. Tarihçilere göre Hayvan Üslubu, kullanılan bütün eşyaları süslemekteydi. Göçebeler, eşyalarını süslerken etraflarındaki doğal çevrenin ve inançlarının etkisinde kalıyorlardı. Hayvan üslubunca süslenmiş nesnelerdeki motiflerin vahşi hayvanlardan, yetiştirdiklerinden seçilmesi hayvancılıkla ve avcılıkla ilişkilendirilmiştir. Hayvan Üslubu'nun bir başka kaynağı da inançtır. Diyarbakirli, göçebelerin kutlu saydıkları ya da ata saydıkları hayvanların idollerini taşıdıklarına dikkat çekmiştir. Ona göre Hayvan Üslubu'nun olgun bir çağında yaşayan Kök Türklerin kurttan türeyiş efsaneleriyle hâkimiyet alameti sayılan kurt başlı sancakları arasında böyle bir ilişki bulmuştu.²⁹³

Hayvan Üslubu'nun gelişmesi ve aynı zamanda Türk sanatının üslubu haline gelmesi Hunların Orta Asya'da siyasi birliği kurmasıyla ilişkilendirilmiştir. Hun İmparatorluğu'nun ortaya çıkması kültürlerin Orta Asya'da daha kolay ve hızlı yayılmasını, böylece Bozkır'ın ortak medeniyetinin doğmasının sebebi olan hadise sayılır.²⁹⁴

Hayvan üslubunun göçebelerin kullandığı bütün eşyaları süslediğinden yukarıda bahsetmiştik. Bu durum tarihçileri sanatla endüstriyi birlikte düşünmeye itmiş gibi görünüyor. Maden işleme, topraktan kapacak yapma ve süsleme, dericilik, dokumacılık, ahşap işçiliği gibi işlerde Hayvan Üslubu'nun hâkim olduğu düşünülüyor.

²⁹² Ögel, a.g.e. s. 34

²⁹³ Nejat Diyarbakirli, "Eski Türklerde Kültür ve Sanat", **Türkler Ansiklopedisi**, cilt 3, s. 867-873;

Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1991, cilt 1, s. 11-13

²⁹⁴ Ögel, a.g.e. s. 43

Hayvan Üslubu'ndan ayrı olarak, Türk heykelticiliği hakkındaki incelemelere de bakmak gerekir. Oktay Belli, Türklerin taştan yaptıkları heykelleri ikiye ayırıyor: Balballar ve taş heykeller.²⁹⁵ Belli'ye göre her iki tür de Türklerin ahiret inancına göre şekillenmiştir. Hatta ona göre ahiret inancı Türklerde heykelticiliğin ilerlemesine vesile olmuştur. Çünkü balballar mezarda yatanın kendisini temsil ediyor ve her detayıyla ölen şahsa benzeyecek şekilde yapılıyorlardı. Mezarın etrafına dizilen diğer heykellerse mezarda yatanın hayattayken öldürdüğü düşmanlarını temsil ediyordu. Bunlar balballar kadar detaylı yapılmıyordu. Değersiz sayılan bu düşmanlar hayattayken yenildikleri düşmanlarına ölümden sonra hizmet etmekle yükümlüydüler. Yani mezarı çevreleyen taş heykellerin sayısı, mezardakinin öldürdüğü ve ölümden sonra hizmetkârı olacak düşmanların sayısına eşitti. Balbalların ahiret inancından başka atalar kültüne de bağlandığı görülüyor. Ölen kişinin mezarın başına ona tıpatıp benzeyen bir heykelinin yapılması atalar kültüyle bağdaştırılmıştır. Buna göre ölen atanın heykeli yapılarak bir şekilde varlığını sürdürmesi umulmuş olabilir.

Uygurların yerleşik yaşama geçmesi Türk sanatında da yenilikler yaratmıştı. Böylesi yeniliklerin birini duvar ve kâğıt resimlerinde görüyoruz. Göçebe Türklerin mağaralar, taşlar, çadırlar ve duvarlarına resim yapıyorlardı. Dahası, kitaplara resim yapıyordu. Konu Uygur resmi olunca yeniden din-sanat ilişkisine ulaşıyor. Mani dini okuma bilmeyenlerin de öğrenebilmesi için kitaplarında resimler kullanıyordu. Tezhip ve hat sanatlarının ilerlemiş olduğu İslam medeniyetinin aksine Maniheizm, resim güzelliğine önem veriyordu. Uygurların çok sayıda resim içeren kitaplarında, evlerin ve tapınakların duvarlarına yaptıkları resimler de Maniheizm'in bu geleneğine bağlı sayılmıştır.²⁹⁶

Ögel, Uygur sanatının yalnız Maniheizm'in değil, Budizm'in de tesirlerini taşıdığını öne sürerek din-sanat ilişkisine katkı yapmıştır.²⁹⁷ Bu arada Turfan Uygurları çalışmalarına Asya sanatının bir karışımı halinde yansımıştır. Orhun bölgesinden taşıdıkları Hayvan Üslubu, Turfan'da daha önce hâkim olmuş Grek ve İran

²⁹⁵ Oktay Belli, "Türklerde Taş Heykel ve Balballar", **Türkler Ansiklopedisi**, cilt 3, s. 910

²⁹⁶ Seyfi Başkan, "Eski Türklerde Sanat", **Türkler Ansiklopedisi**, cilt 4, s. 110-111

²⁹⁷ Ögel, a.g.e. s. 388

sanatlarının kalıntılarıyla Hindistan'dan ve nihayet Çin'den gelmiş sanat akımları Turfan Uygurları'nın sanat eserlerinin esin kaynakları sayılıyor. Yine bu bölgenin tarihine dair çalışmalara bakılarak kültürlerin kavşağındaki bu bölgenin coğrafi konumunun Uygurların farklı kültürleri kabul etmeye açık olmalarından daha büyük bir etken olduğu söylenebilir.

III. B. f. Toplum ve Hukuk

Göçebe Türklerin ordu millet olduğu telakkisi kimi tarihçileri siyasi, askeri ve sosyal yapıyı yekpare algılamaya itmiştir. Bunun en açık ifadesi kendini Kafesoğlu'nun çalışmalarında bulur. Kafesoğlu küçükten büyüğe sosyal-siyasi karakter taşıyan gruplara bölmüştür toplumu: aile(oğuş), uruk(aileler birliği), boy(kabile), budun(millet), il(devlet).²⁹⁸ Kafesoğlu'nun kullandığı bu silsile bir noktaya kadar tüm tarihçilerde ortaktır. Kafesoğlu'nun sona eklediği "il", sosyal yapıya işaret eden bu silsileyi siyasi yapıyla birleştiren kısımdır. Onun dışındaki tarihçiler çoğunlukla aile, boy, budun üçlemesinde sınırlı kalırlar.

Bazı tarihçiler Türk toplumlarının sosyal yapısını sınıfsız kabul ederler. Bu görüşün sahipleri hanedanın işgal ettiği makamlar dışındakilerin kana bağlı olarak el değiştirmemesine, herkesin yeteneklerine bağlı olarak yükselme şansının olmasına dayanıyorlar.²⁹⁹ Karşıt olarak Arsal'ın toplumu üç sınıfa böldüğünü söylemek gerekir. Arsal'a göre toplum beyler, hür Türkler ve esirlerden oluşuyordu.³⁰⁰ Tarihçilerin ekseriyeti Arsal'ın tespitine katılmamaktadır. Yalnız Türklerde köleciliğin olduğunu yazanlar vardır. Taşağıl'a göre Hunlar savaş esirlerini yeteneklerine göre tarlalarda, hayvancılıkta veya zanaat işlerinde kullanıyorlardı.³⁰¹ İzgi daha açık bilgi vererek Uygurlarda kölelerin haklarına değinmiştir.³⁰² Şimdi Kafesoğlu'na dönelim. Kafesoğlu Türklerde kölecilik olduğu fikrine şu şekilde karşı çıkıyor:

²⁹⁸ Kafesoğlu, a.g.e. s. 219

²⁹⁹ Salim Koca, "Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat", **Türkler Ansiklopedisi**, cilt 3, s. 15

³⁰⁰ Sadri Maksudi Aarsal, "Eski Türklerin Hususi Hukuku", **Türkler Ansiklopedisi**, cilt 3, s. 88

³⁰¹ Taşağıl, a.g.e. s. 79-80

³⁰² İzgi, "İslamiyetten Önceki Türklerde Kadın", **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, s. 34

*“Esasen Türklerde kölecilik olmadığından Türkçe’de köle tabiri de yoktur. Bu kelimenin Türkçe’ye sonradan girdiği anlaşılmaktadır; buna ilk defa XIX. yüzyılda Kırım lehçesinde rastlanmıştır. Çin ve Orta Asya devletlerinde, Uygurlar’da ve bazı İslami devir kayıtlarında köleyi ifade eden kelime ve tabirler yabancı kültürlerin izlerinden ibarettir.”*³⁰³

Kafesoğlu sözlerine tarımcı toplumlarda zor işleri yapmak üzere “niteliksiz kimselerin” kullanıldığını, besiciliğe dayanan Türk ekonomisinde zor işlerin atlara yaptırıldığını, dolayısıyla köleciliğin olmadığını söyleyerek devam eder. Kafesoğlu’nun ekonomilerin yapılarını karşılaştırarak ulaştığı sonuç en azından Türklerde köleciliğin olmadığı konusunda pek rağbet görmemiştir. Toplumun sınıfsız bir yapıda olduğunu savunanlar başka türlü deliller bulmaya gayret etmişlerdir. Türkler içinde ayrım olmayıp, yalnızca yabancı savaş esirlerinin köleleştirildiğinde birleşmiş gibilerdir.

Ailenin eski Türk toplumlarında toplumun temeli olduğu kabul edilmektedir. Türklerde ailenin tek tip mi yoksa uzak coğrafyalarda yaşayan topluluklarda farklılıkların bulunmasına göre birkaç tip mi olduğu konusunda değişik görüşler bildirilmiştir. Erkul, İslamiyet öncesi Türk aile yapısı hakkındaki araştırmaların Grenard, Richard, Durkheim ve Gökalp tarafından yazılanlara göre şekillendiğini belirtmiştir.³⁰⁴ Bu konuda ortak bir görüşün olmaması bununla açıklanabilir. Mesela Erdem’in Kırgız aile tipi hakkında yazdıkları Richard’inkilerle yakınlaşmaktadır.³⁰⁵ Kafesoğlu da Türk toplulukları arasında farklılaşmalar olabileceğini kabul ederek “ideal” olanı bulmak üzere Orhun Abideleri’ne ve Kök Türklerde aile yapısına yönelmiştir.³⁰⁶ Bunların karşıtı olarak Gökalp Türklerde ailenin tek tip olduğunu savunmuştur. Açıkça belirtmemekle beraber farklı biçimlerini söz konusu etmemesinden Koca’nın da Gökalp gibi düşündüğü sonucu çıkarılabilir.

Türklerde ailenin kadın-erkek eşitliğine dayandığı düşünülüyor (Erdem’in Kırgızlarda aile hakkında yazdıkları hariç sayılırsa). Evlenenler çiftin ortak malı olan

³⁰³ Kafesoğlu, “Türk (Kültür ve Medeniyet)”, **İslam Ansiklopedisi**, yıl 2012, cilt 41, s. 489

³⁰⁴ Ali Erkul, “Eski Türklerde Aile”, **Türkler Ansiklopedisi**, cilt 3, s. 97

³⁰⁵ Mustafa Erdem, “Kırgızlarda Dini ve Sosyal Hayat”, **Türkler Ansiklopedisi**, cilt 3, s. 171-172; Erkul, a.g.m. s. 100-101

³⁰⁶ Kafesoğlu, a.g.e. s. 219; Kafesoğlu, “Türk(Kültür ve Medeniyet)”, **İslam Ansiklopedisi**, s. 488

bir evde yaşamış, diğer mallar da ortak olmuştur. Dul kalan kadının, aileden başka bir erkekle evlendirilmesi de bununla açıklanır. Dul kalan kadın aileden biriyle evlendiğinde malların bölünmesi de engellenmiş oluyordu.³⁰⁷ Kadınla erkeğin eşitliğine, kadının saygınlığına kuvvetli vurgu yapılarak Kök Türklerde yazılı emirlerin altında hem kağanın hem de katunun imzasının bulunması delil gösterilmiştir.³⁰⁸ Kadınların at binmesi, silah kullanması, erkeklerin yanlarında özgürce yaşaması, kadın-erkek eşitliğine yorulmaktadır.³⁰⁹ Kadın serbestisi ve tek eşlilik tarafından belgelenen kadın-erkek eşitliği Türklerde ailenin tipik özelliği sayılır. Ancak İzgi'ye göre kadının aile ve toplum içindeki yerinin sağlamlaşması yerleşik yaşama geçilmesiyle olmuştur. Çünkü Uygurların kentlerde oturmalarından sonra kadınla ilgili kelimelerin sayısı artmıştır.³¹⁰

Türklerin evlilikleri genelden dışarıdan yaptıklarına da önemle dikkat çekilmiştir. Gülensoy, boy dışından evlenilmesini akraba evliliğinden doğan kalıtsal bozuklukları önlemek istemesine³¹¹ Koca ise boylar arasında dostluk ilişkisi kurarak yağma ve çapulı önlemek istemelerine bağlamıştır.³¹²

Son olarak tarihçilerin Türklerde ailenin çekirdek aile olduğu hususunda hemfikir olduğunu belirtelim. “Evlenmek” deyimini bu konuda tarihçilerin önünü açan birinci belge durumundadır. Türklerde evlenenler güveyin babası tarafından verilen başka bir evde yaşıyorlardı. Ayrıca evlenirken mirastan paylarını alıyorlardı. Sadece en küçük erkek çocuk baba evinde kalıyor, tüm kardeşlerinin mirastan paylarını almasından sonra kalan malların sahibi oluyor, anne-babasına bakmaktan da sorumlu oluyordu. “Ot tigin” denen en küçük erkek çocuğun özel durumu ayrı tutulduğunda ailenin çekirdek aile olduğu, yani evde yalnız anne, baba ve çocukların yaşadığı fikrinde tarihçiler birleşiyorlar.³¹³

³⁰⁷ Koca, a.g.m. s. 16; Taşağıl, ty: 82

³⁰⁸ İzgi, “İslamiyetten Önceki Türklerde Kadın”, **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, s. 30

³⁰⁹ Gülensoy, 2011: 191

³¹⁰ İzgi, “İslamiyetten Önceki Türklerde Kadın”, **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, s. 26-27

³¹¹ Gülensoy, 2011: 191

³¹² Koca, a.g.m. s. 16

³¹³ Ögel, a.g.e. cilt 1, s. 33; Koca, a.g.m. s. 15-16; Donuk, “Çeşitli Türk Topluluklarında ve Eski Türklerde Aile”, **Tarih Dergisi**, yıl 1981, sayı 33, s. 163

Aileden daha geniş bir dairesi olan “uruk” aileler birliği biçiminde tanımlanır. Koca, yardımlaşmanın Türklerde toplumun genel bir özelliği olduğunu yazmıştır. Uruk da akrabalar arasındaki işbirliğiyle tanımlanıyor. Bu arada Türklerde akrabalığın değerinin öne çıkarıldığını da belirtmek gerekir. Akrabalık bildiren hala, amca, enişte, yenge, görümce, kaynana, kaynata gibi isimlerin çoğunluğu da bunun delili sayılıyor.³¹⁴

Boylar (kabileler/aşiretler) uruklar topluluğu olarak tanımlanıyor. Boyların aynı zamanda Türklerde en küçük siyasi birim olması, konuyu siyasi tarihle biraz birleştiriyor. Koca’ya göre boyların bir ferdine yapılan saldırı tüm boya yapılmış sayılıyordu. Boyun reisi seçimle belirleniyor ve ona bir meclis iştirak ediyordu. Kafesoğlu ise beyin dini yetki sahibi olmadığını, yalnızca siyasi yetki sahibi olduğunu yazmıştır.

Siyasi değer taşıyan bir başka birim “budun”dur. Tarihçiler de bu sözcüğü “millet” ile eşdeğer görmektedirler. Budunlar tanımları gereği boyların ittifaklarından doğuyorlardı. Tarihte Tatar, Oğuz, Uygur, Kırgız adlarıyla tanınan topluluklar birer budundur ve başlangıçta siyasi ittifaka dayanıp daha sonra etnik bir yapıya dönüştüklerini tahmin etmek mümkündür. Tarihçiler bu etnikleşme sürecini ittifakın akrabalığa ve nihayet tam bir birleşmeye dönüşmesine yoruyorlar.

Türklerde sosyal ve siyasi ilişkileri düzenleyen sözlü hukuk kurallarına “töre” denmiştir. Sözcüğün Tabgaçlardan beri kullanıldığı söylenmektedir. Bu sözcüğü kamu ve ceza hukuku olarak nitelediği töreyi Kafesoğlu değişken kabul etmiş, bunu şöyle açıklamıştır:

“Töre hükümleri değişmez kalıplar değildi. Bir sosyal-hukuki normlar toplamı olarak töre, çevre ve imkânlarla uygun yaşayabilmenin gerekli kıldığı yeniliklere açıktı. Bu suretle kendi hayatini sirayet ettirdiği türlü şartlar içinde sürekli etkinliğini koruyordu. Devletlerin teorilere değil fakat sosyal gerçeklere uygun şekilde idare edilebileceğini çoktan anlamış olan Türk hükümdarları, yerine ve zamanın

³¹⁴ Koca, a.g.m. 16, Kafesoğlu, a.g.e. s. 220

icaplarına göre ve ‘meclis’lerin tasvibi alınmak üzere, töreye yeni hükümler getirebiliyorlardı.”³¹⁵

İslamiyet’ten önceki Türk hukuku bu töre kavramıyla açıklanıyor. Tanyu yaptığı araştırmada töre ile eş veya yakın anlamlı “adet”, “gelenek”, “kaide” ve “kanun” sözcükleriyle bağlantı kurmuştur.³¹⁶ Aynı çalışmada Tanyu töre sözcüğünün “türetmek” fiiliyle ilgili bir isim olduğunu yazar. Tanyu Orhun Abideleri’ne bakarak “Töre, burada milli düzen ve ordu kuran örf, adet, yasalar, gelenekler ve Türk ahlaki olarak topluca tanıtılmaktadır.” diyor.³¹⁷

Tanyu’nun verdiği geniş tanıma uygun olarak, tarihçiler törenin modern hukukun anayasa, ceza kanunu, devletler hukuku, medeni kanun gibi bölümlerini toptan içeren bir sözlü geleneksel hukuk biçiminde anlamışlardır. Devletin kurumlarını, kurumların yetki ve sorumluluklarını, birbirleriyle ilişkilerini, resmi törenlerde protokolü, diğer devletlerle resmi ilişkileri, aileyi, boyların düzenini ve hayatın içinde olan her şeyi törenin düzenlediği kabul edilir. Törenin hükümlerini tek tek tespit ederek bir araya getiren bir araştırma yapılmamıştır. Özellikle Orhun Abideleri’nden faydalanılarak genellemeler yapılmaktadır. Törenin siyasi boyutu da bu sebeple sosyal boyutundan daha çok öne çıkmaktadır. Hükümdarın meşruiyeti, devletin gücü ve istikrarı törenin etkin biçimde uygulanması şartına bağlanmıştır.

Uygurlar hukuk konusunda da yeniliklere imza atmışlardır. Kendilerinden önceki Türk devletlerinin aksine yerleşik yaşama geçen Uygurlarda şehirli bir hayatın gereği olarak yazılı hukuk meydana gelmiştir. Uygurlardan kalan ticari anlaşma metinleri Uygur borçlar hukuku hakkında önemli bilgiler vermekle, bu yeniliğin bir göstergesi olarak kabul edilmiştir. Tarihçiler bu belgeleri yorumlayarak Uygurlarda gelişmiş bir kentli ve ticaret hayatının oluştuğu sonucuna varmışlardır. Hukuki yapı da buna paralel biçimde kentli bir uygarlığın hukuku olarak kabul edilmektedir.³¹⁸

³¹⁵ Kafesoğlu, a.g.e. s. 238

³¹⁶ Hikmet Tanyu, “Türk Töresi Üzerine Yeni Bir Araştırma”, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, yıl 1979, cilt 23, s. 97-100

³¹⁷ Tanyu, a.g.m. s. 102

³¹⁸ Ahmet Caferoğlu, “Uygur Hukuk ve Maliye İstilahları”, **Türkiyat Mecmuası**, yıl 1934, cilt 4, s. 3-4

Caferoğlu belgelerden bazı terimler çıkararak anlamları üzerinde çalışmıştır. “Örf” ile açıklanan “yang” kelimesi bunlardan biridir. Caferoğlu bu terimin örfi hukuku ifade ettiğini, dolayısıyla Uygurlarda hukukun kaynaklarından birinin örf olduğunu savunmaktadır. Örf dışındaki tüm terimlerin ticaretle ilişkili terimler olması dikkat çekmiştir. İzgi de Caferoğlu gibi Uygurlardan kalan ticari anlaşmaların metinleri üzerinde çalışmıştır.³¹⁹

III B. g. Ekonomi

Göçebe Türklerin ekonomisi hayvancılığa dayanıyordu. Bu sebeple hayvanlarını besleyebilmek için taze otlaklara hâkim olmaları gerekiyordu. Dolayısıyla sebep-sonuç ilişkisinde hayvancılık sebep, göçebelik sonuç yerine konmuştur. Tarihçiler Türklerin tarım yerine hayvancılıkla geçinmesini coğrafya ve iklim şartlarıyla ilgili bir dizi etkenle açıklamaktadırlar. Bu etkenleri toplu bir şekilde değerlendiren Taşağıl, durumu şöyle açıklıyor:

“Aslına bakılırsa Eski Türk coğrafyasını tundra, tayga, bozkır ve çöl ve vaha alanları üzerine ayırarak sistemleştirmek daha doğrudur. En kuzeydeki tundralık alanlarda yaşayanlar, ancak hayatlarını sürdürebiliyorlardı. Çünkü, tundra onlara sınırlı avcılık ve ren geyiği besleme imkanı veriyordu. (...) Orman (tayga) kuşağında ise doğal ortam avcılık, balıkçılık, toplayıcılık yapan insan topluluğunu biraz daha iyi besleyebiliyordu. (...) Çöl ve vaha kuşağı en güneyde sıcak kuru çöllerin içinde yer alan dünyanın en verimli bölgelerini barındırıyordu. Aradan geçen asırlarda bu vahalarda şehirler ve şehir devletçikleri ortaya çıkmıştır. (...) Sahip oldukları tarımsal ve diğer kaynaklarda İpek Yolu ticareti de eklenince zenginlikleri ve bunun üzerine kurulu kültürleri dünyaca meşhur olmuştur.

³¹⁹ İzgi, “Uygur Alım-Satım Vesikalarında Cezanın Ödendiği Bazı Müessese ve Şahıslar”, **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, s. 147-151; İzgi, “Turfan Uygurlarında Kiralama Vesikaları”, **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, s. 287-291

İnsan kaynağı bakımından esas bozkır ön plana çıkmaktadır. (...) Koyun, keçi, at, deve ve sığır sürülerinden oluşan hayvan besleme ekonomisi geçerliydi. (...) Sürülerin otlatılması ve güvenliği için belirli sınırlar içinde göç etmeleri sonucunu ortaya çıkarıyordu.”³²⁰

Taşağıl’ın da anlattığı gibi bozkır en çok hayvancılığa müsaade eden bir coğrafya olarak betimlenmiştir. Şu durumda tarihçilerin Türklerin neden ısrarla bozkırda yaşadığı, tarıma elverişli güney bölgelerine yerleşmediği sorusuna ne cevap verdiklerine de bakmak gerekir. Eberhard’la başlayarak Sinoloji geleneğinden yetişen bütün tarihçiler Çin toplumunun oluşma çağında Türklerin ataları olan pek çok kabilenin bu kitleye karışarak eridiğini yazmıştır. Sonraki çağlarda Çin’e yerleşip kimliğini kaybetmiş pek çok Türk boyu söz konusudur. Bir anekdot olarak Taşağıl’ın katıldığı bir televizyon programında Türkler için “Doğu’ya gidip Çinlileşen; Batı’ya gelip Türk kalandan çoktur.” Dedğini hatırlatmakta fayda var. Taşağıl’ın dediği gibi Çinlileşen Türk topluluklarının bilinen ilki Chou Hanedanı; en ünlüsü ise Tabgaç Hanedanı’dır. Başta Kuzey Çin’e yerleşen göçebe topluluklar iken Çin şehirlerine hâkim olmuş, şehir hayatı içinde erimişlerdir. Tarımcı, tüccar Çin şehir medeniyetini öyle benimsemişlerdir ki onlara nereden geldiklerini hatırlatacak her şeyi yasaklamış ve yok etmişlerdir.³²¹

Hayvancılıkla geçinen göçebe boyların kaynakları nehir kenarları ve otlaklardı. Genel kanı Türklerde her boyun belli sınırlara sahip olduğu, bu sınırların ihlali halinde savaş başlatılabildiğidir. Çin kaynaklarının Mete ile Tung-hular arasındaki savaşı başlatan sürece dair yarı efsanevi bilgileri bu fikirlerin baş dayanağıdır.³²² Tarihçiler her biri kendi sınırları içinde hayvanlarını otlatan Türk boylarının yetiştirdikleri ve yetiştirmedikleri hayvanlar içinde iki tanesine çok önem veriyorlar. Birincisi Bozkır karakterinin imzası sayılan at; diğeri Türklerle Moğolları ayırt etmede hemen hemen yegâne yeterli unsur olan domuzdur. Türklerin kesinlikle domuz beslemedikleri kabul edilmektedir. En önemli ekonomik değeri at sürüleri olan Türklerin atın yanında sığır, koyun, deve ve kümes hayvanları yetiştirdikleri

³²⁰ Taşağıl, **Kök Tengri’nin Çocukları**, s. 30

³²¹ Eberhard, “Toba’lar Etnik Bakımdan...”, s. 19

³²² Gülensoy, a.g.e. s. 79-80; Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu**, cilt 1, s. 228

biliniyor. Türklerin hayvanlardan elde ettiği ürünler tarihçilere göre yalnız et ve süt ürünleri değildi. Hayvanların derileri giyimde,³²³ boynuzları, sinirleri ve iç organları silah ve müzik aleti yapımında,³²⁴ atların kılırları iplik ve tığ süslerinin yapımında kullanılıyordu.³²⁵ Sonuçta hayvanın hiçbir parçasının boşa gitmediği düşünülüyor. Türklerin yetiştirdikleri hayvanlardan başka avcılıkla da uğraştıkları biliniyor. Avladıkları hayvanların kürklerini bürk olarak kullandıkları gibi çevre kavimlere ihraç da ediyorlardı.³²⁶

İzgi'ye göre göçebe Türklerin hayvancılığın yanında ikinci gelir kaynakları yağma ve çapuldu.³²⁷ Boyların birbirlerine ve yerleşik komşularına yağma ve çapul için sık sık saldırdıkları ifade edilmiştir.³²⁸ Hatta bu saldırılar sırasında esir alınıp köle olarak çalıştırılanların olduğundan da bahsedilmiştir.³²⁹

Türklerde Hun İmparatorluğu'nun kuruluşundan da önce tarımın varlığına dair deliller gösterilmektedir.³³⁰ İzgi'nin fikrinde Türkler başta yalnız hayvanlarının ihtiyaçları için tarım yapıyorlardı. Daha sonra kendi ihtiyaçları için de tarım yapar oldular. Hayvancılıkla geçinen Türklerin yaptıkları tarım sınırlı, mevsimlik bir iş olarak görülmüştür. Ögel, Türklerin yaylakta hayvanlarını otlattıklarını, kışlakta ise kış boyunca tarım yaptıklarını anlatır.³³¹ Koca ise "targcı/tarıdacı" diye bilinen bir meslek erbabından bahisle tarımla hayvancılığı birlikte yürüten Türk topluluklarına işaret etmiştir.³³² Kök Türklerin Çin'le yaptıkları anlaşmalarla Çin'den tarım aletleri getirmeleri yine Türklerin tarım yaptığının kanıtları arasında sayılmaktadır.³³³

Türklerin dış ticaret faaliyetleri iki ana başlık halinde araştırılmaktadır. Bunlar Çin'le kurulan ticari ilişkiler ve İpekyolu ticaretinden elde edilen kazançtır.

³²³ Gülensoy, a.g.e. s. 89; Ahmetbeyoğlu, a.g.e. s. 223

³²⁴ Öngel, a.g.m. s. 196; Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, cilt 9, s. 3, 26

³²⁵ Ögel, a.g.e. cilt 6, s. XI, 199

³²⁶ Ahmetbeyoğlu, a.g.e. s.: 223

³²⁷ İzgi, "XI. Yüzyıla Kadar...", **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, s. 99

³²⁸ Ahmetbeyoğlu, "Hun Devletlerinin Kuruluş ve Çöküş Süreçleri", **Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri**, Sakarya Üniversitesi Basımevi, Sakarya, 2007, s. 1

³²⁹ Taşağıl a.g.e. s.79

³³⁰ İzgi, "İslamiyetten Önce Türk Kültürü", **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, s. 67

³³¹ Ögel, a.g.e. cilt 1, s. 43-48

³³² Koca, a.g.m. s. 18

³³³ Taşağıl, **Gök-Türkler**, cilt 2, s. 24

Türklerin Çin’le ticareti Hun İmparatorluğu’nun kurulmasından sonra gelişen devletlerarası ilişkilerin bir sonucu olarak değerlendirilmektedir. Mete’nin Çin’e yaptığı akınlardan sonra Ho-ch’in Anlaşması yapılmıştı. Bu anlaşmaya göre sınır bölgelerinde ticaret kasabaları kurularak ticari ilişkiler başlatılacaktı. Ayrıca iki hükümdarın elçileri aracılığıyla birbirlerine hediye olmak üzere kendi ülkelerinde bulunan mallardan sunacaktı.³³⁴ Bu anlaşmanın ticari sonucunda Türklerin ihtiyaç duydukları malları ele geçirmek için Çin’e saldırmak zorunda kalmadıkları, Çin’in de sürekli saldırı tehditlerini biraz azaltarak rahatladığı düşünülmektedir. Fakat anlaşmanın bir başka boyutu tarihçilere göre Çin’in devlet geleneğiyle ilgilidir. Çin devlet geleneğine göre Hunların Çin’e vergi vermesi gerekiyordu. Protokolde bu işlem, Çin elçisinin vasala küçük bir miktar “hediye” götürmesiyle başlıyordu. Bir süre sonra vasalın elçileri çok daha değerli “haraç”larla geliyorlardı. Tarihçiler, Çinlilerin bu anlaşmayla Hunları bu sisteme sokmayı denediklerini düşünmektedirler. Bununla beraber Hunlar güçlü kaldıkça işler tam tersi bir şekilde gelişmiş, Çin vergiye bağlanmıştır.³³⁵ Elçiler aracılığıyla yapılan ticaret Türklerin ihtiyaç fazlası mallarını satarak ederinden kat kat fazla ipek ve tarım ürünü alması şeklinde yorumlanmaktadır. Dolayısıyla Çin’in verdiği verginin karşılığında eşdeğer olmasa bile bir mal verildiği kabul ediliyor. Eberhard’a göre Türklerin Çin’e gönderdiği en önemli şey atı. Çinliler bu atları hem sivil ulaşımında hem de ordunun süvari kısmında kullanıyorlardı. Ayrıca at, Türk ekonomisinde olduğu kadar Çin ekonomisinde de önemli bir yere sahipti. Fakat Çin için bu atları elde etmek çok pahalıya mal oluyordu.³³⁶ Tarihçilere göre bu ticaret çok kırılgan bir yapıya sahipti. Çünkü ticaret iki devlet arasındaki güç dengesine bağlıydı. Hunlar güçlü olduğu sürece Çin’e gönderdikleri malların ederinin fazlasını alıyorlardı. Ancak siyasi ve askeri üstünlük Çin’e geçtiğinde hızlı bir çöküş sürecinde girmişlerdi.

Devletlerarasındaki ticaretten elde edilen malların bölüşümü ayrı bir konudur. Bu konuda pek fazla çalışılmamıştır. Araştırmalarda çok kısa birkaç cümleyle geçilen bölüşümün yine devlet eliyle yapıldığı düşünülüyor. Çin’den gelen mallar kağanın

³³⁴ Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu**, cilt 1, s. 420-421

³³⁵ İzgi, “XI. Yüzyıla Kadar...” **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, s. 99-100

³³⁶ Gülçin Çandarlıoğlu, “Uygur-Çin Münasebetleri (At-İpek Alışverişi 744-840)”, **Tarih Dergisi**, yıl 1984, sayı 34, s. 73

otağında toplanıyor, kağan bunlardan şadapıt beglere paylarını veriyor, onlardan beglere ve nihayet “kara budun”a ulaşıyordu. Toplanan vergilerle çok yakından ilişkisi bulunan bu bölüşüm konusu hakkında ayrı ve detaylı bir araştırmanın eksikliğinden bahsetmek gerekiyor.

Türk-Çin ticari ilişkileri genel hatlarıyla karşılıklı faydalanma ilkesi dâhilinde düşünülmüştür. Son derece basit olan bu ilke iyi cins atlar yetiştiren Türklerle ipek üreten Çinlilerin ihtiyaç fazlası mallarını değiş-tokuş etmesinden ibarettir.³³⁷ Bu tür bir ilişkide iki ekonomi de dışa bağımlı hale gelir. Çünkü Çin coğrafyasında ulaşım yalnız atlar sayesinde yapılabilirdi. Çin’de at yetiştirmemekteydi. Göçebe Türklerin ülkeleri tarıma müsait değildi, üstelik ipek ticareti Türk ekonomisinde çok büyük bir yere sahipti. Bu eksiklik de Çin tarafından gideriliyordu. Karşılıklı bağımlılığa dönüşen bu ilişkiyi başlatanların, yani Hun ve Han hanedanlarının yıkılışı tarihçilerin gözünde karşılıklı bağımlılığın ulaştığı boyutun kanıtı olmuştur. Eberhard, Wu-ti zamanında başlayan Türkistan harekâtının sonuçlarını şu şekilde anlatıyor:

*“Wu-ti ve haleflerinin muharebeleri çok pahalıya mal olmuştu. Yeni bölgelerde ve bilhassa Türkistan’daki büyük işgal ordularının masrafı pek fazla idi. Pek çok atlara ihtiyaçları vardı, çünkü bozkır halkına karşı ancak süvarilerle karşı koyabiliyorlardı. Hsiung-nu’lar at vermediklerinden bunları köylüler temin etmek zorunda idiler. Yani at satın almak çok masraflı olduğundan daha yüksek vergi vermek zorunda kalıyorlardı.”*³³⁸

Birbirine bağımlı hale gelen iki ekonomiden birindeki krizin diğerine de sıçraması bir iktisat kanunu sayılabilir. Küreselleşme kavramının bir yanı da bu yayılan krizlerdir. Küreselleşme gibi çok büyük bir tabir uygun olmamakla birlikte, en azından Eberhard’ın Doğu ve Orta Asya’da bir çeşit dual imparatorluk tahayyül ettiği anlaşılabilir. Birbirine ekonomik açıdan bağımlı, siyasi bakımdan rakip olan iki hanedan, Eberhard’ın incelemelerinde aslında ekonomik olarak yapışık ikizlerdi. Hunların ekonomik düşüşü, Hanlara anında etki etmiş, onları da düşürmüştü.

³³⁷ İzgi, “XI. Yüzyıla Kadar...”, s. 109-112

³³⁸ Eberhard, a.g.e. s. 98

Türklerle Çinliler arasındaki ticaret daha ileri bir tarihte bir kez daha kırılmış gibi görünmektedir. Bütün Çin'i saran An-lu-shan isyanının Uygurlara yansıması, tarihçileri bunu düşünmeye itmiştir. Çin isyanı bastırmakta yetersiz kalınca Uygurlardan yardım istemiş, Uygurlar An-lu-shan'ın güçlerini yenmek üzere her geldiklerinde Çin şehirlerini de yağmalamış üstelik yardımları karşılığında Çin hazinesi kasalarına dolmuştu. Bu işin bir başka yüzüyle karşılıklı bağımlılığın ortadan kalkmasıydı. Çünkü Çinliler gibi Uygurlar da tarım yapıyorlardı. Yani Çin'den gelecek tarım ürünleri Uygur ekonomisinde ikamesi olmayan mallar değildi. Her iki tarafın mukayeseli üstünlüğü, Uygurların da tarım ürünleri yetiştirmeye başlamasından sonra Uygurların mutlak üstünlüğüne dönüştü. Bu süreçte Çin'in adeta sömürgeleştirildiği düşünülüyor.³³⁹

İpekyolu ticareti Türklerle Çinliler arasında ayrı bir mücadele alanı sayılıyor. Bu ticaretin kavşak noktası bugünkü Türkistan'dı. Şehir hayatının yaşandığı, tüccar bir kavim olarak Soğdluların ülkesi, İpekyolu'nun en önemli bir durağıydı. Eberhard bu bölgenin önemini şöyle anlatıyor:

*“Hükümet merkezine her taraftan nadide eşyalar geliyordu. Bilhassa Orta Asya yoluyla gelen Ön Asya eşyaları yüzünden Orta Asya ile ticaret artmıştı. Ticaret yolu Batı Shensi ve Kansu'dan Doğu Türkistan'a gidiyordu. Bu ticaretten yalnız tüccarlar değil, fakat içlerinden geçtikleri il ve bucaklardaki memurlar da kazanıyordu ve bu ticarete mani olunmamasında büyük menfaatleri vardı. Fakat bu sırada Hsiung-nu'lar Türkistan'a giden yollara hakimdiler ve ticaret yolunu değiştirebilir yahut kesebilirlerdi. Böylece Batı Çin'deki memurların, kervanların yollarını doğrudan doğruya kendi kontrolleri altına almakta büyük menfaatleri vardı.”*³⁴⁰

Türkistan için mücadeleler Çin imparatoru Wu-ti zamanında (m.ö. 141-m.ö. 89) başladı. Tarihin bundan sonraki dönemi tarihçilere göre Türklerle Çinliler arasında İpekyolu için yapılan savaşlar etrafında şekillenmiştir.³⁴¹

³³⁹ Gülçin Çandarlıoğlu, “Uygurların Çinlilere Yaptıkları Yardımlar ve Bunların İçyüzü”, **Tarih Dergisi**, yıl 1977, sayı 31, s. 37-38

³⁴⁰ Eberhard, a.g.e. s. 93-95

³⁴¹ İzgi, “Çin İle Batı Arasındaki İpek Yolları(8. Yüzyıla Kadar)”, **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, s. 207, 209, 210; Taşağıl, 2004, cilt 3, s. 29

Türkiye’deki çalışmalarda Orhun Abideleri’ne bakılarak halkın refahının hükümdarın sorumluluğunda olduğu, bunu sağlayamayan hükümdarın meşruiyet kaynağı olan “kut”u kaybettiği sonucuna ulaşılmıştır.³⁴² Hükümdarın meşruiyetini kaybetmesi belki ekonomik durumu kötüye giden budunların isyanları yoluyla oluyordu. Taşağıl Kök Türklerin zayıflamasının nedenlerinden birini açıklarken aslında bu soruna parmak basmıştır:

*“Doğu Göktürk ülkesi 627 yılında çok büyük bir tabii felaket yaşadı. Son yıllarda kışları fazla kar yağdığı için hayvanların çoğu telef olmuştu. Uzun süredir yiyecek sıkıntısı çekiliyordu. Dolayısıyla düşülen ekonomik sıkıntılardan İl Kağan ağır vergilerle çıkmak istedi. Bu milletini kağandan uzaklaştıran bir başka sebep idi. Boyların çoğu baş kaldırmaya başladı.”*³⁴³

Bu olaylardan sonra kısa süre içinde Çin karşısında askeri açıdan zayıf düşmüş olmaları ile birlikte düşünülürse doğal felaketlerin Kök Türk ekonomisini ve devletini çöküşe götüren etkenlerden sayıldığı anlaşılabılır. Ahmetbeyoğlu ise Hunların çöküş sürecinde ekonomik sorunlara sebep olan yenilgilerden bahsediyor. Wu-ti’nin yukarıda bahsettiğimiz Türkistan harekâtının başarıya ulaşarak Kansu ile Kaşgar arasındaki ticaret yolunun Çin kontrolüne geçmesi Hun ekonomisini büyük kayba uğratmıştı. Ahmetbeyoğlu bu kayıptan sonra Hunların kuzeye çekilerek savunma konumu aldıklarına dikkat çekmiştir.³⁴⁴

Sonuç olarak tarihçilerin İslamiyet’ten önceki Türk devletlerinde ekonominin istikrarının bozulmasına sebep saydıkları olaylar yenilgiler, doğal felaketlere bağlı kıtlık, vergi yükünün artması, isyan ve İpekyolu ticaretinden alınan payın kaybedilmesi biçiminde sıralanıyor. Gösterilen sebepler temsil ettikleri yapılara göre değerlendirildiğinde bozkırın ağır iklim şartları, göçebe- savaşçı geleneğin Çin ordusu karşısındaki üstünlüğünü yitirmesi, uluslararası ticaretten kazançların yitirilmesi ön plana çıkıyor. Buradan göçebe yaşam biçiminin avantajlarının ve

³⁴² Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, s. 99; Kafesoğlu, a.g.e. s. 247

³⁴³ Taşağıl, a.g.e., cilt 1, s. 80. Ayrıca bkz. Taşağıl, “Göktürk Devletlerinin Kuruluşları ve Çöküşleri”, **Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri**, s. 25-27

³⁴⁴ Ahmetbeyoğlu, “Hun Devletlerinin...”, **Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri**, s. 6

dezavantajlarının toplamının lehte veya aleyhte oluşunun ekonomik gidişatın da belirleyicisi olarak görüldüğüne ulaşılabilir.

III. B. h. Coğrafya-Mekân

Tarihi coğrafya deyince ilk başta Türkiye’de tarihçiliğin Türklerle yaşadıkları coğrafya arasındaki ilişkiyi nasıl anladıklarına bakmak lazımdır. Çünkü İnsanın doğaya bağımlılığı, yaratma yani yoktan var etme kabiliyetinin yokluğu sebebiyle tarihin her devrinde devam etmiş mutlak bir gerçektir.

Türkiye’de tarihçilik bozkır şartlarının hükmettiği bir Türk karakteri öne çıkarıyor. Türklerin maddi ve maddi olmayan kültürleri bütün olarak bozkır şartlarına göre şekillenmiş, coğrafya ve iklimin birer sonucu olacak şekilde açıklanıyor. Şu halde ilk başta bozkırı nasıl betimlediklerine bakmak gerekir. Taşağıl, İslam öncesi Türk tarihinin vuku bulduğu coğrafi saha olarak Avrasya’yı 4 iklime ayırır. Kuzeydeki tundra ve tayga; güneydeki vahalar ve çöller, bunların ortasında geniş bozkır. Uçsuz bucaksız denecek kadar geniş olan bozkırın toprakları tuzlu olup erozyon tarafından da eritiliyordu. Yüksek dağların aralarındaki vadilerde ve su kaynaklarına yakın küçük arazilerde tarım yapmak mümkündü. Ancak bu tarım kalabalık toplumları besleyemezdi. Buna karşın otlaklardan verimli yararlanırsa büyük nüfusların beslenmesi mümkündü. Bozkırın iklimi sertti. Kışın aşırı soğuk, yazın aşırı sıcaktı. Bahar ayları da sellere sebep olan yoğun yağışlar görülebiliyordu. Bozkırı çevreleyen yüksek dağlar denizin ılıman iklimini dışarıda tutuyordu. Sibiryaya soğuğunun ve Gobi sıcaklığının art arda işgal ettiği geniş bir sahaydı bozkır.

Tarihçiler Türklerin yurtlarını seçerken su kaynaklarına ve yeşil otlaklara yakın olmaya çalıştıklarını düşünüyor. Otlaklar yılın az bir zamanında yeşil kaldığı için sürülerin otlaklarda dolaştırılması gerekiyordu. Türklerin göçebe oluşlarının sebebinin bu olduğu düşünülüyor. Göçebelerin yaylak ve kışlak denen iki farklı noktada oturdukları da biliniyor. Ögel, bu noktaların da coğrafi yapıya ve iklime göre seçildiğini düşünmüştür. Ona göre Soğuk rüzgârlardan korunabilecekleri yerleri kışlak olarak, hayvanlarını otlatabilecekleri yeşil arazileri de yaylak olarak

seçiyorlardı.³⁴⁵ Sürekli hareket halinde olmanın yanında bozkırın genişliğinin atın Türk kültüründeki yerini sağlamlaştırdığı kabul edilir. Türklerin uzun mesafeleri kat edebilmelerini sağlayan dayanıklı atlar bu özellikleriyle Türk kültürünün nüvesine işlemiş görülüyor. Ordu millet anlayışı dahi bozkır şartlarından oluşan bazı etkenlerle açıklana gelmiştir. Şöyle ki hiç de az görülmeyen doğal felaketlerin hayvan ve insan nüfusu üzerindeki yıkıcı etkisi, Türkleri kayıplarını telafi etmek yahut sadece hayatta kalabilmek için çevrelerine saldırarak yağma yapmak zorunda bırakmıştır. Nihayet Türkler ihtiyaç anında yağmada başarılı olabilmek için askerliği bir meslek olmaktan çıkarıp, bireylerin ortak ve standart özelliği haline getirmişlerdir.

Eski Türk diniyle doğa arasında da sıkı bağlar bulunmuştur. Yersuların tabiat kuvvetleri olarak Türklerce kutlu sayılmasından başka Ögel Türklerde dağ, mağara, ırmak, ada, deniz gibi kutlu sayılan, saygı gösterilen tabiat kuvvetleri bulmuştur. Tarihçiler Türklerin yer şekillerinin maddi varlığını manevi değerlerle birleştirerek kutlu birer varlığa dönüştürdüklerini düşünüyor. Örneğin Atsız, Tanrı dağlarının en yüksek yerine “Han Tanrı” dendiğini, bu dağların Orta Asya’nın adeta iskeleti olduğunu yazmıştır.³⁴⁶ Bozkırın tıpkı inanış gibi sanat üzerinde de benzer etkileri olduğu kabul edilir. Hayvan Üslubu, doğrudan doğruya çevrede görülen hayvanların doğayla ve birbirleriyle ilişkilerinin gözlemlenmesinden doğmuş bir sanat olarak bozkıra mal edilmiştir.

Görülüyor ki Türklerin maddi ve manevi kültürü açık bir biçimde insan-doğa ilişkisinin sonucu olacak şekilde betimlenmiştir. Türklerin esas yaşam alanı olduğu kabul edilen bozkır, bu ilişkide doğanın kendisidir. Türkler bozkırdan aldıklarıyla bir kültür yaratmışlardır.

Tarih boyunca bazı yerler coğrafi konumları sebebiyle ya da yer şekillerinin verdiği imkânlar dolayısıyla öne çıkmıştır. Türk devletlerinin geleneksel başkenti Ötüken, Kuzey Çin’de olup Çin’e yapılan akınların hemen hemen tamamının ortak geçiş noktası olan Ordos, Türklerin “batıya açılan kapı” gibi düşündüğü sanılan Demirkapı, yerleşik medeniyetin gelişmiş bir örneği ve İpek yolu’nun kavşağı olan

³⁴⁵ Ögel, a.g.e., cilt 1, s. 1, 23

³⁴⁶ Atsız, a.g.e. s. 32

Soğdiyan gibi bazı yerler Orta Asya'nın tarihi stratejik yerleridir. Bunların bazıları hakkında araştırmalar yapılmıştır.

Ötüken'in yeri hakkında yalnızca Türkiye'de değil tüm dünyada tartışmalar devam ediyor. Araştırmalarda Orhun Abideleri'nin verdiği bilgiler daha çok kullanılmıştır. Ancak bu bilgiler sonuca ulaşmak için yeterli bulunmamıştır.³⁴⁷ Diğer Türkçe yazıtlardan faydalanıldığında bile tartışma sonlanmamaktadır. Diğer yandan araştırmaların Ötüken'in yeri ve “yış” sözcüğünün anlamı üzerine yoğunlaştığı görülüyor. Ötüken'in başkent yapılmasının nedenleri, Ötüken'in yerini bulma merakı kadar rağbet görmemiştir. Araştırmalar bu konuda Orhun Abideleri'ne bağlı kalarak, buranın terk edilmesini bed bir hadise saymakla yetinmektedir.

Soğdiyan ya da Soğdana, Amuderya ile Sirderya arasındaki bölgeye yayılmış bir ülkedir. İrani bir kavim olan Soğdlarla meskûn bölgenin Türk tarihi açısından büyük önem arz ettiği biliniyor. Soğdiyan, araştırmalara ticarete pek başarılı bir kavim olan Soğdluların ülkesi olarak, Türk devletlerinin ticaret merkezi sıfatıyla yansımıştır. Pek çok tarihçi Soğdiyan'ın İpekyolu'nun en önemli kavşağı olduğunu düşünmektedir. İpekyolu'nun uzunluğu ve Soğdluların ticaretteki etkin rolleri nedeniyle bu bölgenin kültürlerin kaynaşma noktası olduğu düşünülüyor. Dolayısıyla Soğdiyan Türklerin ekonomik ve kültürel hayatında güçlü etkenlerin yaşadığı bir bölge olarak kabul edilmiştir.³⁴⁸

Tarihi coğrafyanın en önemli konularından biri tarih kaynaklarında ismi geçen yerlerin bulunmasıdır. Bir yere tarihin başka zamanlarında başka isimlerin verildiği görüldüğü gibi, daha önceden önem arz eden şehirlerin zaman içinde terk edilerek kayıplara karıştığı da tarihçe malumdur. Türkiye'de yer isimleri konusunda müstakil araştırmalar olduğu gibi, başka araştırmalar içinde kısa bahis konusu olduğu da görülmüştür. Müstakil araştırmaları kaynaklarına göre Türkçe kaynaklara göre yapılan araştırmalar ve Çince kaynaklara göre yapılan araştırmalar şeklinde ikiye ayırmak mümkündür. Türkçe kaynaklara göre yapılan araştırmalarda kitabelerden

³⁴⁷ Erhan Aydın, “Ötüken Adı ve Yeri Üzerine Düşünceler”, **Turkish Studies**, vol 2/4 2007, s. 1265

³⁴⁸ Taşağıl, “Soğd”, **İslam ansiklopedisi**, yıl 2009, cilt 37, s. 348-349

sonra en önemli kaynak Divanü Lügat-it-Türk'tür.³⁴⁹ Son yıllarda Türkçe kaynaklardaki yer adları üzerine Saadettin Gömeç bir dizi çalışma yayınlamıştır.³⁵⁰ Gömeç araştırmalarında, kaynaklardaki yer isimlerini tek tek bulmuş, ardından bunların yeri hakkında yine kaynakların verdiği bilgilere göre yorum yapmıştır. Daha derine inen araştırmalar Çince kaynaklara göre yapılmış olanlardır. Türkçe yazıtlara göre daha fazla bilgi veren Çin kaynaklarında geçen yer isimlerinin yanında o yerlerin sosyal, kültürel ve ekonomik yapısı gibi konularda da bilgiler bulunmuştur. Türkiye'de bu konuda yapılan ilk akademik araştırmalardan sayabileceğimiz Özerdim'in Türkistan şehirleri araştırması, 3 makale olarak yayınlanmıştır.³⁵¹ Eberhard'ın *Çin'in Şimal Komşuları* ve "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti" isimli çalışmalarında da bahsedilen boyların coğrafi konumları hakkında bilgiler yer almıştır.

III. C. Türklerin Komşuları

Cumhuriyetin ilanından sonra çağdaş bilim kurumları olmak üzere üniversitelerde reformlar yapıldı. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi* ve *Darülfünun*'dan devşirilen *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi* bu anlamda öncü kurum niteliği taşır. Öncü kurumların ilk akademik kadrosunun görevi de haliyle çağdaş akademik araştırmaların yöntemlerini belirlemek ve ülkedeki bilgi birikiminin temelini atmaktı. Bu kadronun içindeki dış Türklerin ağırlığı vurgulana gelmiştir. Ancak onların yanında özellikle Almanya'dan gelen tarihçileri de akla getirmek gerekir. "İthal hocalar" üniversitelerde ders vererek yerli tarihçileri yetiştirmenin yanında yayınlarıyla akademik tarih defterinin ilk satırlarını dolduruyorlardı.³⁵² Akademik geleneğin kurulmakta olduğu yıllardan itibaren

³⁴⁹ Erhan Aydın, "Yenisay Yazıtlarında Geçen Türk Boyları Üzerine Notlar", *Turkish Studies*, vol 6/1, 2011, s. 395-398

³⁵⁰ Gömeç, "Divanü Lügat-it-Türk'de Geçen Yer Adları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, yıl 2009, cilt 28, sayı 46, s. 1-34; Gömeç, "Kök Türkçe Yazıtlarda Geçen Göller ve Nehirler", *Turkish Studies*, vol 2/4, 2007, s. 1231-1296

³⁵¹ Özerdim, "Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistanı'nın Şehirleri I", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi Dergisi*, yıl 1951, cilt 8, sayı 1-2, s. 161-166; Özerdim, "Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistanı'nın Şehirleri II", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi Dergisi*, yıl 1951 cilt 11, sayı 1-2, s. 105-110; Özerdim, "Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistanı'nın Şehirleri III", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi Dergisi*, yıl 1952, cilt 10, sayı 3-4, s. 161-166

³⁵² Eyüp Sarıtaş, "Türkiye'de Akademik Çince Çeviriler ve Sorunlar" s. 86-87

Sinoloji alanı son derece önemli olmuştur. İslam öncesi Türk tarihi alanında otorite sayılabilecek bazı tarihçiler Sinoloji çıkışlıdır. Bu isimlerin başına Eberhard'ın yazılması gerekir. Alman Sinolog, Türkiye'de bulunduğu süre içinde Türk tarihçiliğine çok önemli katkılar yapmıştır. Eberhard'dan sonra adeta bir Sinoloji çıkışlı tarihçiler silsilesi oluşmuştur. Bahaeddin Ögel, Özkan İzgi, Ayşe Onat art arda adeta bayrak devretmişlerdir. Dolayısıyla Eberhard Türk ekolü içinde fevkalade önemli bir konumdadır. Kendi çalışmalarında Eberhard, araştırmaya konu olan bölge ya da toplumu birbiriyle karmaşık ve karşılıklı ilişkilerle bağlı olan bölgeler veya toplumlar içinde ele almıştır. Türkiye'de bulunduğu süre zarfında Türk tarihiyle de ilgilenen Eberhard'ın konumuzla ilgili en önemli çalışmalarıysa Japon ve Çin tarihlerine dair eserleridir. Büyük oranda Japon tarihi üzerine olan *Uzakdoğu Tarihi*'nde Eberhard'ın Japon hükümdarı Hideyoşi'nin³⁵³ faaliyetleri ve o sıralar Çin'e bağlı olan Kore'ye yaptığı çıkarma oldukça özgün biçimde işlenmiştir. Hideyoşi'nin kendisi, siyasi rakipleri, Budist rahipler, Hristiyan misyonerler, Uzakdoğu'da koloniler kurmuş olan İspanyollar ve Portekizliler, Koreliler ve Çinliler; her biri kendi şartları içinde varlığını sürdürmenin yanında birbirleriyle ilişkileri çerçevesinde birlikte var olan siyasi aktörler olmuşlardır. Hideyoşi ile siyasi rakiplerinin mücadeleleri, Japonya'daki Budist rahiplerin ve Hristiyan misyonerlerin faaliyetleri "*Japon tarihi*" başlığına çok yakışır. Eberhard'ın çalışmasındaki espri işin içine İspanyol ve Portekizli kolonilerinin Uzakdoğu planlarının ve Uzakdoğu'nun politik ilişkilerindeki yerlerinin katılmasıyla başlar.³⁵⁴ Hideyoşi'nin Japonya'yı birleştirme ve merkezi güçlü bir idare kurma mücadelesi Japonya'nın Uzakdoğu politikasındaki etki alanının genişlemesi anlamına gelmektedir. Kendini savunma gücünden mahrum olan Kore'nin resmi hâkimi olan Çin'in yaşadığı zaaf, Hideyoşi'nin Kore başarısında yabana atılmaz bir etken olarak görülmüştür. Tüm bunlar, Asya ana karasından kopuk, farklı coğrafi yapının dayattığı bir hayatı yaşayan Japonların ana karadan o kadar da kopuk olmadıklarını göstermektedir. Eberhard, Uzakdoğu'yu çatışan, anlaşılan, etkileşen aktörlerin oluşturduğu bir yapı olmak üzere tanımlamıştır. Çin'de yayılan felsefi düşünceler Japonya'ya ulaşarak bir

³⁵³ Hideyoşi'nin Japon siyasi hiyerarşisi içindeki asıl yeri "kvanbaku" yani imparatorun başbakanı olmaktı. Ancak onun durumu Emir Timur'un durumuna benzediği için "hükümdar" diye anılmıştır.

Bkz. Eberhard, a.g.e. s. 146

³⁵⁴ Eberhard, a.g.e. s. 138-139

etki yaratmış, para kullanılmayan Japon ekonomisiyle Çin’le yapılan ticaret Asya ana karasındaki maden rezervleri her daim ilişkili olmuştur.

Eberhard bakışlarını Çin’e kaydırduğında durum yine benzerdir. Bu kez Güneydoğu Asya, Tibet ve Orta Asya’dan ibaret geniş bir coğrafyaya yayılmış olan bir kültür havzasıdır. Bildiğimiz anlamda “Çin kültürü” bu havzadaki insanların yerel kültürleriyle birlikte Çin’in çeşitli yerlerine göç ederek kaynaşmaları neticesinde ortaya çıkmıştır. Üstelik Eberhard, Çin’in tarihi boyunca Orta Asya’yla ve Tibet’le pek çok açıdan etkileşim içinde olduğunu kavramıştır.³⁵⁵ Eberhard’ın araştırmalarında görülen geniş bölgeleri “*kültür havzası*” diye anmanın en uygun olduğu yer, belki de burasıdır. Çünkü bu eserde, Çin kültürüne katılan yabancı unsurların peşine düşülerek Çin’in çevre toplumlarla ilişkileri tartışma konusu edilmiştir.³⁵⁶ “Çin kültürü” denecek kadar karakterize olmuş ve bütünlük sağlamış bir yapının gelişim sürecini açıklamakta kullandığı yöntem, daha sonra Çin’in sosyal, siyasi sanatsal vb. evrimini incelediği bölümlerde de kendini gösterir. Çin tarihi açısından Çin Seddi’nin yapılmasının sebeplerini kuzeyli kabilelerin ekonomik ve siyasi yapısını odağa alarak açıklaması Eberhard’ın İslam öncesi Türk tarihi geleneğine yaptığı belki en büyük katkıdır. Çünkü onun ardından bu kez Türk tarihini açıklarken yeri geldiğinde Çin’deki gelişmeleri merkeze alan tarihçiler yetişmiştir. Fakat tüm geleneği nitелеmek için acele etmemek gerekir. Türk tarihini çeşitli yönlerden bağlantılı toplumların ilişkileri içinde inceleyen tarihçiler azınlık durumundadır.

Eberhard’ın öğrencisi olan ve hocasının yöntemlerine duyduğu güveni sıklıkla açığa vuran Bahaeddin Ögel’in *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*’ne Çin kültürünün kökenini ve karakterini tartışarak başlaması tesadüf sayılmaz.³⁵⁷ Bu tartışmanın bir ayağında Çin kültürünün oluşma safhasındaki Türk unsur, diğer ayağında çarpışan iki medeniyeti tanıma arzusu vardır. Hunlarla temsil olunan göçebe medeniyetin anlaşılması zaten Ögel’in bu araştırmasının esas konusudur. Çin’in temsil ettiği yerleşik medeniyeti tanımak, Ögel’in yaptığı işi çok daha farklı bir noktaya

³⁵⁵ Eberhard, a.g.e. s. 17, 18

³⁵⁶ Eberhard, a.g.e. s. 30, 38, 52, 87 vb.

³⁵⁷ Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu*, cilt 1 s. 2

taşımıştır. Orta Asya'nın ve Çin'in ilk merkezi güçlü hanedanları olan Hun ve Han hanedanları; iki medeniyetin sonraki tarihlerde kuracakları ilişkilerin de ilkelerini belirlemişlerdir. Yani Ögel, bu çalışmasıyla işin daha başında bir kural koyarak, Çin tarihi olmadan Türk tarihi çalışmanın eksik kalacağını göstermiştir.

Ankara Üniversitesi'nde Sinoloji bölümü çevresinde bir gelenek şekillenmiştir. Bu gelenek Çin tarihiyle birlikte ilerleyen bir Türk tarihini bahis konusu eder. Çin tarihini bilen, Çin kültürünü tanıyan tarihçilerden oluşan geleneğin Türk tarihini anlama biçimi bu sayede çok daha başarılı ve doyurucu olmuştur. Orta Asya-Çin ilişkileri konusunda yine aynı ekolden Özkan İzgi'nin çok çalıştığı görülür. İzgi, iki medeniyet arasındaki ticari ve kültürel ilişkilerin kaynaklarına, kurulma biçimlerine, sonuçlarına ve her iki taraf için değerine dair çalışmalar yayınlamıştır.³⁵⁸

Eberhard'ın ardından Muhaddere Nabi Özerdim, Bahaeddin Ögel, Pulat Otkan, Ayşe Onat, Özkan İzgi, Bülent Okay ve Ahmet Taşağıl Sinoloji geleneğinin yetiştirdiği tarihçiler silsilesini teşkil eder. Ortak noktaları bakımından bu geleneğe Gülçin Çandarlıoğlu da eklenebilir. Adı geçen tarihçiler Çin kültürünü ve tarihini irdeleyen parça parça makaleleri dışında klasik Çin eserlerinin çevirileri aracılığıyla Çin'in tanınmasına hizmet ettiler.³⁵⁹ Bunlardan başka, Sinoloji geleneği Orta Asya ile Çin'in ilişkilerini irdeleyen çalışmaları içeren bir külliyat da yaratmış bulunuyor.

Sinoloji geleneğinin oluşması, İslamiyet'ten önce Türklerle Çinliler arasında kurulan bağlar üzerine yapılmış çok sayıda araştırma yarattı. Böylece Çin, Türk tarihi açısından en çok üzerinde durulan komşu halini aldı. Bu anlamda Çin'e rakip olabilecek bir Moğol dünyasının varlığından da söz etmek gerekir. Türkler gibi göçebe-hayvancı bir toplum olan Moğollar, Türk tarihçilerinin araştırmalarına konu

³⁵⁸ Özkan İzgi, "Sung Devrinde Kao'ch'ang'dan Çin'e Giden Elçiler", **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları** s. 19-25;

Özkan İzgi, "Moğolların Ortaya Çıkışına Kadar Türklerin Çinlilere Tesirleri", **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, s. 41-55;

Özkan İzgi, "XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çin'le Yaptıkları Ticari Münasebetler", **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, s. 95-115; Özkan İzgi, "Çinlilerin Göktürk ve Uygurları Yerleştirme Siyasetleri", **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, s. 131-139; Özkan İzgi, "Çin İle Batı Arasındaki İpek Yolları (8. Yüzyıla Kadar)", **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, s. 203-213. İzgi'ye eşlik eden bir çalışma için bkz. Ayşe Onat, "Eski Orta Asya Kavimlerinin Çin İle Olan İlişkileri Hakkında Kısa Bir İnceleme", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi Dergisi**, yıl 1992, cilt 15, sayı 26, s. 63-71

³⁵⁹ Sarıtaş, a.g.m. s. 91-93

oldu. Akademik çalışmalara bakıldığında Moğolların Türk tarihçiliği açısından iki noktada önem arz ettiği görülüyor. Irk tartışması bunun birinci boyutunu oluşturur. İlk bölümde Tarih Tezi kapsamında verilen tepkilere biraz değinilmiş olan bu tartışma, ister istemez Moğollar üzerine yazılıp çizilmesine yol açtı. Türk tarihçiliğinin Moğollar hakkındaki ilk çalışmalarında genel olarak Moğollarla Türkler arasında bir akrabalık bulunmadığı görüşü hâkimdir ve mesele bunu göstermektir. Türklerle Moğolların ortak noktaları ve benzerlikleri, bir akrabalık bağına kanıt oluşturmayacak biçimde açıklanmaya çalışılmıştır. Moğollar hakkındaki bu sert tutum zaman içinde yumuşamaya başlamıştır. Öyle ki son yıllarda yapılan yayınlarda Türkler ve Moğollar Bozkır Medeniyeti'nin iki ayrılmaz parçası olarak görülmektedir. Kan akrabalığı tartışması gündemden düşmüş, bunun yerini diller arasındaki bağlar almıştır. Dil bakımından iki kavim arasındaki benzerlikler tartışma konusu değildir. Son çalışmalar daha ziyade ortak paydalar üzerinde buluşmuş olup, Orta Asya tarihi içinde her iki kavmin yerini tespit etme gayesi güder. Aslında eskiden beri ırk tartışmalarından uzak duran çalışmalar yapılmıştır. Eberhard'ın *Çin'in Şimal Komşuları* adlı çalışmasında Çin'in kuzeyinde yaşayan göçebe kabilelere dair bilgiler toplanmıştır ve bunlar içinde hem Moğol hem Türk kabileleri vardır.³⁶⁰ Eberhard Türklerle Moğolların akraba olup olmadıkları konusunda bir tartışmaya katılmaya gerek duymamıştır. Bununla birlikte Türklerle Moğolların neredeyse aynı kültüre sahip olduklarını sık sık vurgular.³⁶¹ İki kavim karşılaştırılınca Türklerin her bakımdan Moğollardan daha önde olduğu kanaatindedir.³⁶²

Türkiye'de Moğolların Cengiz Han dönemi ve sonrası ile daha çok ilgilenildiği söylenebilir. Bununla birlikte Moğol kültürüne ve Cengiz Han öncesi Moğollara dair

³⁶⁰ Wolfram Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1996, "Müellifin Önsözü", s. no yok

³⁶¹ Eberhard'ın Türklerle Moğolların kültürel yakınlıkları hakkındaki düşünceleri "Toba'lar Etnik Bakımdan Hangi Zümreye Girer? İlk Araştırmalar" isimli makalesinde gayet berrak bir biçimde görülmektedir. Bkz. Eberhard, "Toba'lar Etnik Bakımdan Hangi Zümreye Girer? İlk Araştırmalar", s. 23-27

³⁶² Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 30-31; Eberhard, "Eski Çin Kültürü ve Türkler", s. 25 Saadetin Gömeç, bu konuda çok daha açık sözlü davranmıştır. Bkz. Gömeç, "Türklerin ve Moğolların Tarihi İki Boyu", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, yıl 2007, cilt 26, sayı 42, s. 1

araştırmalar da yok değildir.³⁶³ Cengiz Han'ın ortaya çıkışına kadarki Moğol tarihi, Türk tarihçiliğinin o kadar da ilgisini çekmez. Zira Cengiz Han'a kadar Moğollar genellikle Türklerce idare edilen devletlerin himayesinde yaşamışlar yahut bazı Moğol kabilelerinin Türklere yenilmesi Orta Asya'nın siyasi tarihi bakımından önem taşımıştır. Öyle ki Orta Asya'nın idaresinin Moğol Apar sülalesine geçmesinden Kök Türk hanedanı kurulana kadarki olaylar neredeyse yok sayılmıştır. Benzer şekilde Moğolların Ötüken çevresini ele geçirmesi de *"kutlu başkent'in kaybedilmesi"* dışında bir anlam ifade etmemiştir. Cengiz Han'ın Moğolların başına geçmesi ve büyük imparatorluğunu kurması doğal olarak Orta Asya tarihi için bir dönüm noktası gibi görülmüştür.³⁶⁴ Moğol devletine tabi olan Türklerin, özellikle Uygurların Moğol devleti içindeki konumları, Moğol istilasıyla birlikte Türklerin Orta Asya'dan Anadolu'ya göçleri ve işgale uğrayan yerlerdeki Türkler üzerinde işgalin etkileri araştırma konusu olmuştur.³⁶⁵

Bulgarlar, Ogurlar, Avarlar, Avrupa Hunları gibi Türk toplulukları hakkındaki araştırmalarda Türklerin Avrupa'nın yerlileriyle olan ilişkileri iki sınıfta incelenmiştir denilebilir. Siyasi ve etnik boyutta Avrupa'nın Türklerin göçlerinden önceki etnik ve siyasi durumu ile Türk göçlerinden sonraki durum merak konusu olmuştur.³⁶⁶ Söz konusu Avrupa olunca Roma'nın tarihi olaylardaki rolünün büyük olacağını tahmin etmek de kolaydır. Nitekim Türklerle ilişkileri en çok söz konusu edilen Roma olmuştur. Hunlar Doğu Avrupa sınırlarında görüldüğü sırada Roma ikiye bölünmüştü. Roma topraklarının dışında yaşayan kavimlerin saldırıları karşısında hem Doğu hem Batı Roma büyük güçlükler yaşıyordu. 370-375 yılları

³⁶³ Muhaddere Nabi Özerdim, "Bazı Çin Kaynaklarına Göre Bugün Çin Türkistanı'nda Yaşayan Halklardan Moğolların Örf ve Adetleri", Özkan İzgi, "Moğollarda Evlenme Adeti", **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, s. 165-173

³⁶⁴ Özkan İzgi, "Moğolların Ortaya Çıkışına Kadar Türklerin Çinlilere Etkileri", **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, s. 41;

Özkan İzgi, "Central Asia After The Mongol Invansion-Islam And Sedentary Lifde As A Consequence", **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, s. 3; Özkan İzgi, "Moğolların Batı İstilas ve Türk Tarihi Bakımından Önemi", **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, s. 227,236, 239-243; Özkan İzgi, "Moğol İstilasından Sonra Orta Asya'da Yerleşik Hayat", **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, s. 309

³⁶⁵ Saadettin Gömeç, **Uygur Türkleri**, s. 69; İzgi, "Moğolların Batı İstilas ve Türk Tarihi Bakımından Önemi", **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, s. 227, 240; İzgi, "Moğol İstilasından Sonra Orta Asya'da Yerleşik Hayat", s. 309-310

³⁶⁶ Kafesoğlu, a.g.e. s. 70-72, 82, 157; Ali Ahmetbeyoğlu, a.g.e. s. 44-48, Taşağıl, **Kök Tengri'nin Çocukları**, s. 243-249, Ahmetbeyoğlu, "1550. Yılında 'Anatolius Barışı' Hakkında Düşünceler", **Tarih Dergisi**, yıl 2000, sayı 36, s. 2-4

arasındaki ilk saldırılarıyla Hunlar Avrupa'nın etnik haritasına ilk etkilerini yapmışlardı. İtil nehri civarında yaşayan Alanlar Hun hâkimiyetine girdikten sonra, onların batısında yaşayan Ostrogotlar da Hunlara yenilmiş, kaçan bir grup Vizigotlara sığınmıştı. Böylelikle Hunların düşmanı haline gelen Vizigotlar Hunlardan yedikleri iki darbeden sonra Doğu Roma topraklarına yerleşmiş, kısa süre içinde Doğu Roma'yı yağmalar hale gelmişlerdi. Hunlarsa bu sırada sessiz kalıp iç düzenlerini kurmuşlardı.³⁶⁷ Hunlarla Avrupalıların ilişkilerinin başlangıcını teşkil eden bu örnekten de anlaşılacağı üzere Hunların Avrupa'ya girişleri Avrupa'yı her açıdan sarsmıştı. Diğer yandan bu sarsılma Hun başarısının etkenlerinden biri olmuştu. Türkiye'de akademik gelenek Avrupa'daki Türk varlığını Avrupa'nın yerli kavimleri ve Roma ile olan ilişkilerin yanında, “*barbar*” kavimlerle Roma arasındaki ilişkiler çerçevesinde açıklar. Geleneğin bir o kadar benimsediği bir başka konu Avrupa'nın zihnindeki “*Türk*” imajıdır. Avrupa'nın zihnindeki Türk'ü, Türk tarihçiliği Attila'nın kişiliğiyle sembolize etmiş gibidir. At üstünde, hızlı, saldırgan ve yıkıcı Türk orduları karşısında Avrupa'nın hissettiği şaşkınlık ve korku önemsenmiştir. Bu bahiste Türk tarihçilerine haksızlık etmemek gerekir, Avrupa'nın Türkler, özellikle Attila hakkında ürettiği edebiyat ilgi görmeye layıktır.³⁶⁸ Fakat bilhassa Cumhuriyet döneminde tarih konusunda Avrupa ile yaşanan “*kimin daha ilkel olduğu*” tartışmasının bir etkisinin olduğunu düşünmek çok yanlış olmaz. Avrupa'daki Türk varlığı bu bakımdan Türkleri aşağılayan Avrupa'ya Türkler karşısında yaşadığı korkuyu hatırlatarak bir “*ders vermek*” anlamı taşımaktadır.

Orta Asya ile Japonya arasındaki ilişkiler üzerine yapılmış çalışmalar olduğunu da belirtmek gerekir.³⁶⁹ İslam öncesi Türk tarihi çalışmalarında pek dikkate alınmayan komşu kavim ve bölgeler vardır. Tibet, Hindistan ve İran neredeyse hiç dikkate alınmamışlardır. Bu bölgeler İslam öncesi Türk tarihi çalışmalarında yalnız birkaç sayfayla geçirilmiş bölgelerdir. Araştırmalarda İran ve Hindistan, Türklerin Müslüman olmaya başlaması ve sonrasında gitgide önem kazanacaklardır. Bilhassa

³⁶⁷ Ahmetbeyoğlu, a.g.e. s. 51, 52, 54, 56, 58, 60, 70

³⁶⁸ Şükrü Akkaya, “Eski Alman Destanlarında Attila'nın Akisleri”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi Dergisi**, yıl 1944, cilt 2, sayı 4, s. 563, 565, 567

³⁶⁹ Gülçin Çandarlıoğlu, “Orta Asya-Japon Münasebetleri”, **Tarih Dergisi**, yıl 1981, sayı 33, s. 199-204

tasavvuf tarihiyle ilgili araştırmalar, İran ve Hindistan kaynaklı inanışların incelenmesini içermektedir.

III. D. İşlam Öncesi Yaşam Biçiminin Analizi ve Kuram

İşlamiyet'ten önce Türklerin istisnasız göçebe olduklarını söylemek mümkün değildir. Milattan önceki yıllardan beri yerleşik yaşamı seçmiş ya da göçebelikle yerleşikliğin sınırlarında dolaşarak göçebelikten farklı bir hayat yaşamış Türk toplulukları her zaman olmuştur. Bununla birlikte bozkır kuşağında tarihe yön vermiş, önemli sosyal, siyasal, ekonomik yapılar kurmuş ve sürdürmüş Türk topluluklarının ekseriyeti göçebedir. O yüzden göçebe yaşam biçiminin anlaşılması Türk tarihinin kilidinin açılması açısından tartışılmaz bir önem taşır.

Türkiye'de göçebelik üzerine yapılan incelemelere geçmeden önce “*yaşam biçimi*” deyimini açıklama lüzumu vardır. Bu deyimın seçilmesindeki amaç göçebeliliğin yalnız bir ekonomik davranış biçimi ya da başıbozuk çeteci hayatı olarak görülmemesi gerektiğinin altını çizmektir. “*Göçebe ekonomisi*”, “*göçebe devleti*”, “*göçebe sanati*”, “*göçebe ordusu*” benzeri deyimler göçebeliliğin tek bir yönünü ifade eder, dolayısıyla eksik kalır. Hepsini kapsamak üzere “*göçebe yaşam biçimi*” deyiminin kullanılması daha uygundur. Çünkü göçebelik bozkırın yalnız ekonomik şartlarına göre gelişmemiştir. “*Hayvan üslubu*” bunun önemli bir göstergesidir. Gün içinde kullanılan ev gereçlerinden at koşumlarına, silahlara kadar göçebelerin ürettiğii hemen her nesneyi süsleyen bu sanat üslubu, doğayla içli dışlı olmanın, coğrafiyanın bir sonucudur.

Türk akademik geleneğinde “*göçebe*” deyimi tartışmalıdır. Tarihçiler arasında “*göçebe*”, “*göçer*”, “*konargöçer*”, “*yarı göçebe*” tabirlerinden hangisinin kullanılacağı konusunda bir mutabakat yoktur. Eberhard, Taşağıl, Gömeç gibi tarihçiler “*göçebe*” deyimini kullanırken Ögel “*göçerevli*” veya “*göçküncü*” demeyi uygun bulmuştur. Tufan Gündüz ise “*göçebe*” ve “*konargöçer*” sözcüklerini karşılaştırarak bu konuda sonuca şu şekilde ulaşmıştır.

“Konar göçerlik, beslenme ihtiyacını karşılamak amacıyla büyük hayvan sürülerini takip eden göçebelerden ya da belli bir mekâna bağlı olmaksızın hayvanlarına otlak

ve kırsal bölgeleri arayan göçebe çobanlıktan farklı olarak belli bir mekân dairesinde yerleşik hayatın bütünleyicisi olarak hayvancılık yapan ve ürünlerini daha çok yerleşik toplumlara pazarlayan iktisadi faaliyet biçimi ve yaşam tarzıdır.”³⁷⁰

Türk göçebeliği, Türkiye’deki akademik araştırmalarda at besleme unsuru ön plana çıkarılmak kaydıyla ekonomik ve askeri yönleri ile tanımlanır. Hal böyle olunca tanımlarda bir eksiklik ya da tezat aramak gerekir. Çünkü tarihçilik geleneği göçebeliği sadece ekonomik ve askeri yönüyle değil, her yönüyle tam bir yaşam biçimi olarak incelemiştir. Tanımlamaya gelince göçebeliğin sadece ekonomik ve askeri yanlarından bahsedilmesi tanımlamayı eksik bırakır. Tanımların eksik kalmasının nedeni Türk göçebeliğinde atın hayati bir konumda olmasıdır. Türkler için at son derece geniş olan bozkırda ulaşımı mümkün kılan bir nimet olmuştur. Esnek ve seri süvarilerin düşmanları karşısında elde bulundurdıkları avantaj, atın ulaşım için taşıdığı anlamın gerisinde kalır. Bu yüzden Türk göçebeliğini tanımlamak isteyenler göçebeliğin at yetiştirmeyle bağlantılı ekonomik ve askeri taraflarına vurgu yapar.

Yukarıda Tufan Gündüz’ün “*konar göçer*” tanımında çok önemli bir ifade vardır ki o da “*yerleşik yaşamın bütünleyicisi*” olduğudur. Tüm dünyada Orta Asya ile ilgili çalışmalar derinleştikçe yerleşik-göçebe ilişkisinin karşılıklı faydalanma ilkesi içinde bütünleyici nitelik taşıdığı fikri sağlamlaşmıştır. Türk akademisyenler de aynı kanaati takip ederler. Türkiye’de geleneğin bu ilişkiyi anlama biçiminin özeti yıllar önce Eberhard tarafından verilmiştir. “Eski Çin Kültürü ve Türkler” adını taşıyan makalesinde m.ö. 1600 sonrasında Çin’in batısındaki Türk etkisi altında bulunan bölgeyle doğusundaki Tai ve Tibet etkisi altında gelişen bölgeyi karşılaştırmıştır. Vardığı sonuç, Türk etkisinin batıyı askeri açıdan üstün fakat ekonomik açıdan daha zayıf kıldığıdır. Tarıma dayalı doğu tarafı ise kültür bakımından “*daha farklı*”dır. Eberhard’ın “kültür bakımından farklı” sözü ile içten içe daha gelişmiş bir kültürü kast ettiği düşünülebilir.³⁷¹ Eberhard ayrıca göçebelerin yerleşiklerin yakınlarında yaşayarak onlardan tarım ürünleri alıp, hayvan ürünleri sattığını, iki yaşam biçiminin

³⁷⁰ Tufan Gündüz, “Konar Göçer”, **İslam Ansiklopedisi**, yıl 2002, cilt 26 s. 161

³⁷¹ Eberhard, “Eski Çin Kültürü ve Türkler”, s. 26

kolaylıkla tamamlayıcı hale geldiğini söylemiştir. Bunun sonucunda saldırgan göçebeler, barışçıl yerleşiklere hâkim olmaktadır.³⁷² Bu genel geçer bir kural olsaydı göçebelerin tarih boyunca yerleşikleri yönetmeleri, tarihte bir Roma veya T'ang devletlerinin olmaması gerekirdi. Kuralı bozan, göçebelerin savaşçılığına karşılık yerleşiklerin diplomasi ve entrikayı icat etmiş olmasıdır. Nitekim Türkiye’de gelenek göçebe-yerleşik ilişkisini böyle anlamaktadır.

Göçebe-yerleşik ilişkisinden önce, Türk tarih geleneğinde göçebeliğin nasıl algılandığını anlamak gerekir. Gelenek, göçebeliği “bozkır” ile eşleştirmiştir. Yani göçebelik bozkır şartlarının bir dayatması olarak görülmüştür.³⁷³ Göçebeliğin karakterinde bulunan niteliklerin tümü bozkırın şartlarına uymanın neticesi sayılmıştır. Bozkırın ancak sınırlı yerlerde tarıma izin vermesine zıt olarak büyük sürüleri beslemeye müsait otlaklar içermesi Türklerin göçebe yaşamasına yol açmış kabul edilir. Göçebelik, topraktan, “yurt” duygusundan mahrum bir biçimde dolaşmak anlamında kullanılmamıştır. Ögel, “yaylak” ve “kışlak” denen, önceden belirlenmiş yerlere, yılın belli zamanlarında göçüldüğünü yazmıştır.³⁷⁴ Ögel’in ve onun gibi bütün geleneğin üstünde durduğu nitelik düzendir. Ani ve yıkıcı saldırılardan yılmış ve nefret duymuş komşu kavimlerin kaynakları göçebeleri düzensiz çeteciler olarak görmüş, bunlardan yararlanan tarihçiler de aynı fikri takip etmişlerdir. Oysa Türk tarihçileri düzenin altını çizerler. “Töre” yani Türk sözlü hukuku Türk tarihçileri tarafından neredeyse kutlu sayılır. Töre, Türklerde düzeni sağlayıp başıbozukluğu engelleyen unsur olarak göçebe hayatının olmazsa olmazı olarak görülür. Göçebe ve hayvancı yaşamın Türklerin savaşçı karakterinin arka planını oluşturduğunu da söylemek gerekir. Göçebelerin yerleşiklere karşı kurdukları askeri üstünlük, zorlu göçebe hayatının askerlik için talim niteliği taşımasına bağlanır. Bu konu Türklerin savaşta ölmeyi kutlu sayacak kadar savaşçı bir toplum olmasıyla ilişkilendirilir. Akademik gelenek savaşçılığı bozkır şartlarında hayatta kalmanın bir yolu olarak açıklar.

³⁷² Eberhard, a.g.m. s. 25

³⁷³ Taşağıl a.g.e. s. 30-32; Onat, “Eski Orta Asya Kavimlerinin Çin İle Olan İlişkileri Hakkında Kısa Bir İnceleme”, s. 64 3 nolu not

³⁷⁴ Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, cilt 1, s. 1. Ayrıca Bkz. Togan, a.g.e. s. 105

Şu ana dek bahsedilen tüm göçebe nitelikler at unsuruna bağlıdır. Türklerin askeri başarıları, kurdukları büyük imparatorluklar, yaşanan büyük göçler atın varlığına borçlu olan hadiseler olarak açıklanmıştır. Bozkırda yetiştirilen atların gücü, çevikliği, dayanıklılığı hem barış hem de savaş zamanında göçebelerin “can yoldaşı” olmaları, zaman zaman Çin’de ve Avrupa’da yetiştirilen atlarla da karşılaştırılarak anlatılmıştır. Türklerin yetiştirdikleri atlar aynı zamanda ticaret konusudur. Burada bir kez daha Tufan Gündüz’ün göçebelerin yerleşiklerin yakınlarında bulunarak onlarla bütünleyici ilişkide olduğu fikrini hatırlamakta fayda var. Çinli yerleşiklerle bozkırlı göçebelerin ilişkilerinde bir değiş-tokuş mantığı bahis konusudur. Türk tarihçileri bu mantığı şöyle açıklar: Göçebeler binek atlar ve süt, yağ, yoğurt gibi hayvansal gıdalar üretirken Çinliler ipek ve tahıl üretirler. Ticaretin iki tarafı, ülkesinde bulunmayan malları kendisi üretmek yerine bu ürünleri üretebilen karşı taraftan almakta ve onlara kendi ülkesinde bulunan malları vermektedir. Böylece yerleşik-göçebe ilişkisi tamamlayıcı bir nitelik kazanmaktadır. Yerleşiklerle göçebelerin birbirini tamamlayıcı rolü üzerine yapılmış bir çalışma Özkan İzgi’ye aittir ve çarpıcı bir örnek içerir. Tam burada belirtmek gerekir ki İzgi, iki çağdaş hanedan olan Hun ve Han hanedanlarının birbiri ardına güçten düşmesinin bu tamamlayıcı ilişkisinin sonucu olduğunu açıkça belirtmemiştir. Ancak beyan etmediği sonuç tam olarak budur. Hemen hemen aynı anda kurulan bu iki hanedandan Hunların çöküş sürecine girmesinden hemen sonra Hanlar da aynı yola girmiştir. Bunun sebebi Çin’in at ihtiyacını Hunlardan aldığı atlarla karşılaşmasıdır. Hunlar at gönderemez hale gelince köylüler vergilerini Hunlardan aldıkları atlarla değil, parayla ve anca kendilerine yeten hasatlarıyla vermeye mecbur kalmışlardır. Kısa sürede açlık ve isyan ortamı doğarak Hanları zaafa düşürmüştür.³⁷⁵

Toplumda ağızdan ağza dolaşan iki ünlü rivayet vardır. Biri Bilge Kağan’ın Çin’i fethetmekten Çinlileşme korkusuyla imtina edişi, diğeryse Attila’nın Roma’yı fethetmekten Papa’nın dizlerine kapanmasından sonra vazgeçiştir. Akademik açıdan bu hikâyelerin doğruluğu sorgulanınca akla ilk gelen şey, Türklerin gerçekten Çin’i veya Roma’yı fethetmek isteyip istemediğidir. Daha genel bir ifadeyle

³⁷⁵ Özkan İzgi, “XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çin ile Yaptığı Ticari Münasebetler” , **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, s. 103

göçebelerin yerleşiklere yaptıkları sonu gelmez akınların amacının onların ülkesini fethetmek olup olmadığı sorgulanmalıdır. Bu sorunun göçebe-yerleşik ilişkisi içinde nasıl anlaşıldığına bakılırsa, Türk tarihçilerinin akınları fetih amacı taşımayan, tamamen ekonomik davranışlar olarak açıkladığı görülür. Göçebe akınlarının altyapısı iki unsurla kurulur: göçebe savaşçılığı ve yağmanın önemli bir geçim kaynağı oluşu. Göçebelerin yerleşiklerin ülkelerine yaptıkları saldırılar fetih amacı gütmeyen, yağmadan öteye gitmeyen akınlar olarak tasvir edilmiştir. Bununla birlikte yerleşiklerin aldıkları bazı önlemler vardır. Türk tarihçiliği, yerleşiklerin askeri önlemlerle başarılı olma şanslarını pek yüksek görmemiştir. Yerleşğin göçebe karşısında geliştirdiği silahlar entrika ve diplomasi olarak tescil edilmiştir. İşin aslını anlamak için kötü şöhretli “*Beş Tuzak*”ın incelenişine bakmakta fayda var. Beş Tuzak, Hunların Çin’e vurdukları ilk darbelerden sonra Çinlilerin onlarla askeri önlemler alarak baş edemeyeceklerini anlamaları üzerine geliştirilmiş ve Çinlilerle göçebelerin siyasi-askeri ilişkilerinde tarih boyunca son ve en etkili çare olarak kullanılmış bir projedir. Özü göçebelerin kültürüne ve zihinlerine tesir ederek saldırılarını engellemek, dostane ilişkiler geliştirmek, fakat bu sırada zaafalarını kollayarak fırsatları onları perişan etmek için kullanmaktır.³⁷⁶ Beş Tuzak’ın temsil ettiği değer, Çin’in ve diğer yerleşik toplumların göçebelerin saldırıları karşısında başvurdukları yöntemin entrika oluşudur. Konunun en başında kısaca değindiğimiz bu mesele, bizi yine bir çeşit uzmanlığa götürüyor. Türk geleneği savaşta göçebelerin, entrika ve diplomaside yerleşiklerin uzmanlaşmış olduğu tezi üzerinde durur. Türkler, diplomasiden ve entrikadan hiç anlamayan, bunları hiç bilmeyen kimseler değillerdi. Kök Türklerin Akhunlara karşı Sasanilerle ve Sasanilere karşı Bizans’la yaptıkları ittifak, klişe bir örnek olarak tekrarlanagelmıştır.³⁷⁷ Türk tarihçiliği, göçebelerin yağma amaçlı saldırılarına karşı yerleşiklerin onların birleşerek güçlenmesini önlemek için geliştirdikleri entrikaları koyar. Yerleşikle göçebenin mücadelesindeki denge savaşla entrika arasındaki denge olarak anlaşılmıştır.³⁷⁸

³⁷⁶ İzgi, “XI. Yüzyıla Kadar...” s. 99-100

³⁷⁷ Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, s. 17-20; Taşağıl, **Gök-Türkler**, cilt 1, s. 31-34

³⁷⁸ Taşağıl, a.g.e. cilt 1, s. 36-38

Konunun en başında Türklerin topyekûn göçebe olmadıklarından bahsedilmişti. Tarih boyunca göçebe olmayan toplumlar her zaman oldu. Fakat Uygurlara gelinceye kadar karakteri göçebe olmayan güçlü bir siyasi teşekkül zuhur etmemişti. Bu bakımdan Uygurların yerleşik yaşama geçmelerinin tarihçiler için neden kritik bir hadise olarak algılandığını anlamak mümkündür. Yine aynı sebeple, tamamen yok sayılmasalar bile, göçebe olmayan toplumların pek fazla bahis konusu olmadığı aşîkâr. Yarı göçebe bir hayat süren yahut Uygurlardan önce yerleşik yaşam sürmüş olan Türk toplumlarını içeren başlıca çalışmalar kaynak yayınlarıdır. Öncülüğünü Eberhard'ın yaptığı, Çin kaynaklarına göre boylar türü çalışmalarda göçebe olan olmayan tüm boylara dair Çinlilerin tuttuğu kayıtlar mevcuttur. *Çin'in Şimal Komşuları* ve onun tamamlayıcısı olan diğer eseri “Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti”. Benzer bir eser olan *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları* ise Ahmet Taşağıl'ın kaleminden çıkmıştır ve bir devlet teşkil edememiş Türk boyları konu edilmiştir. Bu eserlerde göçebe olmayan boylar hakkında bilgiler bulmak mevcuttur. Türklerde göçebelik dışındaki yaşam tarzları hakkında genel bir değerlendirme olmasa bile, böyle bir genellemeye kaynak oluşturabilecek nitelikte bilgiler ihtiva etmeleri bakımından mezkûr eserler önem arz eder.³⁷⁹ Uygurlara gelindiğinde tarihçilerin bakış açısı doğal olarak değişmektedir. Merkezi bir idare ve büyük şehirler kuran Uygurların yerleşik medeniyete geçmeleri Türk tarihinin önemli kültürel gelişmelerinden biri sayılmıştır. Uygurların Türk tarihçiliği nezdinde (Şu anki konumuzla ilişkisi olmayan Ötüken'in terk edilmesi hariç) iki özgün tarafı vardır. En başta gelen mesele Uygurların yerleşik hayata geçmesidir. Ögel, Uygurların Orhun nehri çevresindeki arazinin tarıma uygun olmaması yüzünden zaten hoşnutsuz olduğunu yazmıştır. Ona göre Uygurlar bugünkü Doğu Türkistan'a göçmeden önce bile yerleşik kültürün etkilerine açıktı.³⁸⁰ Bu dönüşüm sebebiyle tarihçilerin incelediği malzeme de değişmiştir. Uygurlardan önceki hanedanlar zamanındaki Türklerin kültürüne dair çalışmalarda görülmeyen pek çok tarihi malzeme, Uygurlar söz konusu olunca inceleme konusu

³⁷⁹ Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, s. 15, 17, 23 vb. Eberhard, “Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti”, s. 129, 132 vb. Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2013, s. 44-45, 57 vb.

³⁸⁰ Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 376. Ayrıca Bkz. İzgi, “Uygurlardaki Vergilere Ait Bazı Düşünceler”, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, s. 301

olmuştur. Belki en önemli tarihi malzeme Uygurca yazmalardır.³⁸¹ Göçebe devletlerde bulunmayan kütüphane ve arşiv gibi kültür unsurları bahis konusu olmuştur. Aynı zamanda yazılı belgeler sayesinde daha çok bilgiye ulaşmak mümkün olmuştur. Bunun verdiği rahatlıkla mesela Uygur ekonomisi, daha önceki zamanlarda takip edilebilenden çok daha derin bir biçimde incelenebilmiştir. Öyle ki Taşağıl malın ekonomideki dolaşımı hakkında birkaç söz söylemeye muvaffak olmuş³⁸², İzgi ticaretin hukuki sınırlarını açıklayabilmiştir.³⁸³

Uygurların *Mani* dinini kabul etmeleri bir başka önemli hadisedir. Bu hadise siyasi ve askeri bakımdan genel olarak menfi bir gelişme olarak görülür.³⁸⁴ Maniheizm'in askeri ve siyasi zararlarına karşılık kültüre katkıları üzerinde durulmuştur. Uygurların Mani dinine geçmelerinin ardından yazdıkları belgelerde Türkçenin bir edebiyat dili haline geldiğini Ögel savunur.³⁸⁵ Turfan bölgesinin farklı kültürlerin buluşabildiği, kültür alış-verişinin yoğun olduğu bir yer olması, Türk tarihçilerinin gözünden kaçmış değildir. Yalnız Maniheizm'in değil, Budizm'in ve İslam'ın Uygur kültürü üzerindeki tesirlerinden bahisle Uygurların kendilerinden önceki Türk topluluklarına nazaran daha geniş ve gelişmiş bir kültür inşa ettikleri kanaati yaygındır.³⁸⁶

³⁸¹ Taşağıl, **Kök Türk Tarihi**, s. 217, İzgi, "Uygur Alım-Satım Vesikalarında Cezanın Ödendiği Bazı Müessese ve Şahıslar", **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, s. 147, İzgi, "Turfan Uygurlarında Kiralama Vesikaları", **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, s. 287-292

³⁸² Taşağıl a.g.e. s.217

³⁸³ İzgi, "Uygur Alım-Satım Vesikalarında..." s. 148-149

³⁸⁴ Ögel, a.g.e. s.377; Gömeç, **Uygur Türkleri**, s. 44; Taşağıl a.g.e. s. 204

³⁸⁵ Ögel, a.g.e. s. 376

³⁸⁶ Tuncer Gülensoy, a.g.e. s., s. 267 Eberhard, **Çin Tarihi**, s. 158

BÖLÜM IV: KAYNAKLAR VE KAYNAK KULLANIMI

IV. A. Kaynaklarla İlgili Genel Değerlendirme ve Kaynak Kullanımında Sorunlar

İslam öncesi Türk tarihi araştırmalarında karşılaşılan sorunların önemli bir kısmı, Türk tarihinin akışından kaynaklanır. O yüzden Türk tarihinin akışını, İslam öncesi devirlerde yaşamış olan Türklerin sosyal, ekonomik, siyasi, askeri yapılarını iyice anlamak gerekir.

Türkler, tarihlerinin başından itibaren, Uygurlardan ibaret olmayan istisnaları bulunmakla birlikte, aşağı yukarı 10. yüzyıla kadar göçebe olarak yaşamışlardır. 10. yüzyıl aynı zamanda Türklerin kitleler halinde İslam'a geçmeye başladıkları dönemdir. Bu bakımdan İslam öncesi Türk tarihi 10. asırda sonlandırılır.³⁸⁷ Dolayısıyla İslam öncesi dönemde Türklerin ekseriyetinin yaşam biçiminin göçebelik olduğu söylenebilir.

Göçebeliliğin sebepleri genellikle coğrafya ve iklimde aranır. Türk tarihinin vuku bulduğu geniş coğrafi alan *Avrasya* adıyla anılır.³⁸⁸ Avrasya'nın kuzeydoğu bölgelerini Sibiry'a'nın tundraları, bataklıkları ve *taygalar* oluşturur. Buralarda hava yıl boyunca çok soğuktur.³⁸⁹ Toprak ve iklim tarıma uygun değildir. Yerli topluluklar avcılık, toplayıcılık, balıkçılık ve ren geyiği besiciliğiyle geçinirler. Bölgenin ekonomik yapısı büyük nüfuslar beslemeye uygun değildir.³⁹⁰ Avrasya'nın güneybatısı ise Tarım havzası ile Maveraünnehir gibi iki büyük ve eski tarım alanına sahiptir. Bu bölgeler, her zaman şehirli hayatın parladığı yerler olmuştur.

Denizlere uzak, yüksek ve dağlarla çevrili olan bozkır kuşağında tarım yapmak mümkün değildir. Şiddetli karasal iklim, bozkırı kışın çok soğuk, yazları çok kurak geçen bir alan yapmıştır. Hazar'dan esen sıcak rüzgârlar toprağı kurutarak erozyona

³⁸⁷ Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre*, s. IX

³⁸⁸ Rasyonî, a.g.e. s. 13

³⁸⁹ Rene Grousset, a.g.e. s. 17

³⁹⁰ Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, s. 30

yol açar.³⁹¹ Bozkırda verimli otlakların yanı sıra küme küme dağılmış Kara Kum, Kızıl Kum, Taklamakan ve Gobi çölleri “*tarih öncesi çağlardan beri durmadan genişleyen ve otlaklı bozkırları kemiren kanserli hücreler gibidir.*”³⁹²

Türklerin yaşam biçimini belirleyen bu şartlar altındaki bozkır olmuştur. Bozkırın kesin karakteri atlı göçebe hayvancılıktır. Grousset, “Bozkır adamı doğuştan süvaridir.” sözüyle özetlemiştir bu durumu.³⁹³ Çinliler bozkırda yaşayan komşuları için “*otlakları takip ederek hayvan yetiştirir ve yer değiştirirlerdi.*” kaydını tutmuşlardır.³⁹⁴ Göçebelerin sürüleri başta at olmak üzere sığır ve koyunlardan oluşuyordu. Kimi bölgelerde deve ve keçi sürüleri de vardı. Fakat esas olan her zaman at olmuştur. Kök Türk dönemindeki atlar düzgün vücutlu, dayanıklı ve becerikliydiler.³⁹⁵ Göçebeler hayvan sürülerinden üç biçimde yararlanıyorlardı: Hayvanların etini yiyor, sütünü içiyor, süt ürünleri yapıyor, derilerinden ve postlarından giyecek ve çeşitli eşyalar yapıyorlardı. Geniş bozkırda ulaşım sorunu atlar sayesinde çözülüyordu. İhtiyaç fazlası olan hayvanlarsa satılıyor ve ihtiyaç duyulan mallar alınıyordu.³⁹⁶

Yukarıda Çinliler’in her ne kadar “*yer değiştirirlerdi*” gibi muğlâk bir ifade kullandıkları yazsa da göçebeler durmaksızın ve rastgele göç etmiyorlardı. Her boyun sınırları belli olan kendi toprakları vardı. Bunu yine Çinliler kaydetmişlerdi.³⁹⁷ Yaz aylarında yaylalarda kalıyor, hayvanlarını otlatıyorlardı. Kışınsa vadilerde soğuk rüzgârlardan korunabilecekleri *kışlak*larına sığınıyorlardı.³⁹⁸

Otlaklar bozkır nüfusunu belli bir düzeye kadar doyurmaya yetkindi. Ancak bozkırda yaşam kolay değildi. Alışıldan sert geçen bir kış, bir salgın hastalık, sel, kurak geçen bahar ve yaz mevsimi gibi doğal felaketler, bozkır için kelimenin tam anlamıyla “doğal”dı. Böyle felaket zamanlarında büyük insan ve hayvan kayıpları

³⁹¹ Taşağıl, a.g.e. s. 33

³⁹² Grousset, a.g.e. s. 18

³⁹³ Grousset, a.g.e. s. 23

³⁹⁴ Ayşe Onat vd, **Han Hanedanı Tarihi-Hsiung-nu Monografisi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2004, s. 1

³⁹⁵ Liu, a.g.e. s.585

³⁹⁶ İzgi, “İslamiyetten Önce Orta Asya Türk Kültürü”, **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, s. 66-67

³⁹⁷ Liu, a.g.e. s. 23

³⁹⁸ Rasonyi, a.g.e. s.78-79

oluyordu. Göçebeler, yılda iki kez göç ediyor olmalarının etkisiyle olsa gerek, eşya ve servet de biriktirmediklerinden bu kayıpların telafisini sağlayacak bir rezervleri yoktu. Doğal felaketler bozkırda kurulan büyük devletlerin kırılgan ve istikrarsız yapısının bir sebebi olarak sayılabilir. Örneğin 627 yılında T'ang Hanedanı karşısında gücünün zirvesinde olan Kök Türk Hanedanı, aynı yıl yaşanan felaketin yıkımının etkisini bir türlü atlatamamış, 627 yılında “muzaffer bir başbuğ” olan İl Kağan, 630'da T'ai-tsung'un sarayına esir olarak gitmiş, 634'te bir esir olarak intihar etmişti.³⁹⁹ Büyük doğal felaketler bozkırın istikrarına pek çok kez bu şekilde darbe indirmiştir. Bozkırda felakete uğrayan boylar, kayıplarını telafi etmek için derhal yağmaya başvurur. Esasında yağma ve daha küçük çaplı akınlar anlamına gelen çapul, bozkır ekonomisinin 3. olağan geçim kaynağıdır. Fakat büyük felaketlerden sonra, hele düzeni koruyacak güçlü bir otorite yoksa bozkır sakinleri birbirleriyle savaşırlardır. Varlığını sürdürmek için yağmaya mecbur olan boy, iki gaye güdecektir: birlikte akına gidebileceği bir müttefik bulmak ve kolaylıkla yenip mallarına el koyabileceği zayıf bir düşman. Böyle bir savaşta yenilen boyların, yerlerinde kalırlarsa başka düşmanların da saldırısına uğramaları hiç de sıradışı bir olay değildir. Bozkırın kuralı, “*kurtlukta düşeni yemek kanundur*” sözünden farksızdır. Yenilen boylar, yeni saldırılardan korunmak için çoğu kez yurtlarını terk ederler. Güvenli, verimli bir otlak buluncaya dek yolculuklarına devam ederler.

Tarihte buna benzer büyük ve küçük göçler ziyadesiyle görülmüştür. M.Ö. 800 civarında görülen büyük bir kuraklık sonrası Hunların Çinlilerle giriştikleri mücadelelerde batıya sürülmeleri, bozkırda dalgalanma yaratmıştı. Göçebeler birbirlerine çarparak batıya hareket etmişlerdi. Sonuçta Kimmerler ve bir kısım Saka boyu Hazar'ın kuzeyinden Güney Rusya, Anadolu, Balkanlar ve Macaristan'a göç etmişlerdi.⁴⁰⁰ Bağatur (Mete) zamanında Hunlar tarafından mağlup edilen Yüeh-chih'ler de Tibet-Hindistan-Çin bölgelerine göç etmek zorunda kalmışlardı.⁴⁰¹ Son bir örnek olarak Kök Türklerin köken efsanelerini verebiliriz. Efsaneye göre Kök Türklerin yönetici ailesi, (A-Shih-na ailesi) komşularının saldırısına uğramış, kolları

³⁹⁹ Taşağıl, **Gök-Türkler**, cilt 1, s. 78-79 ve 84

⁴⁰⁰ İlhami Durmuş, a.g.e. s. 91-92

⁴⁰¹ Eberhard, **Çin'in Şimal Komşuları**, s. 106, Eberhard, “Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya...” s. 10-11; Grousset, a.g.e. s. 56-57

ve bacakları kesilmiş bir erkek bebek hariç herkes öldürülmüştü. Askerlerin öldürmeye kıyamadığı bebeği bir dişi kurt bulmuş, Turfan'ın kuzeyinde bir dağa götürmüş, besleyip büyütmüştü. Bebek büyüdüğünde kurt ona eşlik etmiş, A-shih-na ailesi bunlardan yeniden türemiştir.⁴⁰² Bu efsanenin ardındaki gerçek, 542 yılından önce daha kuzeyde yaşayan bu ailenin, Altaylar'ın güney yamaçlarına, Turfan'ın kuzeyine göçmek zorunda kalmış olmalarıdır.⁴⁰³ Örneklerin gösterdiği gibi bozkırda yaşanan göçler kimi zaman büyük ve dâhili, kimi zaman dalgalar halinde, büyük ve uzun mesafeli olmaktadır.

Bozkırda varlığını sürdürmek, büyük devletler ya da medeniyet yaratmaktan daha büyük bir başarı gibidir. Otlakların hâkimiyeti için savaşmak, çapul ve kan davaları bozkırın rutinleridir.⁴⁰⁴ Bozkır kavimlerinin kendi içlerindeki bu kaynaşığı, çoğu zaman genellemeler için kullanılmış, büyük göçlerin tetkiki hariç pek önemsenmemiştir. Oysa burada göçebe örgütlenmesinin esas sebebi bulunur. Sürekli baskı tehlikesi altında bulunan ve aynı zamanda sürekli baskın yapma potansiyeli taşıyan boylar, her iki sebeple önce kendi içlerinde çok kuvvetli bağlar meydana getirmişlerdir. Daha sonra çevrelerindeki boylarla ittifak kurma yoluna gitmişlerdir. 603 yılında 6 boyun birleşerek kurduğu *Altı-Baq Bodun* ittifakı buna güzel bir örnektir. Zayıflayan Kök Türk yönetimine, karşı isyan hazırlığında olan Uygur, Bayırku, Ediz, Tongra ve Apa-isi'ler birleşmişlerdir.⁴⁰⁵ Böyle küçük ittifaklar bir kenara bırakılırsa, bozkır örgütlenmesinin genel bir analizini yapmak mümkün olur. Güçlü bir hükümdarın çevresinde hızlı kümelenmeler, bozkırda çok sık görülür.⁴⁰⁶ Bozkırın belli bir bölgesini kendine bağlayarak gücünü arttıran bir hükümdara itaat etmek, onun saldırısından korunmak ve onunla birlikte büyük akınlara çıkarak ganimet kazanmak anlamına gelir. Türk geleneğinde hükümdarın meşruiyetinin bir kaynağının da halkı doyurmak oluşunun bir sebebini de buna bağlamak

⁴⁰² Liu, a.g.e. s. 13-16

⁴⁰³ Taşağıl, a.g.e. s. 9-10

⁴⁰⁴ Rasonyi, a.g.e. s. 91

⁴⁰⁵ Saadettin Gömeç, a.g.e. s. 28

⁴⁰⁶ Rasonyi, a.g.e. s. 91

mümkündür.⁴⁰⁷ Bu karakter, bozkır devletlerinin hızlı yükselişlerinin altında yatan en önemli gerçeği teşkil eder.

Bozkırda güçlü bir devlet kurulup, bozkırın iç düzeni sağlandıktan sonra yerleşik komşulara bitmek tükenmek bilmeyen saldırılar başlar. Göçebe hayvancı ile yerleşik tarımcının ilişkileri dünyanın hem siyasi hem medeni tarihine uzun asırlar boyunca yön vermiştir.⁴⁰⁸ İki farklı yaşam biçimi, farklı maddi ve manevi kültürler yaratmış; bu kültürler birbirini tamamlayıcı nitelik kazanmıştır. Ekonomik düzeyde kendi ülkelerinde bulunmayan malların değiş-tokuşuna dayalı tamamlayıcılığın önemini gösteren bir hadise, hemen hemen aynı anda kurulan Hun ve Han hanedanlarının yine hemen hemen aynı anda yıkılmasında gizlidir. Cevval ve kararlı göçebelerin gücüne karşılık yerleşik medeniyet her zaman karmaşık politikalarla kendini korumuştur. Çinliler de Hunlara karşı “*Ho-ch'in*” adını verdikleri sistemi geliştirmişlerdir. Bu sistem, göçebelerin savaşa gerek kalmaksızın Çin’den istedikleri kumaşları ve tarım ürünlerini almalarını sağlıyordu. Buna karşılık Çin ulaşımının temeli olan ve Çin’de bulunmayan atlar Çin’e gönderiliyordu.⁴⁰⁹ M.Ö. 58’den itibaren Hunların çöküş sürecine girmesiyle Çin’in ekonomik ve mali yapısı bozulmuş ve Çin halkında devlete karşı hoşnutsuzluk başlamıştır.⁴¹⁰

Siyasi ve askeri alanda karşılıklı etkileşim görülmektedir. Buna benzer durumların en bilineni Çin’de göçebe tipi atlı birliklerin kurulması, Çin askeri kıyafetlerinden eteğin çıkarılıp pantolonun dâhil edilmesidir.⁴¹¹ Yerleşikler, kimi zaman anlaşılarak haraç verdikleri göçebeleri bazen sınırları içine kabul etmişlerdir. Böylece göçebeler istedikleri mallara ve ganimete kavuşurken, yerleşikler de sınırlarına yapılacak yeni saldırılara karşı güçlü tampon bölgeler oluşturmuşlardır.⁴¹² Bundan başka yerleşiklerin kendi içlerindeki kavgalarında göçebe bir müttefik bulmak, savaşta kazanmanın adeta garantisi gibi görülmüştür.⁴¹³

⁴⁰⁷ Kafesoğlu, a.g.e. s. 247

⁴⁰⁸ Grousset, a.g.e. s. 21

⁴⁰⁹ İzgi, “XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletlerinin...”, s. 97

⁴¹⁰ İzgi, “XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletlerinin...”, s. 103

⁴¹¹ Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, cilt 1, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981, s. 58

⁴¹² Kafesoğlu, a.g.e. s. 176

⁴¹³ Liu, a.g.e. s. 25

Elbette yerleşiklerin de göçebelere etkileri olmuştur. Yerleşik kültürün hâkim olduğu ülkelerde doğmuş Budizm, Maniheizm, İslam gibi dinlerin bozkırda yayılması bir yana, gelecek nesillere yazılı kaynak bırakma fikrinde yerleşiklerin etkisi yadsınamaz. Kimi görüşler, *Orhun Abideleri*'nde kullanılan yazının batıdan gelmiş olduğu üzerinde yoğunlaşmıştır.⁴¹⁴

Türk tarihinde yazının uzun süre kullanılmamış olmasının sebebi yukarıda anlatılan yaşam biçiminde görülmektedir.⁴¹⁵ Yazının entelektüel bir ilerleme gayesiyle, idealistçe bir icat olmadığını hatırlatmakta fayda var. Clive Ponting yazının icadı için şunları söylüyor:

*“Yazının amacı bir dili temsil etmek değil, bilgiyi saklamak ve aktarmaktır. Başlarda, temel olarak ticaret ve idari işlere ilişkindi; edebiyat uzunca bir süre ortaya çıkmadı ve nesilden nesile sözlü olarak kolayca aktarılabilirdi.”*⁴¹⁶

Ponting'in bilginin sözlü aktarımına yaptığı atıf dikkate değer. Çünkü göçebelere de güçlü bir sözlü edebiyat görülüyor. Böyle güçlü bir sözlü gelenek varken, herhalde yazılı bilgi aktarımına gerek duyulmamıştı. Yazıya geçmiş toplumlardaysa yazının bir medeni ilerleme amacıyla icat edilmediğine dikkat etmek gerekir. Yazı, başlangıçta bir birikimi kayda geçirmek ve ona dair bilgileri muhafaza etmek amacıyla kullanılmıştı. Göçebe ekonomide birikimin karşılığı hayvan sürüsüdür. Anlaşılan onlar hayvanlarını yazılı kayıt altına almaya pek gerek duymamışlardı. Hayvanların vücutlarına yapılan ve hangi boya ait olduğunu gösteren *tamgalar* yeterli görülmüştü. Toplumun hafızasına kazınan büyük olaylar bile sözlü gelenekle saklanmış, rivayetler, destanlar aracılığıyla anlatıla gelmişti. Sözlü gelenek zaman içinde hikâyeyi değiştirmiş, içine olağanüstü kişiler ya da olaylar sokmuştu. Sonradan yapılan eklemeler her ne kadar işi bir sanata dönüştürmüş olsa da, sözlü geleneğin bu sanat yönü tarihçinin aradığı kesin bilgiyi vermemektedir. Üstelik sözlü geleneğin taşıdığı hikâyelere ulaşmak için çoğu zaman yazılı kaynaklar

⁴¹⁴ Peter Golden, a.g.e. s.163

⁴¹⁵ Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, s. 19-20

⁴¹⁶ Clive Ponting, *Yeni Bir Bakış Açısıyla Dünya Tarihi*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2011, s. 88

kullanılmıştır. Örneğin Oğuz Destanı'nı inceleyen Ögel, onun yazılı nüshalarını kullanmıştır.⁴¹⁷

Türkçe yazılı kaynakların bulunması çok önemli bir gelişme olmuştur.⁴¹⁸ Taşağıl, Türkçe yazılı kaynakların keşfini ve Türkoloji araştırmalarına etkilerini şöyle yorumlar:

*“1893’te Thomsen’in Orhun Yazıtlarını okuması ile yeni bir devir açıldı (...) Takip eden yıllarda çok sayıda yeni yazıt ve Uygurca yazma da bulunup yayınlanınca Türkoloji şaha kalktı.”*⁴¹⁹

Orhun Abideleri Orhun nehri çevresinde bulunan irili ufaklı birçok taş kitabeyi ihtiva eder. Ancak bunların en ünlü ve en büyük olanları Bilge Kağan, Kül Tigin ve Tonyukuk adına dikilmiş olan üç kitabedir. Bu kitabeler farklı zamanlarda dikilmiştir. Kül Tigin adına dikilen kitabe, 732 yılında ağabeyi Bilge Kağan tarafından diktirilmiştir. Kaplumbağa şeklinde bir kaide üzerine oturtulmuş olup 3.75 metre yüksekliktedir. 4 yüzü olan kitabenin 3 yüzü Türkçe, Batı cephesi ise Çince’dir. Bilge Kağan kitabesi 735 yılında oğlu tarafından Kül Tigin kitabesinin 1 kilometre kadar uzağına dikilmiştir. Şekil olarak Kül Tigin kitabesinin aynısıdır ve Batı yüzü yine Çince’dir. Bu kitabelerin biraz daha doğusunda duran Tonyukuk kitabesi 2 taş halinde 720-725 yılları arasında kendisi tarafından dikilmiştir. Her kitabenin çevresinde heykellerden ve türbelerden oluşan bir külliye vardır. Tüm kitabelerin Yolluğ Tigin adında biri tarafından yontulduğu bilinmektedir.⁴²⁰

İçerik bakımından 681 yılında Kutlug Şad’ın tuğ kaldırışıyla başlayan siyasi olayları anlatan kitabeler birbirlerini tamamlayıcı niteliktedir. Örneğin Kül Tigin’in ölümünden sonra gelişen olaylar Bilge Kağan kitabesinde anlatılmaktadır. Kitabeler birer siyasetnamedir. Fakat İnanişlar, gelenekler hakkında fikir edinmeyi sağlayan cümleler barındırırlar.

⁴¹⁷ Ögel, **Türk Mitolojisi**, cilt 1: 146-147 ve 164. Sayfadaki 42 nolu not; Ögel, a.g.e. cilt 2: 66-67

⁴¹⁸ Barthold, a.g.e. s. 1-4

⁴¹⁹ Ahmet Taşağıl, “İslam Öncesi Türk Tarihinin Problemleri”, **Türkiye’de Tarih yazımı**, s. 64

⁴²⁰ ⁴²⁰ Muharrem Ergin, **Orhun Abideleri**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2012, s. XVI-XX

Türkçe yazılı kitabeler bunlarla sınırlı değildir. Saadettin Gömeç'in verdiği bilgiye göre 9'u Kök Türk; 10'u Uygur 3'ü Türkiş, 3'ü Altı-Bag Bodun, 2'si Oğuzlar tarafından dikilmiş yazıtların yanında Kümül, Az, Peçenek, Bulgar ve Sekel kitabeleri de mevcuttur.⁴²¹

Siyasetname niteliğinin dışına çıkan Türkçe yazılı belgeler Uygurlar'a aittir. Yerleşik yaşama geçmiş olmaları, elbette Uygurlar'ın bıraktıkları yazılı belgelerin Kök Türklerinkinden farklı olmasının birinci sebebidir.⁴²² Uygurlar'ın bıraktığı belgeler ekonomik, sosyal ve hukuki yapılarına, geleneklerine dair önemli bilgiler içermektedir.

Türkçe yazılı kaynakların sayısı zaman içinde artmakla birlikte, bugün İslam öncesi Türk tarihi araştırmacıları Türkçe kaynak sıkıntısı yaşadıklarını belirtmektedirler.⁴²³

Taşağı, Türkçe kaynakların mevcudiyetlerine rağmen, içeriğinin genişliği bakımından Çin kaynaklarının yine de öne çıktığını savunmaktadır.⁴²⁴ Geç tarihlerde yazılmış *Divanü Lüğati't-Türk* gibi İslam öncesi devirleri aydınlatan Türkçe yazılı kaynakların geniş bilgiler vermelerine rağmen yabancı kaynaklar İslam öncesi Türk tarihi açısından her daim revaçta olmuşlardır. Rus Şarkiyatçı Barthold, daha geniş bir anlamda genel Türk tarihi araştırmalarının kaynak sorununu şöyle açıklamıştır:

*“Her halde Türk tarihini öğrenmek için yalnız Türkolog olmak yetmiyor. Belki, Türk tarihi devrelerinin hangisini seçerseniz ona göre Sinolog yahut Arabist veyahut İranist olmak mecburiyetindesiniz.”*⁴²⁵

Benzer bir biçimde Ali Ahmetbeyoğlu ise Türk tarihinin yabancı kaynaklarının “*en aşağı 19 farklı dilde*” olduğunu söylemiştir.⁴²⁶

⁴²¹ Saadettin Gömeç, “İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, cilt 20 sayı 31 yıl 2000, s. 64-74

⁴²² İzgi, “Uygur Hukuk Vesikalarında Kullanılan <<Nişan>> ve <<Tamga>>lar Hakkında Bazı Düşünceler”, **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, s. 293; İzgi, “Uygurlardaki Vergilere Ait Bazı Düşünceler”, **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, s. 301

⁴²³ Gömeç, “İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine”, s. 64

⁴²⁴ Taşağıl, a.g.e. s.21

⁴²⁵ Barthold, a.g.e. s. 2

Peki, Türk tarihinin kaynaklarının bu kadar çok dile yayılmış olmasının sebebi nedir? Bunun sebebi Türk tarihçiliği için başlı başına bir sorun teşkil eden Türklerin geniş bir coğrafi alana yayılmasıdır. Doğal felaketlerin, nüfus artışlarının, savaşların baskısıyla Türkler, yurtlarını terk ederek uzun mesafeli göçler yapmışlardır. Bu göçler neticesinde öyle geniş alanlara yayılmışlardır ki ister istemez farklı topluluklarla ve kültürlerle karşılaşmışlardır. Örneğin M.S. 5. yüzyılda Avrupa Hunları Doğu ve Batı Roma ile Slav ve German kökenli topluluklarla ilişkiler geliştiriyorken Çin’de Tabgaç/T’oba Hanedanı varlığını sürdürüyor, Orta Asya’da Çinlilerin Juan-juan dedikleri Moğol asıllı asıl Avarların hakimiyeti altında bulunan Türkler, Avar ordusuna katılmış, Çin’e akın yapıyorlardı. Aynı asırda Akhunlar İran’a ve Soğdiyan’a komşu olmuşlardı. Çeşitli Türk kitlelerinin karşılaştıkları farklı topluluklarla girdikleri etkileşim süreci, aynı anda farklı yerlerde birbirinden tamamen bağımsız olarak tezahür eden Türk tarihleri ortaya çıkarmıştır. Aynı şekilde birden fazla dile ve kültüre ait Türk tarihi kaynakları mevcut olmuştur. Yukarıda örnek olarak kullandığımız 5. Yüzyıldaki Türk tarihini tümüyle bilmek isteyen bir tarihçinin Çince, Farsça ve Latinceyi çok iyi bilmek zorunda kalacaktır. Bunlara Çin, İran, Roma ve Avrupa tarihlerini bilmenin önemini de ekleyiniz.

Türklerin geniş alanlara yayılıp farklı topluluklarla temas kurmaları aynı zamanda farklı kültürlerle etkileşime girmeleri anlamına geliyor. Bir kısım Türk topluluğu Moğollarla ve Çinlilerle temas kurmuş, onlarla kültür alış-verişine girmişken başkaları Soğdlarla, İranlılarla, Slavlarla, Germanlerle, Bizans’la ve Batı Roma’yla temas kurmuş bulunuyordu. Bu durum Türk kültürünün de kendi içinde çeşitlilik arz etmesine sebep olmuştur. Temelde bir Türk kültürü bulunmakla ve ortak noktalar varlığını sürdürmekle beraber, farklı kültür bölgelerinde bulunan topluluklar birbirlerinden farklılaşmışlardır. Eberhard’ın şu sözleri bununla ilgili düşünülmelidir:

“Biz de tetkiklerimizde aynı hatayı işleriz. Mesela ekim şekilleri aynı olan ikinci boylardan bir grubu tek başına tetkik edersek, her boyda kendine has bazı küçük farklar ortaya çıkarırız. Umumi olarak ekim şekli diğer boylarda da bulunabilir,

⁴²⁶ Ali Ahmetbeyoğlu, “İslamiyet Öncesi Türk Tarihçiliğinin Problemleri”, **Türk Tarih Kurumu-Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Tarihçilik ve Tarih Yayıncılığı Sempozyumu Bildiriler**, Editör Mehmet ÖZ, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011, s. 294

fakat bütün boylarda müşterek olduğuna dair hususi ve tam bir tafsilde bulunulmuyor.”⁴²⁷

Sonuçta kültür tarihi araştırmacılarının işleri zorlaşmış, daha titiz davranmaları gerekmiştir. Bu sebeplerden, İslam öncesi Türk tarihi uzmanlaşma mecburiyeti doğurmuştur. Birbirinden uzak yerlerde birbirinden bağımsız olarak tezahür eden Türk tarihi parçalarının her birinin kendi uzmanı olması zorunludur. Açıkçası, Bizans kaynaklarına dayanarak Uygur tarihi yazmak; Çin kaynaklarına dayanarak Avrupa Hun tarihi yazmak doğru olmayacaktır. İşte bu kaynak dil çokluğu araştırmacıları uzmanlaşmaya iten en önemli etkidir.

Yukarıda anlatılan şartlar dikkate alınırsa, “Türk” denince bir bütün arz eden, tek bir tarihi ve tek tip bir kültürü olan bir topluluğu düşünmemek gerektiği görülüyor. Aksine, Türklerin boylar halinde örgütlendiğini akıldan çıkarmamak gerekiyor. Böyle düşünüldüğünde Türkler hakkında yazılı kayıt tutan toplulukların sınırlarına yakın olan, onlarla savaş ya da barış niteliğinde ilişki kurmuş olan boylar ya da büyük siyasi hareketler yapmış olan boylar hakkında daha çok bilgi bulunacağı anlaşıyor. Örneğin Grousset, Batı Hunları hakkında şu yorumu yapıyor:

“Batı Hunları’nın izini (...) M.Ö. 35 yılında kaybetmiştik. Oralara götürülen aşiretler (...) hareketlerini ve olaylarını kaydedecek herhangi bir yerleşik medeniyetle komşu olmadıklarından tarihleri hakkında hiçbir şey bilmemekteyiz. Avrupa’ya geçişleri sırasında IV’üncü asırda Roma dünyası ile temasa geldiklerinde yeniden onlardan bahsedildiğini görmekteyiz.”⁴²⁸

Yani, yabancı dillerde yazılmış kaynaklarda da boşluklar bulunuyor. Kaynaklardaki boşlukları açıklayan iki örnekten birini veren İzgi, Moğolların Harezmsaşahlar üzerine yaptığı sefer için şöyle diyor:

“Bu devrin Çin kaynaklarında ise, hadise bir iki satırla yazılmış ve açıklayıcı yahut İslam kaynaklarını tamamlayıcı bilgi verilmemiştir, İslam kaynaklarının meseleyi çok geniş tutmalarının önemi ise açıktır. Çünkü, Cengiz’in Batı seferi bilhassa

⁴²⁷ Eberhard, **Çin’in Şimal Komşuları**, s. 143

⁴²⁸ Grousset, a.g.e. s. 101

Harezmşahlar devletini ortadan kaldırmakla kalmamış, aynı zamanda Ortaasya’da etnik bir değişikliğe sebep olmuştur.”⁴²⁹

Bu örnekte görülen, göçebelere dair bilgilerin yabancı kaynaklar içindeki hacminin, onlar üzerinde bıraktıkları etkiyle doğru orantılı oluşudur. Benzer bir durum, Taşağıl tarafından şöyle tespit ediliyor:

*“Bazı boyların Çin, İran ve benzeri ülkelere uzak sahalarda bulunmaları onlar hakkında çok az kayıt tutulmasına yol açmıştır.”*⁴³⁰

Şu halde göçebe boylar hakkında yabancı kaynaklarda yer alan bilgilerin genişliği 3 şarta bağlıdır:

- 1-Boyların yazılı kültür bölgelerine yakınlığı
- 2-Boyların yazılı kültür toplumlarıyla ilişkilerinin genişliği
- 3-Boyların siyasi-askeri faaliyetlerinin önemi

İslam öncesi Türk tarihinin, Avrasya’nın doğusunda geçen kısmı hakkındaki en önemli kaynaklar Çince belgelerdir.⁴³¹ O yüzden bunları biraz tanımakta fayda vardır. Çin’in en eski yazılı kaynakları *Shang Hanedanı* dönemine (M.Ö. 1600-1028) aittir. Bunlar kaplumbağa kabuklarının ve sığır kemiklerinin üzerine yazılmıştır. Çin yazısının temelini bunlar teşkil etmişlerdir.⁴³² Yazı yazmanın zorlukları yüzünden genellikle bir iki cümleden ibaret olup çok eski bir dille yazılmışlardır. Tahta veya bambu levhalar üstüne kazınan bu yazılarda uzun belgeler kullanışsız bulunuyor, kelime tasarrufu esas tutuluyordu. Yazının gelişmesiyle birlikte çeşitli kitaplar *Chou Hanedanı* döneminde (M.Ö. 1122-M.Ö. 255) yazılmaya başlanmıştır. Konfüçyüs zamanında düzenlenen “*Beş Klasik Kitap*” arasında bulunan *Shu-ching* (Belgeler Kitabı) resmi belgeleri toplayan ilk tarih kitabıdır.⁴³³ *Konfüçyüs*⁴³⁴, resmi evrakı toplayıp içlerinden seçtiklerini yazmıştır. Bunu yaparken tamamen kendi ahlak

⁴²⁹ İzgi, “Harezmşah ve Moğolların İlk Karşılaşmaları ve Otrar Hadisesi”, **İslam Öncesi Türk Tarihi Araştırmaları**, s. 55

⁴³⁰ Taşağıl, **Çin Kaynaklarına Göre**, s. IX

⁴³¹ Taşağıl, “İslam Öncesi Türk Tarihinin Problemleri”, **Türkiye’de Tarih Yazımı**, 56

⁴³² Eberhard, **Çin Tarihi**, s. 29

⁴³³ Ayşe Onat, **Çin Kaynaklarında Türkler-Han Hanedanı Tarihinde “Batı Bölgeleri”**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2012, s. 1

⁴³⁴ Konfüçyüs felsefesi ve felsefenin Çinliler için önemine dair bkz. Eberhard, “Eski Çin Felsefesinin Esasları”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi Dergisi** cilt 2 sayı 2 s. 265-276

anlayışına göre bir ayırım yapmıştır. Sonuçta ahlakını beğenmediği bir hükümdarın ölümü için “hükümdar geberdi” demek veya onaylamadığı bir savaş için “A’nın hükümdarı B’ye saldırdı” demek yerine “A’nın halkı B’ye saldırdı” gibi ifadeler kullanmıştır. Tamamen Konfüçyüs’ün felsefesine dayanan bu tarih görüşü, sonraki Çin tarihlerine de emsal olmuştur.⁴³⁵

Çin’de resmi tarihçilik İlk *Han Hanedanı* döneminde (M.Ö. 206-M.Ö. 8) başlamıştır. Hanedan zamanında toplumun üst tabakası (*gentry*) eski devirlerin bilgi seviyesine bir an önce ulaşmayı arzulamıştır. Amaçlarına uygun olarak da ansiklopediler yazılmaya başlanmıştır ki Eberhard bunları “*hakiki kitaplar*” olarak tanımlamaktadır. Çünkü bunlar, kendilerinden öncekiler gibi düzenden mahrum değillerdi. Belirli bir genel plana uygun olarak hazırlanmışlardı.⁴³⁶ Sınırları hızla genişleyerek sosyal, ekonomik, askeri ve siyasi açıdan büyük yeniliklere imza atan bu hanedan zamanı, aynı zamanda Çin’in resmi tarihçilik geleneğini de başlatmıştır. İlk resmi tarih olan *Shih Chi* Çin’in mitolojik döneminden başlayarak İmparator Wu zamanına kadar olan tarihi içerir ve *Ssu-ma* (M.Ö. 145-M.Ö. 86) tarafından yazılmıştır. Çin resmi tarihçiliğinin de ilk ismi olarak kabul edilmektedir. Eserin yazarı, devlet arşivlerindeki ve şahısların ellerindeki evrakı toplamış, eski kitapları okumuş, belgeleri kısaltmış fakat anlamlarını değiştirmemiştir.⁴³⁷ *Shi Chi*’yi örnek alan ve Önceki Han Hanedanı’nın ikinci önemli kaynağı olan *Han Shu*, hanedanın kuruluşundan başlayarak 230 yıllık bir dönemi anlatır.⁴³⁸ Çin hanedan tarihleri çeşitli bölümlerden oluşmaktadır. İmparatorlarla ilgili bölümlerde imparatorların saltanatları boyunca yaptıkları işler anlatılır. Bu bölümlerde Türkler hakkında doyurucu bilgi bulmak zordur. Kısaca “Türkler bu yıl şuraya saldırdılar” gibi bilgiler vardır. İlmi risaleler kısmı da aynı biçimde zayıftır. Biyografiler bölümü, Türk tarihi için en önemli bölümdür. Bu bölümlerde bahsedilecek kavimlerin ismiyle başlıklar bulunur ve bunların kökenleri, sosyal hayatları, siyasi yapıları, adetleri, ekonomik yapıları, inanışları vb. hakkında bilgi verilir. Daha çok Çinlilerden farklı yönlerinden bahsedilir. Şahıs biyografileri bölümünde de Türk devletlerine elçi olarak

⁴³⁵ Eberhard, a.g.e. s. 73-74

⁴³⁶ Eberhard, a.g.e. s. 114

⁴³⁷ Eberhard, a.g.e. s. 115

⁴³⁸ Ayşe Onat vd. **Han Hanedanlığı Tarihi Hsiung-nu (Hun) Monografisi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2004, s. XIV

gönderilmiş kişilerin biyografileri içinde Türk tarihi hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır. Elçilerle kağanların yaptıkları konuşmalar ender bilgiler bu bölümlerden alınır.⁴³⁹ Resmi tarihlerin yanında ansiklopedik eserler ve coğrafya eserleri de Türk tarihiyle ilgili bilgiler vermektedir.⁴⁴⁰

Çinlilerin yabancılar hakkında tuttıkları kayıtların amacı elbette bugünkü tarihçilerin Çin'in komşularının tarihlerini araştırabilmesine yardım etmek değildi. Bugün kaynak olarak kullanılan eserler Çin'de ve Çinlilerin yararlanması için yazılmıştı. Hem imparatorların komşu devletleri ve halklarını tanıması hem de bürokratların ve tacirlerin, yabancılarla bir şekilde ilişkisi olan herkesin onları tanıması için yazılmıştı.⁴⁴¹ Bu sebeplerden, Çin kaynakları taraflı olarak yazıldığı gibi, Çinlileri ilgilendirmeyen konular hakkında da pek bilgi vermemektedirler. Çinliler ülkelerini “*Chung-kuo*” yani “*Orta Devlet*” olarak anarlar. Bu bir nevi dünyanın merkezini Çin kabul etme anlamına gelir. Komşular Çin'e bağlı olmaları gereken ve “*Hu*” yani “*yabancı*” olarak anılan kavimlerdir. Bu sözcük, Batı'dan alışık olduğumuz “*barbar*”ın karşılığı değildir.⁴⁴² Yabancıların Çin'e bağlı olmaları gerektiği düşünülürdü. Yabancıların başarılarının küçümsenmesi veya bir cümleyle geçiştirilmesi, Çinlilerin başarılarının uzun uzun anlatılması Çin tarihçiliğinin esas vasıflarından biridir. Bu vasfı süsleyen, Çinlilerin başarılarının abartılması ve yabancıların vassal görüntüsü içinde anlatılmasıdır. Çin resmi tarihlerini okuyan bir tarihçinin ilk izlenimi, yabancıların Çin'e bağlı oldukları olacaktır. Chou-shu'da Kök Türk Hanedanı'nın kurulmasıyla birlikte, bunların Çin'e bağlı olduğunu düşündürecek şekilde kayıt tutulmuştur. Çin'e her yıl elçilerin gelip “*ülkelerinin mallarını sundukları*”nı yazmışlardır.⁴⁴³ Kök Türk kağanının elçileri aracılığıyla T'ang imparatoruna “*ülkesinin mallarını sunması*”, vergi vermesi, yani tabi olması anlamına gelir.⁴⁴⁴ Chou-shu dışındaki resmi tarihlerde de aynı üslup görülür. Çinlilerin yabancıların her yıl vergi ödediklerini kaydetmelerinin sebebi, *Chung-kuo* ile çok yakından ilişkisi olan bir kurumdur. Çince “*kung*” denen bu kurum, Çin'in

⁴³⁹ Taşağıl, “İslam Öncesi Türk Tarihinin Problemleri”, **Türkiye’de Tarih yazımı**, s. 56-57

⁴⁴⁰ Eberhard, a.g.e. s. 115 ve 252-255

⁴⁴¹ İsenbike Togan vd. a.g.e. s. XXII

⁴⁴² Taşağıl, a.g.e. s. 24

⁴⁴³ Liu, a.g.e. s. 24

⁴⁴⁴ İzgi, “XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çin’le Yaptığı Ticari Münasebetler”, **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, s. 95

komşularının imparatora haraç ödeyerek tabi olması gerektiği inancını simgeler. Hunlara karşı ise farklı bir yapı düşünülmüş ve bu uzun asırlar boyunca değişmeyen bir dış politika halini almıştır. “*Ho-chin*” adlı bu yapı, Hunlara Çin mallarından oluşan ve göz kamaştırıp Çin’i cazip gösterecek “hediye”lerin gönderilmesi ve böylece onların da “*kung*” sistemi içine çekilmesi amacını taşıyordu.⁴⁴⁵ Her ikisi de Konfüçyüs felsefesinin eseri olan bu fikirler, Çin’in çevresini kendine bağlı sayma geleneğinin nüvesini teşkil etti. Çinlilerin Türklere gönderdikleri haraçlar, kendi kaynaklarında “ihسان, lütuf, hediye” olarak anılırken Türklerin gönderdiklerinin “haraç” diye tanımlanması işte bu yüzdendir. Örnek olarak şu kayda bakılabilir:

*“Kuzey Ts’iler, T’u-küe’lerin saldırısına uğrayıp yağmalanmaktan öyle korkuyorlardı ki, hazinelerinde ne varsa boşaltıp onlara hediye ediyorlardı.”*⁴⁴⁶

Başarılar ve başarısızlıklar konusunda geri dönersek, elimizde çarpıcı örnekler bulunuyor. Sui Shu’daki bir raporda Kök Türk hükümdarı Işbara Kağan’ın Çin’e tabi olmayı kabul edişi, Kao-tsu’yla arasında gidip gelen mektuplar ve elçilerden bahisle uzun uzun anlatılmaktadır. Kağanın elçinin önünde diz çökerek mektubu alıp başına koyuşu, bunu gören Türklerin ağlayışı, Çin elçisi *Yü K’ing-tse*’nin Işbara Kağan’a “tebaası olmayı emretmesi” gururla anlatılmıştır.⁴⁴⁷ Kağanın diz çökerek mektubu alışı, tebaasının bu yenilgi karşısında ağlayışı Çinlilerin gururunu okşayacak biçimde anlatılmıştır. *Chiu T’ang-shu*’da ise, hanedanın kuruluşuna yardım eden *Shih-pi* Kağan hakkında “Başarısına güvenip fazlaca gururlanıyor; *Ch’ang-an*’a gönderdiği elçiler de, huzura çıktıklarında pervasızca davranıyorlardı. Kao-tsu, Çin’in orta bölgelerinde, daha tam anlamıyla hakimiyeti ve dolayısıyla emniyeti sağlayamamış olduğu için, bu duruma karşı olağanüstü bir tahammül gösteriyordu.”⁴⁴⁸ diye kayıt düşmüşlerdi. Bu iki örnekte, farklı zamanlarda birbirine benzer duruma düşen iki hanedan görüyoruz. İlk örnekte askeri ve siyasi zaafı yüzünden muhatabı karşısında kötü duruma düşen Kök Türk kağanıdır. İkincisindeyse benzer durumdaki T’ang Hanedanı kurucusudur. İki olayın anlatılışı arasındaki fark, ilkinin, üstün durumda olanın gururunu okşayacak bir edayla anlatılmasına karşın ikincisinde mağlubun

⁴⁴⁵ İzgi, a.g.m. s. 96-97

⁴⁴⁶ Liu, a.g.e. s. 27

⁴⁴⁷ Liu, a.g.e. s. 74-75

⁴⁴⁸ Togan vd. a.g.e. s. 4

duyduğu hıncı yansıtmasıdır. Daha geç bir tarihte, T'ang imparatoru T'ai-tsung'un kendilerini tehdit etmek üzere gelmiş Kök Türk elçisine şöyle söylediği kaydedilmiştir:

*“T'ang Sülalesi kurulduğu zaman, senin ataların baba-oğul hepsi samimiyetle, bize tabi olmuşlardı.”*⁴⁴⁹

T'ai-tsung'un, Kök Türk elçisine böyle ağır bir sözleri söyleyip söylemediği, bizim konumuzla ilgili değildir. Fakat hatırlamak gerekir ki, babası ve T'ang Hanedanı'nın kurucusu olan Kao-tsu'nun Kök Türk kağanından aldığı yardım sonrasında kağanın “fazlaca gururlanması” karşısında düştüğü zaaftan yakınılıyordu. Yani bu hanedan kurulurken, Kök Türkler bu hanedana tabi olmuş değillerdi. T'ai-tsung'un bu sözleri *Chung-kuo* ve ona bağlı *kung* fikrinin eseridir.

T'ai-tsung'un adı geçmişken onun   in tarihçiliği üzerindeki etkilerinden de bahsetmek gerekir. T'ang Hanedanı'na kadar   in'de tarih kitapları edebiyat eserleri olarak görülüyor ve yazılıyordu. T'ai-tsung 629-630 yıllarında sarayda bir tarih encümeni kurarak tarihçiliği edebiyattan ayırdı. Encümeni sarayda kurmasının sebebi, çoğu yabancılar tarafından kurulmuş eski hanedanlar zamanında prenslerin tarihçileri etkilemiş olmalarından ş phelenmesiydi.⁴⁵⁰ Encümenin çalışmalarıyla yakından ilgilenen T'ai-tsung, encümeni başta reis lk ttaplık makamının bulunduğu sarayın Doğu tarafına yerleştirmişti. Daha sonra nişancılık makamının güçlenmesiyle bu makamın bulunduğu sarayın Batı tarafına taşındı. Bunlardan anlaşılıyord ki   in tarihçiliği ile siyaset arasında çok yakın bir ilişki vardı.⁴⁵¹ Hatta onun döneminde yazılan tarihlerde, babasının yaptığı kimi işlerin ona mal edildiği de g r lm ştir.

  inliler çevrelerindeki kavimleri isimlerini ses bakımından taklit ederek veya tamamen kendi verdikleri bir isimle anmışlardır.  gel, bu konuda şöyle diyor:

“  in tarihlerinde yabancı kavimlere verilen adlar; Han sülalesi ile, yani İsa'dan önce ikinci yüzyılın başlarından itibaren, tam olarak değişmiştir. M. . 206 yılından beri değişerek, oturmuş olan bu kavim adları, günümüzde bile kullanılmaktadır. Bu

⁴⁴⁹ Togan vd. a.g.e. s. 11

⁴⁵⁰ Togan vd. a.g.e. s. XXII

⁴⁵¹ Togan vd. a.g.e. s. XXII-XXIII

sebeple eski Çin'deki yabancı kavimleri inceleyen araştırmacılar, büyük güçlüklerle karşılaşmışlardır. Eski ile yeni deyimler arasında bağlar bulmak, çok güçleşmişti. Eski Çin deyimleri, bazan batıdaki ve bazan da doğudaki kavimler için, rastgele kullanılmıştı.”⁴⁵²

Bunun bir örneği Hunlar zamanında *Ting-ling* olarak anılan kavimlerdir. Bunlar Hun İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra *Kao-che* olarak anılmış, Kök Türkler zamanında ise *Töles* diye kaydedilmişlerdir.⁴⁵³ Tarihçilerin bu isim değişikliklerine rağmen kaynaklarda boyları ve kavimleri takip edebilmeleri konusu bir sorun yaratmıştır. Çin kaynaklarında Hunlar “*Hsiung-nu*”, Kök Türkler “*T'u-chüe*”, Uygurlarsa “*Hui-ho*” ve “*Gav-çığ*” olarak anılmışlardır. Çinlilerin verdikleri bu isimlerin Türkçe karşılıkları bulunmuştur. Ancak boylar konusunda işler bu kadar kolay olmamıştır. Türkiye’de yayınlanmış ve birbirini tamamlar nitelikteki üç eser incelendiğinde boyların isimlerinin asıllarının bulunamadığı, Çince isimlerin esas alındığı görülmektedir.⁴⁵⁴ Bu konudaki sorun Çin kaynaklarıyla ilgili olmakla beraber Türkçe kaynakların azlığıyla da yakından ilgilidir. Türkçe kaynak kıtlığı yüzünden karşılaştırma yapılamamaktadır. Aynı sorun Türkçe isimlerin Çince karşılıklarında da görülmektedir. Türkçe kaynaklarla karşılaştırma imkânı olmadıkça, şahıs isimlerinin asıllarının anlaşılması çabası genellikle yanıltıcı sonuçlar vermektedir. Diğer yandan Çin kaynaklarında yazılmış halleriyle sunulması, Çince bilmeyen okuyucular için yorucu ve dikkat dağıtıcı olmaktadır. Türkiye’de Kürşat ya da daha doğru haliyle Kür Şad adıyla bilinen kişinin Çince kaynaklardaki adı “*Chieh-she-shuai*” olarak geçmektedir.⁴⁵⁵ Hiçbir Türkçe kaynakta bu isim geçmediği için tarihçiler bunun Türkçe aslını bulmakta zorlanmaktadırlar.⁴⁵⁶ Nitekim Taşağıl da eserinde bu ismi Çin kayıtlarındaki biçimiyle anmıştır. Hunların bilinen ilk iki hükümdarının isimleri de Çince kayıtlarda “*T'ou-man*” ve “*Mao-tun*” olarak geçmektedir. Ögel, bu isimlerin “*Tuman*” ve “*Bağatur*” olduğunu yazmıştır.⁴⁵⁷

⁴⁵² Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu**, 1. Cilt, s.25

⁴⁵³ Taşağıl, a.g.e. s. 2-3

⁴⁵⁴ Söz konusu eserler Eberhard’ın **Çin’in Şimal Komşuları**, “Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti” ve Taşağıl’ın **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları** isimli çalışmalarıdır.

⁴⁵⁵ Togan vd. a.g.e. s. 25, Liu, a.g.e. s. 198

⁴⁵⁶ İzgi, “İslamiyetten Önce Orta Asya Türk Kültürü”, **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, s. 69

⁴⁵⁷ Ögel, a.g.e. 1. Cilt: 116, Ögel, **Türk Mitolojisi** 1. Cilt, s. 7

Türkçe kaynaklarla karşılaştırma imkânı olduğunda isim sorunu halledilebilmektedir. T'ang Hanedanı Tarihi'nde "T'u-man" olarak anılan⁴⁵⁸ Kök Türk Hanedanı kurucusunun ismi, Kül Tigin Abidesi'nin Doğu yüzünün ilk satırıyla karşılaştırılarak "Bumin" şeklinde bulunabilmektedir.⁴⁵⁹ Yine de Türkçe kaynakların yetersizliği sebebiyle, Çin kaynaklarında geçen her ismin aslı bulunamamaktadır. Aynı sorun, unvanların ve memuriyetlerin anlaşılmasında daha da karmaşık bir hal alır. Türklerde de Çinlilerde olduğu gibi, doğumda verilen bir ad ve daha sonra ulaşılan makamla birlikte alınan bir isim vardır. Örneğin Çin'de T'ang Hanedanı'nın kurucusu olan Kao-tsu'nun önceki adı Li Yüan'dır. Hanedanın kurulmasından sonra "ulu ata" anlamına gelen Kao-tsu ismini kullanmıştır.⁴⁶⁰ Türklerde de Kutlug Şad, kağan olduktan sonra İltiş Kağan unvanını kullanmıştır ki bu da "devlet kuran" anlamına gelir.⁴⁶¹ Hükümdarların ya da yüksek memurların kullandığı unvanlar, İltiş Kağan örneğinde olduğu gibi, sahibini niteleyen bir isim ve bulunduğu makamın adından oluşur. Yabgu(ch'an-yü), tigin(t'e-chin), şad(she), küllüg çor(ch'ü-lü ch'o), vb. yüksek unvanlar Türkçe kaynaklarda da kolaylıkla rastlandığı için tespit edilebilmiştir.⁴⁶² Daha düşük memuriyetlerin Çince transliterasyonundan yola çıkarak Türkçe asıllarının tespit edilmesi ise son derece güçtür.⁴⁶³ Hun İmparatorluğu'nun, Çinlilerin "Batı Bölgeleri" olarak andığı bölgede özel olarak kurduğu kurum ve bununla ilgili memuriyetlerin isimlerinin asıllarının bulunması mümkün olmamıştır.⁴⁶⁴

Yer isimleri konusunda da aynı zorluklar görülür. Çinliler bozkır bölgesi için kullandıkları yer isimlerinin sözlüğünü de hazırlamamış olduklarından yer isimlerinin anlaşılması işi güçleşmektedir. Yer isimleri de kavim isimleri kadar önemlidir. Bu sorunun aşılması için belgeler birbirleriyle karşılaştırılmakta ve bozkır hakkında bilgi veren eserlere başvurularak bunlardan bir sonuç çıkarma yoluna gidilmektedir. Yukarıda bahsi geçen "Batı Bölgeleri"ne gitmiş, buraları gezmiş ve tanımış olan Chang Ch'ien'in seyahatnamesinin gidilen bölgenin coğrafi yapısı

⁴⁵⁸ Liu, a.g.e. s. 254

⁴⁵⁹ Ergin, a.g.e. s. 9

⁴⁶⁰ Togan vd. a.g.e. s. 87. "tsu" sözcüğünün anlamı "soy"dur. Bunun için bkz. aynı eserin 75. sayfası

⁴⁶¹ Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, s.46

⁴⁶² Togan vd. a.g.e. s. 79-87

⁴⁶³ İzgi, "İslamiyetten Önce Orta Asya Türk Kültürü", **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, s. 69

⁴⁶⁴ Onat, a.g.e. s. 15

hakkında bilgi veren sadece 1 sayfalık asıl metnindeki yer adlarının sayısı 23'ü bulunmaktadır.⁴⁶⁵ 1 sayfayı geçmeyen bu girişin çevirisi, yer isimlerini açıklayan notlarla birlikte 3 sayfayı bulmuştur. Bozkırın sosyal ve siyasal yapısında boyların büyük bir önemi vardır. Bu boyların bazıları Çin kaynaklarından takip edilebilmektedir. Fakat boyların harita üzerinde yerleştirilebilmesi, Çin belgelerinde verilen yer isimlerinin anlaşılabilmesini kritik bir sorun haline getirmektedir. Çünkü boyların harita üzerine doğru şekilde dağıtılması, Orta Asya'nın etnik, kültürel, ekonomik, siyasi haritalarını da oluşturmaya yarayacaktır ve tabii siyasi olayların daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. Çin coğrafyasını tanımanın da Türk tarihi için büyük bir önemi vardır. Gerek Çin'de kurulan hanedanlar gerekse Çin'e yerleştirilen Türk boylarının varlığı sebebiyle Çin coğrafyasının da tanınmasına ihtiyaç vardır. Ancak Çinliler eski yer isimlerinin sözlüklerini yaptıkları için bu konuda çok sorun yaşanmamaktadır.⁴⁶⁶ Yer adları sorununu daha da karmaşık hale getiren, bunların zamanla değişmesidir.

Çin kaynaklarının bir başka sorununu Taşağıl şöyle dile getirmektedir:

*“Çinli tarihçiler biyografileri yazarken tarih belirtmemişlerdir. Dolayısıyla tercümeler yapılırken olayların geçtiği tarihlerin tesbitinde güçlükler çekilmektedir. Tsu-chih T'ung-chien ve imparator bölümlerine müracaat etmeyi gerektirmektedir. Yine de çok sayıda hadisenin kesin tarihinin tesbiti mümkün olmamaktadır.”*⁴⁶⁷

Çinliler olayları kaydederken en iyi ihtimalle “*Shih-pi Kağan (...) Sui sülalesinin son dönemlerini oluşturan Ta-yeh saltanat devresinin ortalarında tahta çıkmıştır.*”⁴⁶⁸ gibi tarihler vermiş yahut hiç vermemişlerdir. Taşağıl'ın imparator bölümlerine ve *Tsu-chih T'ung-chien*'e başvurma ihtiyacına işaret etmesinin sebebi budur. Tarih verilmediği takdirde olaylar genellikle art arda sıralandığından, bu olaylardan tarihi bilinen birinden yola çıkarak bir zaman aralığı bulmak mümkün olabilmektedir.

⁴⁶⁵ Onat, a.g.e. s. 13-15

⁴⁶⁶ Liu, a.g.e. s. 11; Taşağıl, “İslam Öncesi Türk Tarihinin Problemleri”, **Türkiye’de Tarih yazımı**, s.

62

⁴⁶⁷ Taşağıl, a.g.m. s. 59

⁴⁶⁸ Togan vd. a.g.e. s. 3

Belgenin içeriğiyle ilgili bu sorunların dışında da bazı genel sorunlar vardır. İlk olarak, bazı belgelerin günümüze ulaşamayışından bahsetmek gerekir. Çin tarihinin en büyük yıkımlarından biri olan *An-lu Shan* isyanı sırasında saray kütüphanesi dahil pek çok arşiv ve kütüphane zarar görmüştü. Bu sırada pek çok önemli evrak ve kitap kaybolmuş ve yanmıştı. Her ne kadar daha sonra taşradan ve şahısların ellerindeki belgelerden toplanarak tarih kitapları yine yazılmışsa da, tarihçiler için önem taşıyan pek çok belgenin kaybolmuş olması muhtemeldir. Savaş, isyan, yangın vb. felaketlerin sebep olduğu belge kayıplarının tarih araştırmaları için bir sorun oluşturduğu düşünülebilir. Belgelerde zıtlıklar da bulunmaktadır. 552 yılında Kök Türkler, henüz tebaası oldukları *Juan-juan*lara saldırmış ve onları yenerek yerlerini almışlardı. Bu sırada *Juan-juan*ların başında bulunan Anakui'nin akıbeti konusunda Çin kaynaklarında vahdet yoktur. *K'u-ti-çi* öldürüldüğünü kaydederken, Türk monografisinde yenilginin acısıyla intihar ettiği yazılmıştır.⁴⁶⁹ Daha belirgin ve önemli bir çelişki ise *Chou-su* ve *Sui-shu* arasındadır. *Chou-shu*'da "T'u-küe'lerin yazısı Hu'ların yazısına benziyordu." yazılıdır.⁴⁷⁰ Oysa *Sui-shu* Kök Türklerin yazılarının olmadığını kaydetmiştir. Liu bu çelişkiyi Kök Türklerin tarihlerinin başında yazıyı kullanmayıp, sonradan öğrenmiş olmaları ihtimaliyle açıklamaktadır.⁴⁷¹

Çin kaynaklarıyla ilgili bir başka sorun, bu kaynakların okunması ve çevrilmesidir. İsenbike Togan, çevirilerde karşılaşılan sorunları şöyle açıklar:

*"Türklerle ilgili Çince kaynakların Türkçeye kazandırılması, beraberinde birçok problemler de getirmektedir. Bunlar, yalnız çeviri problemleri değildir. Metinlerde, hem Çince açısından hem de Türkçe açısından değerlendirilmesi gereken filolojik problemler bulunmaktadır. Bu açıdan, çeviri metnini tespit edebilmek için, çeviride kullanılan terminolojinin sabitleştirilmesi ve bunların metin açıklamalarında belirtilmesi gerekmektedir."*⁴⁷²

⁴⁶⁹ Liu, a.g.e. s. 37

⁴⁷⁰ Liu, a.g.e. s. 23

⁴⁷¹ Liu, a.g.e. s. 63

⁴⁷² Togan vd. a.g.e. s. XI

Togan'ın bahsettiği çeviri problemlerini yalnız kaynak çevirileriyle ilgili düşünmemek gerekir. Daha önce bahsedildiği gibi, Çin kaynaklarında geçen pek çok ismin ve unvanın Türkçe asılları anlaşılamadığı için Çin belgelerinde yazıldığı gibi kullanılmaktadır. Böyle bir durumda, çeviri sorunları yine devreye girmektedir. Taşağıl, her tarihçinin kendisine göre bir çeviri yolu tuttuğunu, tarihçiler arasında bir sistem birliği olmadığı için sorunlar yaşandığını kaydetmiştir.⁴⁷³ Burada “çeviri sorunları”ndan kast edilen Çin yazısından Latin harflerine yapılan transkripsiyonlardır. Çin karakterlerinin Latin harflerindeki karşılığı konusunda genellikle kabul gören *Vade-Giles sistemi* her zaman kullanılmamıştır. Bu yüzden aynı ismin ya da unvanın farklı yazılışları ile karşı karşıya kalınmaktadır. Çeviride vahdete duyulan ihtiyacı Çincedeki seslerin diğer dillerdeki karşılıklarını bularak yazma konusunda yaşanan sorunda aramak, herhalde daha doğru olacaktır.

Türk ismi İslamiyet öncesi Arap şiirlerinde geçmekle beraber, Türk-Arap teması İslam'ın yayılması sırasında, Arapların Maveraünnehir'e ulaşmalarıyla başlamıştır.⁴⁷⁴ Araplar Kuteybe bin Müslim'in Horasan emiri olmasıyla birlikte (705-715) saldırıya geçmişlerdir. Onun ardından Abu Müslim zamanında (745-755) Sirderya ve Amuderya çevrelerine ulaşmışlardır. Bu sırada Araplara karşı Türkişler uzun süre direnmişlerdir.⁴⁷⁵ 751'de Talas nehri çevresinde yapılan savaşta Karlukların desteklediği Araplar Çinlileri yendikten sonra Pamir ve Tanrı Dağları'na kadar olan yerler Arapların eline geçmiş, Türkler arasında da İslamiyet yayılmaya başlamıştır.⁴⁷⁶ Türk-Arap ilişkilerinin gelişmesine bakıldığında, Arap kaynaklarının Türk tarihi ile ilgili en erken 8. asırdan itibaren bilgi verebilecekleri, bir başka deyişle Türk tarihinin İslam öncesi devirlerinin sonlarına dair bilgi verecekleri görülmektedir. Ancak bu noktada Barthold, Arap kaynaklarını yetersiz bulmaktadır. Ona göre Arap kaynaklarından faydalanarak Türkler arasında İslamiyet'in yayılışının haritasını çıkarmak mümkün değildir.⁴⁷⁷ Araplar, Çin'e giden ticaret yoluna çok kıymet vermiş, hem buraları ele geçirmek hem de bu yolun çevresini iyi tanımak istemişlerdir. Aynı zamanda İslam'ı yaymak üzere Türklere elçilerin gönderildiği de

⁴⁷³ Taşağıl, “İslam Öncesi Türk Tarihçiliğinin Problemleri”, **Türkiye’de Tarih yazımı**, s. 61-63

⁴⁷⁴ Rasyonî, a.g.e. s. 233

⁴⁷⁵ Kafesoğlu, a.g.e. s. 136-139

⁴⁷⁶ Rasyonî, a.g.e. s. 234

⁴⁷⁷ Barthold, **Türk-Moğol Ulusları**, s. 14

olmuştur. Elçilerin seyahatnameleri ve Arap coğrafya eserleri Türk tarihine kaynak oluştururlar.⁴⁷⁸ Arap coğrafyacılığının “klasik çağı” olan 10. yüzyıla ait olup, Çin’e giden yol üzerindeki Türkler hakkında bilgi veren eserlerin çoğu bugün elimizdedir.⁴⁷⁹ Buna karşın bunların Türk tarihi hakkında Çin kaynakları kadar yetkin bilgi vermediklerini eklemek gerekir. Araplar, Türklerin kendi içlerindeki ilişkileriyle ilgilenmemişlerdir. Oysa Çin belgelerinde bu konulara dair bilgiler de bulunmaktadır.⁴⁸⁰

Barthold, Arap kaynaklarının yetersizliğini şöyle açıklıyor:

“Müslüman ticaret sahasının büyüklük ve genişliğine ve Müslüman coğrafya eserlerinin çokluğuna bakılırsa, Müslümanların Orta ve Doğu-Asya hakkındaki bilgileri geniş olmalıydı. Fakat verilen tafsilat bizim tasavvur ettiğimiz kadar açık ve belli olmayıp, bu bilgilerden faydalanmak da pek zordur. (...) Zor olan noktalardan biri Müslüman kaynaklarındaki çeşitli bilgilerin hangi devirlere ait olduğunu tayin etmektir. Arap ilim edebiyatının diğer dallarında olduğu gibi, coğrafya eserleri de, bilgiler özellikle kitaplardan alınmak suretiyle yazılmıştır. (...) Çoğunlukla aynı yazarın eserindeki hikaye çeşitli zamanlarda yaşayan yazarların eserlerinde devamlı olarak tekrarlanıyor, fakat bu bilgilerin farklı yüzyıllara ait olduğunu hiçbir suretle kaydetmiyor.”⁴⁸¹

Arap kaynaklarında görülen bu eksiklikler, hallolması için başka kaynakların desteğine ihtiyaç duyulan büyük sorunlar yaratıyor. Araplar kendilerinden önce yazılmış eserleri kopya ettikleri ve bu eserlerde verilen bilgilerin hangi zamana ait olduğuna dikkat etmedikleri için verdikleri bilgilerde büyük yanlışlar olabiliyor. *Yakut-ı Hamavi*’nin eserinde Türkler, Bizans’la birlikte İslam’a saldıran düşmanlar olarak gösterilmiştir. Bazı tarihçiler, bundan yanılgıya düşerek Türklerin Müslüman fakat Şii oldukları sonucuna varmışlardır. Oysa Yakut, bu bilgileri *Makdusi*’nin 10. yüzyılın sonlarına ait olan kitabından almıştır.⁴⁸² Benzer biçimde *İbn Horadbi*h Çin’e giden yol güzergâhı hakkındaki kitabını kendi seyahatine dayanarak yazmamıştır.

⁴⁷⁸ Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi**, s. 34

⁴⁷⁹ Barthold, a.g.e. s. 40

⁴⁸⁰ Barthold, a.g.e. s. 36

⁴⁸¹ Barthold, a.g.e. s. 35

⁴⁸² Barthold, a.g.e. s. 35-36

Yakut-ı Hamavi de aynı konuya dair eserini yazarken *Tamim bin Bahr el-Mutavvai*'den naklen yazmış, ancak onun bu seyahatinin ne zaman olduğunu yazmamıştır.⁴⁸³ Arapların eserlerini yazarlarken kendilerinden önceki eserleri tekrar etmelerinin getirdiği bir başka olumsuzluk, geçmişte kalmış bilgilerin sorgulanmadan tekrar edilmesi yüzünden güncel durumu takip edememeleridir. Uygurların Turfan'a yerleşmiş olduklarından haberdar olmayan Araplar, 1 asır sonra bile buralarda "Tukuzuguz"ların yani Dokuz Oğuzların yaşadığını yazıyorlardı. Barthold, bundan başka "*Arap coğrafyacıları, hatta bunların 960 yılından sonra yazarları bile Samanoğulları devletinin hududunda bir Müslüman Türk devletinin varlığından henüz habersiz idiler. Çünkü bunların bütün bilgileri yazılı kaynaklara dayalı olup kendilerinden önceki devirlere aittir.*" diyor.⁴⁸⁴

Daha önce belirtildiği gibi Orta Asya'dan Hazar'ın kuzeyi üzerinden bugünkü Ukrayna ve Orta Avrupa'ya kadar uzanan göçler yapılmıştı. Buralara göçen toplulukların tarihleri için haliyle Batı kaynaklarına başvurmak icap ediyor. Batı kaynakları denince Roma, Grek, Ermeni, Süryani kaynaklarının ağırlığı öne çıkar. Bu kaynaklar üzerinde çalışan tarihçilerin de karşılaştıkları çok sorun vardır. Hemen hemen tüm dillerde yazılmış kaynaklarda olduğu gibi Batı kaynaklarını oluşturan eserler de kendilerinden önceki eserlerin tekrarıdır ve zaman farkına çoğunlukla dikkat edilmemiştir. Bu eserlerden birinin yazarı olan Ammıus Marcellinus (4.yüzyıl) *Strabon* ve *Herodotos*'un anlattığı kavimlerin etkisinde kalmıştır.⁴⁸⁵ Avrupa Hunları hakkında anlattıkları hayal ürünleriyle karışmış görünmektedir:

"Çocuklarının yüzüne yaralar açarak sakal çıkmasını önüyorlardı. Gayet uzun kolları ve uygun olmayan bir irilikteki kafaları ile bodur gövdeleri onlara canavar havası veriyordu. Zaten hayvanlar gibi yaşıyorlardı. (...) Sadece bitki kökleri ve eyerleri altında çürüttükleri etler ile besleniyorlardı. (...) Bu adamlara nereden geldikleri, nerede doğdukları sorulduğunda bilmediklerini görürsünüz. (...) At

⁴⁸³ Barthold, a.g.e. s. 41

⁴⁸⁴ Barthold, a.g.e. s. 59

⁴⁸⁵ Ali Ahmetbeyoğlu, a.g.e. s. 18-19

*üstünde kurultay toplanlar, alış-veriş yaparlar, yerler, içerler, hatta atın boynuna doğru eğilerek uyurlar.”*⁴⁸⁶

Ammius’un tarif ettiği Hunlar, kendisinin de söylediği gibi canavara benziyorlar. “kurut” olarak bilinen kurutulmuş eti “çürütülmüş” diye anlatması, Çin kaynaklarında bildirildiği gibi, göçebeler nereden geldiğini bilmeyen başıbozuklar olmadıkları halde, böyle tarif etmesi, sanki attan hiç inmiyorlarmış gibi tarif etmesi gibi birtakım abartılar ve yanlışlar, tarihçileri yanıltabilecek niteliğe ulaşmaktadır. Batı kaynaklarında Asya’dan göçen göçebelerle ilgili bol bol efsaneler uydurulmuş, bunlar kaynaklara da yansımıştır. Herodotos dahi “*Skythler*”in (İskitler) kökenleri hakkındaki efsaneleri anlatırken, bunlara kendisi bile inanmamış ve “*Benim aklım ermez, ama bana ne, efsane böyle diyor.*” diye not düşme gereksinimi duymuştur.⁴⁸⁷ Herodotos’un İskitlerin kökeniyle ilgili aktardığı diğer rivayetlerde de İskitlerin Yunan tanrılarına inandığı, efsanelerde Herakles’in görüldüğü dikkat çeker.⁴⁸⁸ Anadolu’da geçirdikleri zaman zarfında İskitlerin Yunanlılardan etkilendiği de düşünülebilir. Ama akla daha yakın olan, onları hiç tanımayan kimi Yunanlıların uydurduğu rivayetlerin Herodotos’un eserine yansımış olduğudur. Nitekim efsaneleri takip eden sayfalarda Herodotos İskitlerin geleneklerine çok bağlı olduklarını, yabancı gelenekleri benimseyenleri dışladıklarını yazmıştır.⁴⁸⁹ Avrupa Hunları üzerinde uzmanlaşmış bir tarihçi olan Ali Ahmetbeyoğlu, Batı kaynaklarında Hunlarla ilgili efsanelerin çokluğunun yanıltıcı olabileceğine dikkat çekmektedir.⁴⁹⁰ Batılılar doğudan gelen toplulukların kökenini anlamaya çalışmış, bu da çeşitli rivayetler doğurmuştur. Örneğin Avrupa Hunları’nın menşei Masaget, Kimmer, İskit gibi farklı köklere bağlamış, bazen tanımadıkları toplulukları Hun adı altında anlatmışlardır.⁴⁹¹ Kaynaklar kişileri de farklı zamanlarda farklı isimlerle anarlar. Bu da araştırmacıyı ister istemez bu isimleri karşılaştırıp hangisinin hangisine denk geldiğini bulmak gibi çok dikkat gerektiren bir çalışmaya mecbur eder.⁴⁹²

⁴⁸⁶ Grousset, a.g.e. s. 104

⁴⁸⁷ Herodotos, a.g.e. s. 295

⁴⁸⁸ Herodotos, a.g.e. s. 294-298

⁴⁸⁹ Herodotos, a.g.e. s. 325-329

⁴⁹⁰ Ahmetbeyoğlu, a.g.e. s. 11, 15, 16

⁴⁹¹ Ahmetbeyoğlu, a.g.e. s. 18-19, 23

⁴⁹² Ahmetbeyoğlu, a.g.e. s. 38

Bazı konularda kaynakların farklı rivayetler içermesi ya da bilgi vermemesi de tarihçileri tartışmalara götürmektedir. Avrupa Hunlarının Bizans'ı yıllık 350 libre altın haraç vermeye mecbur ettikleri anlaşmanın tarihi kaynaklarda açıkça belirtilmediğinden tarihçilerin yorumuna muhtaç kalmıştır.⁴⁹³ Meşhur *Campus Mauriacus Savaşı*'nin sonucu da benzer şekilde tartışma konusudur. Bu savaşta hemen hemen bütün kuzey halklarını birleştiren Attila, Batı Roma ordusuyla karşı karşıya gelmiş, savaşın sonucu hiçbir kaynakta açıkça belirtilmediğinden tarihçilerin görüşleri arasında da ikilik çıkmıştır. Bu savaşın sonucu için Roux “*Attila gece karanlığından yararlanarak geri çekilir ve Ren Nehri doğrultusunda yola koyulur. Aetius şafak vakti savaş alanında tek başına kaldığını fark eder ve Hunları yendiği için övünür durur.*” demiştir.⁴⁹⁴ Grousset ise kimin kazandığının belirsiz olduğunu, neticede Batı'nın işgalden kurtulduğunu ve Attila'nın başarısız olduğunu yazmıştır.⁴⁹⁵ Rasonyi ise “*savaş alanından önce Aetius çekilmekle birlikte kesin sonuç elde edilemedi.*” sonucuna varıyor.⁴⁹⁶ Savaşın sonucu hakkında kesin bir ifade kullanan Golden ise “*451'de Galya'ya saldırdı ve yenildi.*” demekle iktifa ediyor.⁴⁹⁷ Örnekleri arttırmak mümkün olmakla birlikte bu kadarı da gösteriyor ki kaynaklardaki belirsizlik tarihçileri çeşitli fikirler üretmeye itiyor.

Tarihi kaynakların günümüze ulaşmaması ya da parçalar halinde ulaşması Batı kaynaklarının istisna oluşturduğu bir sorun değil. 448 yılında Bizans imparatoru II. Theodosios'un Attila'ya gönderdiği Maksiminos başkanlığındaki elçi heyetinde yer alan Priskos'un eseri günümüze ancak parçalar halinde ulaşmıştır.⁴⁹⁸ Priskos'un eseri, kendisinden sonra yazılanlara rehberlik etmiştir. Üzerinde oynanmış olma ihtimali hiç de düşük olmamakla beraber, Priskos'un kayıp parçalarını Jordanes gibi sonraki tarihçilerin eserlerinden çıkarmak mecburiyeti vardır.

⁴⁹³ Ahmetbeyoğlu, a.g.e. s. 82

⁴⁹⁴ Jean-Paul Roux, **Türklerin Tarihi-Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl**, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2008, s. 75

⁴⁹⁵ Grousset, a.g.e. s. 106

⁴⁹⁶ Rasonyi, a.g.e. s. 109

⁴⁹⁷ Golden, a.g.e. s. 103

⁴⁹⁸ Ahmetbeyoğlu, a.g.e. s. 16

IV. B. İslam Öncesi Türk Tarihi Araştırmalarında Kullanılan Yazılı Kaynaklar

IV. B. a. Çin Kaynakları

Çinliler Shang Hanedanı döneminden (m.ö. 1600-m.ö. 1028) itibaren yazı kullanmaya başlamışlardır. Zaman içinde gittikçe gelişen yazma ve okuma kültürleri sayesinde eserleri çeşitlenmiş ve pratik değerlerine göre farklı üsluplar geliştirmişlerdir.

Çin'in yazılı geleneği Türk tarihini aydınlatan en eski yazılı kaynakları da içermektedir. Kendi kabuğunda iç mücadeleler veren Çinlilerin merkezi bir otoritenin etrafında toplanması karşılaştıkları sorunları değiştirdi. Derebeylikler ve şehir devletleri halinde örgütlendikleri zamanlarda dar bir çerçevede düşünen ve hareket eden Çinliler, birbirleriyle giriştikleri mücadelelerden ibaret bir sorunlar kümesi ile karşı karşıya kaldılar. Tek devlet çatısı altında birleştikleri zaman komşu anlayışları da değişerek Çin'in etrafındaki toplumları tanımaya başladılar. Artık sorunları iç meselelerinden fazlasını kapsıyordu.

Bir kısmı Kuzey Çin'de yaşayan göçebeler yaptıkları saldırılarla derebeylikler zamanında Çinlileri sindirmişlerdi. Çin birleştiği zaman bunları kuzeye itti. Bu sırada bozkırda siyasi birlik yoktu. Göçebeler boylar düzeyinde örgütleniyorlardı. Bu halleriyle merkezi Çin'i çok etkileyemiyor, önemsenmiyorlardı. Ancak beklenmedik bir şekilde Çinlilerin Mao-tun adıyla tanıdıkları bir adam kısa bir süre içinde göçebeleri itaat altına alarak güçlü bir devlet tesis etti. O zamana kadar göçebeler küçük gruplar halinde saldırıyor, zayıf sınır kasabalarında önemli olmayan çapullarla kendilerini gösteriyorlardı. Birleşerek güçlenmiş olan Çin bundan pek etkilenmiyordu. Basit önlemlerle sorunu çözebileceklerine inanıyorlardı. Hun İmparatorluğu göçebelerden müteşekkil büyük bir ordu kurduğu zaman göçebelerle tezadı daha kuvvetli birimde belirginleşti. Yapılan saldırılar sınır kasabalarını aşarak tüm kuzey eyaletlerini yakıyor, Çin başkentine yaklaşıyordu. Hunların Çin'e yaptığı ilk iki büyük akından sonra Çin politikasının gündemi neredeyse tamamen Hunlara karşı alınacak önlemler oldu. Çin sarayında yapılan

tartışmalar sonucunda Hunları iyice tanıyarak zaafalarını çözme ve buna göre kesin çözüm sağlayacak bir politika bulma kararı çıktı. Bu karardan önceki yazılı kayıtlar çok geniş bilgiler sunmuyordu. Elde yalnızca göçebelerin yaptıkları saldırıların haberleri vardı. Bu saldırıları yapan boyların isimleri ve nereden geldikleri bile yazılmıyordu. Yani göçebe boyların arz ettikleri farklılıklar dikkate alınmıyor, hepsi bir sayılıyordu. Büyük ordularla yapılan saldırılardan sonra her şeyin daha detaylı yazıldığı görülüyor. Örneğin Hunların Ho-chin anlaşmasıyla sonuçlanacak akınları tüm teferruatıyla kayıt altına alınmış, bu akının gelişmesi ve sonuçlanması hakkında yorumlar kitaplarda yer bulmuştu.

Çinliler saldırı raporlarındaki detayları yeterli bulmadılar. Göçebeleri iyice tanımak için harekete geçtiler. Önce genel olarak göçebelerin kökenlerine dair rivayetler toplandı. Yaşam biçimleri ve kültürlerine dair çok geniş bir külliyat hazırlandı. Daha sonra bozkırda yaşayan ve Çin’le az çok ilişkisi bulunan tüm boyların coğrafi konumları, başka boylarla akrabalık veya düşmanlık bağları ve diğer boylardan ayrılan kültür özellikleri belgelere girdi. Böylece ortaya bozkırın ilk etnik haritası çıkmış oldu. Bugün Hunlardan başlayarak Türklerin görünüşleri, yaşam biçimleri, ekonomik faaliyetleri, siyasi örgütleri, teknikleri, dinleri, dilleri, giyim-kuşamları, yiyecek ve içecekleri gibi çok geniş konularda yapılan çalışmaların en önemli kaynağı Çinliler tarafından böyle bir süreçte hazırlandı.

Çinlilerin tuttukları kayıtların kümülatif olarak genişlediği görülüyor. Tarih boyunca göçebelerle başka hiçbir toplumun olmadığı kadar içli dışlı olan Çinliler, onlar hakkında yeni kayıtlar tutarken eski kayıtları kontrol ederek yalnız yeni öğrendiklerini eklediler. Çinlilerin tuttukları kayıtlar yalnız konularının genişliği bakımından değil, konuları anlatma biçimleri bakımından da çok detaylıdır. Türklerin yazılı kayıtlar bırakmaya başlamasından sonra Türkçe kaynaklarda takip edilebilen olayların arka planı Çin kaynaklarının okunmasıyla aydınlanıyor. Çünkü Çinliler bir olayı yalnız baş aktörler arasındaki ilişkilerle sınırlı tutmamışlardır. Olayların sebepleri, gelişimleri, bu sırada olaylara dâhil olan başka aktörlerin etkileri ve olayların sonuçları titizlikle araştırılmıştır. Bunda Çinlilerin Türklerin iç işlerini bozmaya yönelik faaliyetlerinin büyük bir yeri olduğu söylenmelidir. Çünkü Türk devletlerinin kendi içlerinde yaşadıkları olayların çoğu Çin’in kışkırtmasıyla

yaşanmıştır. Dolayısıyla Çinliler konuya hâkimdirler. Ayrıca bir nevi destancılık sayılabilecek bir gelenekleri vardır Çinlilerin. Zamanında büyük olaylarında aktif rol oynamış olan devlet adamlarının, askerlerin ve yabancıların biyografilerini hazırlamışlardır. Bu biyografilerde belki Türkler hakkında tutulan kayıtların toplandığı bölümlerde olmayan detaylar yakalanabilmektedir.

Çin’de yazılı kültür ilerledikçe tutulan kayıtların sistematik bir şekilde sıralandığını, gruplandırıldığını görüyoruz. Bu bakımdan Çin kaynaklarını sınıflandırarak değerlendirmekte fayda var. Çinlilerin resmi hanedan tarihlerinde önemli gelişmeler yıl yıl kaydedilmiştir. Kitapların bölümlerine bakılınca imparator kayıtlarında imparatorun yaptığı işler anlatılırken Türkler hakkında bilgilerin de olduğu görülmüştür. Benzer şekilde dönemin önemli kişilerinin biyografilerinde de Türklerle ilişkili faaliyetleri dolayısıyla bilgiler mevcuttur. Çinliler ayrıca yabancı kavimlerden olup, Çinlileri etkileyen kişiler hakkında da biyografiler hazırlamışlardır. Bu biyografilerde Türk tarihiyle doğrudan ya da dolaylı olarak ilgisi bulunan bazı kayıtlar vardır.

Çinlilerin kitaplarında tarihçilerin en çok değer verdikleri kısımlar yabancı devletler ve kavimler hakkında yazdıkları monografilerdir. Kitapların bu kısımlarında Türkler hakkındaki bilgilerin tek bir başlık altında toplanarak düzenli şekilde sunulduğu görülür. Türk tarihini ve kültürünü anlamak isteyenlere en bol malzemeyi sunan, coğrafya, kültür, diplomasi gibi konulardaki bilgilerin olduğu bölümlerdir bunlar.

Bazen hanedan tarihleri içinde, bazen de ayrı olan seyahatnameler vardır. Çin’den elçilik, savaş ya da din yayma gibi amaçlarla ayrılarak Türk ülkelerini gezmiş, Türklerle tanışmış olan seyyahların verdikleri bilgiler de çok önemlidir. Seyahatnameler tarihi coğrafya, etnoloji dil ve edebiyat gibi konularda kesinliğinden pek şüphe edilmeyen haberler verirler. Çin’den Türk ülkelerine çeşitli sebeplerle gitmiş ve oralarda uzun zaman kalmış pek çok seyyah görülmüştür. Seyyahlar tarafından yazılanların bugün malum olanları hanedan tarihleri ya da çeşitli resmi evraklar gibi Türklere dışarıdan bakan ve yeterince iyi tanımayan kaynaklar olarak görülmüyorlar.

Çinlilerin yazdıkları ansiklopediler ve kronolojiler de çok önemli kaynaklardır. Bunlarda Türk kültürünü tanıtan bazı maddeler ve Türklerin siyasi faaliyetlerinin en azından Çin'i ilgilendirenlerinin tarihleri açık olarak belirtildiği kısımlar vardır.

Çin'de ekonomi, coğrafya, teknoloji, din, etnoloji ve dil gibi konularda yazılmış eserler de bulunur. Bir kısmı kayıp olan bu eserler arasında bozkır coğrafyasını tanıtan haritalar, Türkçe veya Moğolca sözlükler gibi çok kıymetli olanlar vardır.

Çin'de hanedan kuran ve Türk oldukları bilinen yahut Türk olabilecekleri düşünülen hanedanların dönemlerinin yazılı kaynaklarını diğerlerinden ayırmak gerekir. Bunların Türkler tarafından Çince yazılmış kaynaklar olarak görülmesi doğru olmasa bile Türk tarihini doğrudan ilgilendiren kaynaklar oldukları muhakkaktır. Böyle düşünüldüğünde Türk hanedanlar zamanında yazılmış tek bir cümlenin bile Türk tarihinin bir kaynağı, hatta parçası olacağı açıktır. Chou ve T'oba gibi hanedanlar Türk tarihinin bir parçası addedilirse zamanlarındaki yazılı kaynaklar topluca Türk tarihinin kaynaklarına dönüşür ki o zaman Türk tarihiyle ilgili Çin kaynaklarının sayısı kat kat artar.

Çin kaynakları Türk tarihi için değerini tarihin hiçbir döneminde kaybetmemiştir. Bugün dahi Doğu Türkistan'ın Çin'e dâhil olması, Çin kaynaklarının önemini koruduğunu gösterir. Bununla beraber Türk tarihindeki büyük olayların ağırlık merkezi batıya kaydıkça Çin belgelerinin muhtevasının zayıfladığı, başka kaynakların birinci kaynağa dönüştüğü görülüyor. Çin kaynaklarının tüm kaynaklar üzerindeki hegemonyasının kalkması ise Türk tarihinin Ön Asya'daki kısmının ağırlık kazanmasıyla ortaya çıkmış bir durumdur. İslam Medeniyeti tesiri altına giren Türklerde yerleşik yaşamın ve İslam'ın getirdiği yazılı kültür geliştikçe Çin belgelerinin gücü de kırılmıştır. Uygurların yerleşik yaşama geçerek kendi yazılı kaynaklarından mürekkep bir kaynak külliyatı bıraktığı devirde bile henüz Çin kaynakları büyük önemini koruyordu. Sonuç olarak denilebilir ki İslam öncesi Türk tarihinin en mühim ve yeri doldurulmaz kaynaklarını Çinliler yazmışlardır. Bu çalışmanın devamında Çin kaynakları Çin tarihinin devirlerine göre taksim edilerek kronolojik bir sırayla tanıtılacaktır. Bu kaynaklardan bazıları Türkçe'ye ve başka dillere çevrilmiş oldukları halde bazıları bugün ancak çağdaş Çince'ye çevrilmiştir.

Kaynakların bazılarının muhtevası ve özellikleri hakkında bu sebeple yeterli bilgiye ulaşamamıştır. Hakkında yeterli bilgi olan kaynakların yazarları, yazıldıkları tarihler, içeriklerinin genel değerlendirmesi, Türk tarihini ilgilendiren kısımları ve varsa diğer kaynaklardan ayrılan özel tarafları mevzubahis olmuştur.

Beş Klasik Kitap, Türkler tarafından kurulmuş Chou Hanedanı (m.ö. 1050-247) zamanında yazılmış eserlerdir.

Shih-ching (Şarkılar Kitabı): 300 şarkı içeren bir kitaptır. Bugün mevcut olan kitap m.ö. 500'lerde Konfüçyüs tarafından değiştirilmiştir. Bu müdahaleden önce daha kapsamlı olması muhtemeldir.⁴⁹⁹

Shu-ching (Belgeler Kitabı): Savaşlardan önce ordunun ve diğer zamanlarda halkın önünde yapılan konuşmaların belgelerini içerir. Konfüçyüs'ün belgeleri toplamasıyla ortaya çıkmıştır. Daha sonra eklemeler yapılmıştır. Bu kitap Ch'in Hanedanı zamanında yasaklandı. M.ö. 2. yüzyılda yasağın kalkmasından sonra iki nüshası bulunarak yeniden toplandı. Bazı kısımlarının Hsia Hanedanı (m.ö. 1450'lerden önce), bazı kısımlarının da Chou Hanedanı zamanına ait belgeleri içerdiği sanılıyor.

İ-Ching (Fal Kitabı): Chou Hanedanı'nın başlangıcına ait fal kitabıdır. Daha önce Çin'de kullanılan fal araçlarından farklı olarak göçebelerin fal bakmak için kullandıkları nesneleri kullanması bakımından farklılık arz etmektedir.⁵⁰⁰

Li-Chi (Adetler Kitabı): Devlet kurumlarında çalışabilmek ve yükselebilmek için bilinmesi gerekenleri içeren kitaptır. Çin'de devlet kurumlarında yükselebilmek için "rit" denilen birtakım adetlerin ve kuralların bilinmesi gerekiyordu. Konfüçyüs tarafından belirlenmiş olan bu "rit"lerin iyice öğrenilmesi şart haline gelmişti. Bu kitap devlet kurumlarında çalışmak veya yükselmek için çalışanlara hizmet eden bir ders kitabı niteliği taşır.

Ch'un-ch'iu (Vekayiname): Konfüçyüs'ün yaşadığı Lu derebeyliğinin kroniklerinin Konfüçyüs tarafından yeniden yazılmış halidir. Konfüçyüs kitabı kendi ahlak anlayışına göre değiştirmiş, bazı kısımları atmış, bazı olayları da yine kendi

⁴⁹⁹ Eberhard, a.g.e. s. 72

⁵⁰⁰ Eberhard, a.g.e. s. 73

düşüncesine göre yorumlamıştır. Dolayısıyla dostluk-düşmanlık gibi hislerin etkisi görülür.⁵⁰¹

Chan-kuo-ts'e (Savaşan Devletlerin Planları): M.ö. 5. ve 3. yüzyıllar arasındaki askeri ve diplomatik olayları anlatır.

Tso-chu: Vekayiname'nin devamıdır.⁵⁰²

Lü-shih ch'un-ch'iu: Lü-pu-wei tarafından m.ö. 3. yüzyılda toparlanmıştır.

Ch'ang Ch'ien'in Seyahatnamesi: M.ö. 138 yılında Hun İmparatorluğu'na karşı Yüeh-chih'lerle ittifak yapması için elçi olarak gönderilen Ch'ang Ch'ien'in seyahat notlarından oluşur. Hunlara yenildikten sonra göç edip Baktra'yı ele geçiren Yüeh-chih'ler Hunlarla tekrar savaşmak istememişlerdi. Ch'ang Ch'ien hem gidişte hem de dönüşte Hunlar tarafından yakalanarak alıkonmuş, bu sırada Hunlar hakkında pek çok şey öğrenmişti. Onun seyahat notları aynı zamanda Çin'in "Batı Bölgeleri" diye andığı Soğdiyan hakkında Çinlilerin öğrendikleri ilk doğru ve kapsamlı bilgileri içermesi bakımından önemlidir. Han Hanedanı'nın başlattığı Batı'yı fethetme politikasının birinci kaynağı olarak kabul edilmektedir. Bir başka rivayet ise Ch'ang Ch'ien'in yaptığı seyahatnamenin ilerde İpek yolu olarak kullanılacak güzergahı belirlemiş olduğudur. Seyahatname, Han resmi tarihindeki "Batı Bölgeleri" monografisi, Ch'ang Ch'ien ve General Li Kuang-li'nin biyografilerinde bulunur.⁵⁰³

Shih-chi: Ssu-ma Chien(m.ö.145-m.ö.86) tarafından yazılmıştır. Çin resmi tarihçiliğinin ilk örneği sayılmaktadır. Onun kitabını yazarken kullandığı düzen sonraki Çin tarihlerinin öncüsü olmuştur. Kitap devlet arşivindeki ve kişilerin ellerindeki belgelerin, eski tarih ve felsefe kitaplarının ve yazarın kendi seyahat notlarının toplanmasıyla ortaya çıkmıştır. Dönemin yüksek memurlarının isimlerinin olduğu cetveller, önemli kişilerin biyografileri, müzik, astronomi, ekonomi, çevre kavimler hakkındaki bilgiler konusunda yazılmış monografiler yer alır. Çin'in göçebe kavimlere karşı uygulayacağı politikaya yol göstermesi için komşuları

⁵⁰¹ Eberhard, a.g.e. s. 74

⁵⁰² Eberhard, a.g.e. s. 75

⁵⁰³ Ayşe Onat, a.g.e. s. 3

hakkında toplanan bilgiler de kitaba alınmıştır. Kitabın 4. bölümü Chou Hanedanı'nın kuruluşu, 110. bölümü Hunlar hakkında bilgi verir.⁵⁰⁴

Han Shu: Yazımına Pan Ku (32-92) tarafından başlanan Han Hanedanı'nın (m.ö. 206-m.s. 220) resmi tarihidir. Ch'ien Han Shu (Önceki Han Tarihi) olarak da bilinir. Pan Ku'nun babası Pan Piao (3-54) Hou Chuan'ı yazıp Shih-chi'nin sonuna eklemişti. O öldükten sonra Pan Ku göreve getirildi. Hakkında iki kez yolsuzluk davası açılan Pan Ku ikinci kez hapse atılınca kız kardeşi Pan Chao'a görev verilerek tarihçi Ma Hsü yardımcısı yapıldı. Böylece Han-shu 40 yıllık bir süreçte yazılabildi.

Başlangıçta 100 bölüm olan Han Shu; chi, piao, chih, chuan adında 4 ana kısımdan oluşur. 12 bölüm imparator biyografileri, 8 bölüm hanedan üyelerinin ve yüksek memurların soy kütüklerini içeren cetveller, 10 bölüm takvim, törenler, coğrafya, ekonomi vb. konulara dair monografiler, 70 bölüm ünlü kişilerin biyografileri ve yabancı kavimlere dair monografiler olmak üzere toplam 100 bölümdür. Han döneminde kuzeyli komşuları karşısında zaafa düşen Çinliler, onlara karşı güçlü bir politika üretebilmek adına düşmanlarını iyice tanımak istemişlerdi. Köken efsaneleri, adetler, giyim-kuşam, silahlar, ekonomik faaliyetler, etnik yapı, boyların birbirleriyle ilişkileri gibi çok geniş konularda bilgiler topladılar. İhtiva ettiği bu önemli bilgiler dolayısıyla Han Shu Türk tarihinin en önemli kaynaklarından biri haline gelmiştir. Buna Han sarayında Hunlara karşı izlenecek politikalar konusunda yapılan tartışmaların kayıtları eklenince Türklerin Çin ve Çin'in Türkler üzerindeki etkilerini anlamak için de değerli bir kaynak olduğu anlaşılmaktadır.

Han Shu'ya zaman içinde notlar ve açıklamalar eklenmiştir. En önemli eklemeyi Yen Shih-ku (581-645) yapmıştır. Ayrıca bölümleri yeniden düzenlemiştir. Bugün kullanılan 120 bölümlük Han Shu onun yaptığı düzenlemelerle ve eklemelerle meydana gelmiştir. Kitapta Hunlar hakkındaki bilgiler 97. bölümde toplanmıştır. Bunun yanında biyografiler kısmında da dağınık bilgiler bulunur. Yen Shih-ku Hun monografisini iki kısma ayırmıştır. İlk kısımda Hunlar hakkında genel bilgi verildikten sonra en eski devirlerden itibaren Çin'le ilişkileri, savaşlar, mektuplar, Han sarayında Hunlara karşı izlenecek politika konusunda yapılan konuşmalar

⁵⁰⁴ Eberhard, a.g.e. s. 114-115; Onat vd, a.g.e. s. XVI; Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu**, cilt 1, s. 29

yazılıdır. İkinci kısmın sonunda Pan Ku'nun Han sarayının Hunlara karşı izlediği politika hakkındaki yorumları bulunur.

Han Shu'nun Hun monografisinin ilk kısmında m.ö. 97'ye kadarki olaylar Shih-chi'den alınmıştır.

Feng-su-t'ung: Ying Shao tarafından yazılmıştır.⁵⁰⁵

Fa Hsien Seyahatnamesi: Fa Hsien (337-422) Çin başkenti Chang-an'dan Budistler üzerindeki baskının artması sebebiyle kaçmış bir Budist rahiptir. Budizm'in vatanı olan Hindistan'a gitmek üzere Orta Asya'dan geçmiştir. 399'da Chang'an'dan ayrıldıktan sonra Turfan'a, oradan Hoten'e ve sonunda Hindistan'a gitmiştir. 416 yılında tekrar Çin'e dönmüştür.⁵⁰⁶

Chou Shu: 629 yılında Ling-hu Te-feng tarafından yazılan 50 ciltlik eserdir. Kök Türkler hakkında bilgi veren ilk kaynaktır. Chou Hanedanı'nın (557-580) resmi tarihidir. Kök Türk bölümü 50. ciltte yer alır. Kök Türklerin efsanevi kökenleri ile başlar. Yine Kök Türklerin yaşam biçimleri, adetleri, giyim-kuşamları, dinleri ve dini törenleri, boylar arasındaki ilişkiler ve Çin ile ilişkileri konu edilmiştir. Kök Türklerin kurttan türeyişi ile ilgili efsane, bu kitaptaki kayıtlardan bilinmektedir. Kitabın ilk 8 cildini oluşturan imparator bölümlerinde de Kök Türkler hakkında bilgiler vardır. Kök Türklerle ilgili 50. ciltte yer alan kısa belgelerin geniş haller bu kısımda bulunur.⁵⁰⁷

Pei Chi Shu: Pei Chi Hanedanı'nın (550-576) resmi tarihidir. Li Te-lin tarafından başlanan yazımı oğlu Li po-yüe tarafından 636 yılında tamamlanmıştır. Kitapta müstakil bir Kök Türk bölümü yoktur. 50 ciltlik kitabın imparator biyografileri kısmında Kök Türkler hakkında parça parça bilgiler bulunur.⁵⁰⁸

Chin Shu: Fang Çyav tarafından yazılmış Chin Hanedanı'nın(265-419) resmi tarihidir.

⁵⁰⁵ Eberhard, "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi...", s. 186

⁵⁰⁶ İzgi, "Seyahatnamelerle Orta Asya", **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, s. 336; Kürşat Yıldırım, "Fa Hsien'in Türkistan'da Seyahati", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/Journal of Turkish World Studies**, yıl 2015, cilt 15, sayı 1, s. 47

⁵⁰⁷ Taşağıl, Gök-Türkler, cilt 1, s. 2

⁵⁰⁸ Taşağıl, a.g.e. cilt 1, s. 3

Ta-T'ang nei-tien-lu: Budist rahiplere ait yazılı bir belgedir. 5. Bölümünde Çin'e gelen ancak Budizm'in yasaklandığını öğrenince ülkesine dönmek isteyen Şe-na-küe-to'nun seyahati hakkında bilgiler yer alır. Mezkur rahip ülkesine geri dönerken T'a-po kağan onu misafir ederken ülkesinde bir süre alıkoymuştu. 10 yıldan uzun süre Türk başkentinde yaşayan rahip, Sui Hanedanı kurularak Budizm yine serbest kalınca Çin'e gelmişti. Bu kayıttaki onun Kök Türk ülkesine gelişi ve burada geçirdiği sürede olan olaylar anlatılır.⁵⁰⁹

Lo-yang chia-lan-chi: Yang Hsien-chih tarafından yazılmıştır.

Sui Shu: Sui Hanedanı (580-618) resmi tarihidir. Toplam 85 bölümden oluşan kitabın 84. bölümü Türkler hakkındadır. Chou Shu'dakinden daha fazla belge içerir. Aynı şekilde imparator biyografileri ve şahıs biyografileri kısmı da daha zengindir.⁵¹⁰ Kök Türklerin etnografyası hakkında bilgiler içerir. Yalnız Çin ile değil, İran'la ve diğer çağdaş devletlerle olan ilişkileri hakkında da bilgiler içerir.

Pen-ki: Hanedan yıllıkları

Lie-Chuan: Biyografiler

Ta-t'ang Ch'uang-ye: Wen Ta-ya'nın Sui'lerle Kök Türklerin ilişkilerini anlatan kitabı⁵¹¹

Huan-yüan-chih: Yen Chih-t'ui tarafından yazılmıştır.

T'ang Shu: T'ang Hanedanı'nın (618-906) resmi tarihidir. Hanedanın kurulduğu 618'den 906 yılına kadarki olayları kaydeder. Kök Türklerle ilgili bölümü 618'den başlayarak 742'de Doğu Kök Türklerin Çin'in himayesini istemek üzere gelmelerine kadarki olayları anlatır. Kök Türklerin daha önceki tarihleri hakkında bilgi vermeyip, eski hanedanların tarihlerine işaret eder. Çin bürokratları için hazırlandığı için Türklerin yalnız Çin'i ilgilendiren faaliyetleri kayda geçirilmiştir. Kitap 940-945 yıllarında yazılmıştır. 1060'da Sung Hanedanı zamanında tanzim edilmiştir. Kitabın ilk hali Chiu T'ang Shu (Eski T'ang Tarihi); son hali ise Hsin T'ang Shu (Yeni T'ang

⁵⁰⁹ Liu, a.g.e. s. 56

⁵¹⁰ Taşağıl, a.g.e. cilt 1, s. 3

⁵¹¹ Liu, a.g.e. s. 173

Tarihi) olarak anılır. Kitap T'ang'ların yıkılışından sonra yazılmış olmakla beraber, yazımda kullanılan belgelerin T'ang dönemine ait olması sebebiyle T'ang dönemi kaynakları arasında sayılmaktadır. Dolayısıyla muhtevası ile çağdaş kaynak sınıfına girer.

Chiu T'ang Shu üç ana bölümden oluşur. İmparator yıllıkları (Pen-chi), ekonomi, coğrafya gibi konularda yazılmış monografiler (chih) ve ünlü kişilerle çevre kavimler hakkındaki monografilerle biyografilerin yer aldığı kısım(Lieh-chüan).

Kitabın 194. bölümü Türkler hakkında bilgi vermekte olup ikiye ayrılmıştır. İlk kısmının ana başlığı “T'u-chüeh” yani “Türkler”dir. İkinci kısım da “Hsi T'u-chüeh” yani “Batı Türkleri” başlığını taşır.⁵¹²

T'ung Tien: 801 yılında yazılmış ansiklopedi. Daha sonra yazılan ansiklopedilerin de öncüsü olmuştur. Yazarı Tu Yu'dur. 197, 198 ve 199 nolu bölümlerinde Kök Türklerden bahsedilir. Kök Türklerde unvanlar hakkında en bol malzeme bu kaynaktan elde edilmektedir.

Kök Türklerle ilgili bilgiler, devletin kuruluşuyla başlar. 618'den sonraki olaylarla ilgili daha fazla bilgi vardır. Chou Shu, Pei Ch'i Shu ve Sui Shu'da eksik olan bazı bilgileri içermektedir.

Hsüen-ch'ang Seyahatnamesi: Budizm'i yaymak için seyahate çıkan Hsüen-ch'ang, 629-645 yılları arasında Orta Asya'da ve Hindistan'da dolaşmıştır. Seyahatnamesinde Kök Türk şehirleri ve Türkistan'ın etnografyasını tanıtır.⁵¹³

Ch'ao-yeh chien-tsai: Chang Cho tarafından yazılmıştır.

Fa-yüan-chu-lin: Tao-shih tarafından yazılmıştır.

I-lin: Ma Tsung tarafından yazılmıştır.

Kuo-shih ts'uan-i: Liu Su tarafından yazılmıştır.⁵¹⁴

⁵¹² İsenbike Togan, a.g.e. s. XI-XXI

⁵¹³ İzgi, “Seyahatnamelerle Orta Asya”, **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, s. 337

⁵¹⁴ Eberhard, “Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi...”, s. 186

Wang Yen-te Seyahatnamesi: Sung imparatoru T'ai-tsung, 22 Haziran 981'de Kao-ch'ang'a bir elçi heyeti göndermişti. Wang Yen-te bu heyetin başkanıydı. Heyet Kao-ch'ang'a gitmiş, 984'te geri dönmüştü. Wang Yen-te bu seyahatinden notlar almıştı. Bu notları imparatora sundu. Daha sonra bu notlar Jih-lu'ya, daha sonra Shih-lu'ya, Hui-yao ve Kuo-shih'a kaydedilmişti.⁵¹⁵

Seyahatnamede yol güzergahındaki bölgelerin coğrafyası, iklimi, buralarda yaşayan halkların kültürü hakkında bilgiler vardır. Seyahatnamenin yazarı mola verdiği her yerleşim yerinin halkı, ekonomik faaliyetleri ve kısa yakın tarihleri hakkında notlar tutmuştur.

Kao Chü-huei Seyahatnamesi: Çin imparatoru Kao-tsu tarafından Hoten hükümdarına elçi olarak gönderilen elçi heyetinin başı olan Kao Chü-huei'nin seyahat notlarıdır. Bu seyahat 938-940 yılları arasında gerçekleşmiştir. Seyahatnamede İpek yolu üzerindeki bölgeler ve Türkistan'ın kültürel ve siyasi durumu hakkında bilgiler vardır.⁵¹⁶

Ts'e-fu Yuan-kui: İmparatorun emriyle Wang Ch'in-Jo ve Yang İ başkanlığında bir heyet tarafından 1006-1013 yılları arasında yazılmıştır. Eski hanedan tarihlerindeki bilgiler konularına göre ayrılarak bir ansiklopedi yapılmıştır. Hem belge sayısı hem de hacim bakımından en geniş eserdir.⁵¹⁷

Tsu-chih T'ung-chien: Ssu Ma-kuang tarafından 294 cilt halinde yazılmış kronolojik eserdir. M.ö. 403-m.s. 959 yılları arasında vuku bulan hadiseleri toplamıştır. Yazımı 19 yıl sürmüştür. Yazarı 320 kitaptan yararlandığı gibi bazı kayıp belgeleri de bulmuştur. Başka kaynaklarda olmayan belgeler içermesi sebebiyle ayrı bir öneme sahiptir.

T'ung-chih: Cheng Ch'iao tarafından 1150 yılında yazılmıştır. Kök Türklerin soy kütüğü hakkında çok küçük bir bölümü Türk tarihini ilgilendirmektedir.⁵¹⁸

⁵¹⁵ Özkan İzgi, **Çin Elçisi Wang Yen-te'nin Uygur Seyahatnamesi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000, s. 1-6

⁵¹⁶ İzgi, "Seyahatnamelerle Orta Asya", Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları, s. 337-338

⁵¹⁷ Taşağıl, a.g.e. cilt 1, s. 4

⁵¹⁸ Taşağıl, a.g.e. cilt 1, s. 4

Wen-hsien T'ung-k'ao: Ma Tuan-lin tarafından 1254 yılında yazılmış, 1319 yılında yayınlanmıştır. 348 bölümlük eserin 343. bölümü Kök Türklerle ilgilidir.

Wu Tai Shih: 907-960 arasını kapsar. Negu Yang-chien tarafından 1072'de yazılmıştır.⁵¹⁹

IV. B. b. Batı Kaynakları

Tarih: M.ö. 5.yüzyılda yaşamış olan Heredotos'un kitabıdır. Suidos'a göre Halikarnasoss'lu üst sınıftan bir ailenin oğluydu Heredotos. Doğduğu yeri terk etmiş, Samos'a yerleşmiş, sonra geri dönüp Halikarnasoss tiranını devirmişti. Bundan bir süre sonra politik çekişmelerden sıkılarak Atinalılar'ın kurduğu Thurium'da yaşamaya başlamış ve orada ölmüştü. Bizanslı Stephanos da Thurium'daki mezar taşında buna benzer şeyler yazdığını aktarmıştır.⁵²⁰

Heredotos Anadolu, Güney Rusya, Suriye, Mısır, Kuzey Afrika ve Yunanistan'ı gezmişti. 9 ciltten oluşan Tarih'inin çoğunu Pers-Grek savaşlarına ayırmıştı. Kalan bölümlerde de gezdiği yerler hakkında bilgi vermişti.

Heredotos'un tarihi 9 bölümden oluşur ve hemen hemen eksiksizdir. Kitabın 4. bölümünde İskitlerden bahsedilmektedir. İskitler Medya'ya saldırmış ve 28 yıl Med topraklarına hükmetmişlerdir. Pers kralı Darius İskitlerin ülkesine bir sefer yaparak onları cezalandırmak niyetindeydi. Bölümün konusu da Darius'un İskit seferidir. Bölüm İskitlerin ülkelerine dönüşleri hakkındaki yarı efsanevi hikâyeye başlar. Ardından İskitlerin kökenleriyle ilgili rivayetler sıralanır. Sonra İskit ülkesi, orada yaşayan halklar ve kültürleri sırayla tanıtılır. Heredotos İskitya'nın kış mevsimine özellikle yer vermiştir. İskit bahsinin sonunda Darius'un İskitya'ya kadarki yolculuğu ve İskitlerin onunla savaşmak yerine ülkelerinde dolaştırıp peşlerinden sürüklemesi anlatılır. İskitlerin kendisini küçümsediğini fark eden Darius'un kaçarak ülkesine doğru yol almasıyla İskit bahsi kapanır.⁵²¹

⁵¹⁹ Gömeç, "İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, yıl 1999, cilt 20, sayı 31, s. 79

⁵²⁰ Heredotos, a.g.e. s. VIII

⁵²¹ Heredotos, a.g.e. s. 306, 316-318, 318-329, 329-335, 335-352

Heredotos'un tarihinde dördüncü bölümden başka 1. 3. 6. ve 7. bölümlerinde de İskitlerden bahsedilmiştir. Heredotos'un yazdıkları başka yazılı kaynaklarla ve arkeolojik bulgularla karşılaştırıldığında doğrulanabilmektedir. Dolayısıyla verdiği bilgiler güvenilir bulunmuştur.

Havalar, Sular ve Mevkiiler: Hippokrates'in seyahat notlarına dayanarak yazdığı kitaptır. İskit coğrafyası, yaşam tarzı, iklimin ve coğrafyanın İskitler üzerindeki etkileri, İskitlerin görünüşleri konularını kapsar. Hippokrates'in kendi şahadetine dayanması bakımından önemli bir kaynaktır. Göçebe yaşam hakkında Heredotos'tan daha kapsamlı bilgi verir.⁵²²

Coğrafya: m.ö. 63- m.s. 24 yılları arasında yaşamış olan Strabo'nun meşhur eseridir. 17 bölümden oluşan kitabının 7. ve 11. bölümlerinde Sarmatlardan söz eder. Sarmatların nereden geldikleri, giyimleri, görünüşleri, adetleri, yaşam biçimleri hakkında önemli bilgiler verir.⁵²³ Ayrıca onun döneminin coğrafyasını ve iklimini tanımak isteyen tarihçiler için de birinci kaynaktır.

Res Gestae: Ammianus Marcellinus tarafından 4. yüzyılda yazılmıştır. Hunların Alanları mağlup etmeleri hakkında geniş bilgiler bulunur. Ancak Hun tasvirleri Heredotos ve Strabo'nun eski kavimler hakkında yaptıkları tasvirlerden alınmış olup gerçekçi değildir.

Eunapios tarafından 5. yüzyılda yazılmış ismi bilinmeyen bir eser vardır. Günümüze ancak bazı parçaları ulaşmış ve C. Müller tarafından Fragmenta Historicorum Graecorum içinde 1851'de Paris'te bu parçalar yayınlanmıştır. Hunların Gotları yenmesi ve Gotların Roma topraklarına kaçmaları hakkında bilgi verir.

Olympiodoros'un yazdığı, ismi bilinmeyen ve ancak bazı parçaları bugüne ulaşan bir eser mevcuttur. Bu eser 407-425 arasındaki olayları anlatır. Yine Müller tarafından aynı kitapta yayınlanmıştır. Olympiodoros 412 yılında deniz yoluyla Hunlara elçi olarak gitmiştir.

⁵²² İlhami Durmuş, a.g.e. s. 18

⁵²³ İlhami Durmuş, **Sarmatlar**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2012, s. 16-17

Historia Nova: Zosimos tarafından beşinci yüzyılda yazılmıştır. 6 ciltten oluşur. En baştan 410'a kadar Roma tarihinin siyasi hadiselerinden bahsedilir. Hunların Avrupa'ya girmeleri Gotların yenilmesi, kavimler göçü ve Uldız devrini anlatır.

Priskos Seyahatnamesi: Priskos 448 yılında Doğu Roma imparatoru II. Theodosios tarafından Attila'ya gönderilen Maksimos başkanlığındaki heyette bulunuyordu. Seyahatnamede Priskos'un Hun ülkesindeki gözlemleri yer almaktadır. Bu gözlemlerden Hunların görünüşleri, kültürleri, yaşam biçimleri gibi konularda bilgi alınabilmektedir.

Rhetorik Araştırmalar ve Mektuplar: Priskos'un günümüze ancak parçalar halinde ulaşabilmiş bir eseridir. 8 kitaptan oluşmaktadır. Üçüncü kitap Hunlara giden elçilik heyeti ve bu heyetin İstanbul'a dönüşünü anlatır. Dördüncü kitapta ise Attila'ya düzenlenen suikast girişiminin detayları vardır. Kitap genel olarak 433-472 yılları arasında olup biten hadiseleri konu edinmektedir. Dolayısıyla Avrupa hunları hakkında birinci kaynak durumundadır.⁵²⁴

Romana et Getica: Got aslından muhafazakâr bir Hıristiyan olan Jordanes tarafından yazılmıştır. Jordanes kendisinden yüz yıl önce yaşanmış hadiseleri Priskos'tan, Got halk hikâyelerinden ve kilisede anlatılan efsanelerden alarak yazmıştır. Hunlar hakkında inanılması mümkün olmayan tasvirler yapmıştır. Kaynakları günümüze ulaşmadığı için mukayese imkânı yoktur. Eserinde anlattıklarına şüpheyile bakılmaktadır. Bununla beraber sadece bir yüzyıl sonra Attila'nın Avrupa'nın muhayyilesinde nasıl bir yer tuttuğunu göstermesi bakımından önem arz eder.⁵²⁵

Zemarkhos Seyahatnamesi: Bizans'tan Orta Asya'ya giden ilk elçi olan Zemarkhos, İstemi Yabgu'nun emriyle Bizans'a giden Maniakh başkanlığındaki Türk elçi heyetinin ziyareti karşılığında 558-560 yılları arasındaki bir yolculukla İstemi Yabgu'yu Ak Tag'daki karargahında ziyaret etmiştir.⁵²⁶

Valentinos Seyahatnamesi: II. Justinianus'un yerine geçen Tiberius Kök Türklerle ittifakın yenilenmesi için Valentinos'un başkanlığında bir elçi heyetini 574'te

⁵²⁴ Ahmetbeyoğlu, a.g.e. s. 16-17

⁵²⁵ Ahmetbeyoğlu, a.g.e. s. 17-19

⁵²⁶ İzgi, "Seyahatnamelerle Orta Asya", **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, s. 336

göndermişti. Karadeniz’de gemiyle seyahat ettikten sonra Kafkaslar’dan aşır Aral Gölü yakınlarına gelen heyet Türkşad tarafından karşılanmış, büyük zorluklarla karşılaştıktan sonra zar zor izin alarak Tardu’nun huzuruna çıkmıştır. Zemarkhos’un seyahatnamesiyle birlikte bu iki seyahatname Kök Türkler hakkında Batı’da öğrenilmiş ilk bilgileri içermektedir.

Historiae: Prokopius’un 6. yüzyılda yazdığı tarih kitabıdır. Verdiği bilgilerin büyük kısmını kendisi toplamış, Roma ordusundaki yabancılardan da bilgi almıştır. Hun adı altında Hun, Bulgar ve diğer Türk boy ve budunlarını zikretmiştir.

Kronografia: Ioannes Malalas tarafından 6. yüzyılda yazılmıştır. Bizans Hristiyan kroniğidir. 18 kitaptan oluşur. Hunlar hakkındaki bilgileri şüpheli kaynaklara dayanmıştır.

Chronicon Paschale: Yazarı belirsiz olup 7. yüzyılda yazılmıştır. Hz. Adem’den başlayarak 627 yılına kadarki olaylar anlatılır. Marcellinus Malalas’a dayanarak Attila, oğlu Dengizik ve Hunlar hakkında bazı bilgiler vermiştir.

Kilise Tarihi: 380-440 yılları arasında yaşamış olan Sokrates 305-439 yılları arasındaki olayları kaydetmiştir. Efsanelerden uzak durarak gerçekçi bir şekilde Hun-Got savaşları, Hunlardan kaçan kavimlerin Roma topraklarına girişleri gibi konular anlatılır.

Historiarum Adversum Paganos Libri Septem: Orosius tarafından 418’de yazılmıştır. Dünya tarihi kitabıdır. 378’den sonraki olayların anlatıldığı kısımda Hunların Tanrı Dağları ve Pamir’i ele geçirdiklerini anlatır. Uldız dönemini anlatmıştır.⁵²⁷

Chronographia: 8. yüzyılda yaşamış olan tarihçi Theophanes tarafından yazılmıştır. Georgios Synkellos’un yarım kalan kitabının tamamlanmış halidir. 810-814 arasında tamamlanan kitap, kayıp olan eski kaynakları kullandığı için büyük önem arz eder. Bizans’ta kronik geleneğinin çok etkilendiği bir eserdir. 7. ve 8. yüzyıldaki olaylar hakkında verdiği bilgiler çok önemlidir.

⁵²⁷ Ahmetbeyoğlu, a.g.e. s. 20-22

Theophanes küçük yaşta yetim kalmış, İmparator 5. Konstantinos onu himayesine alarak iyi bir eğitim görmesini sağlamıştır. Dindar bir adam olan Theophanes Sigriane’de bir manastırda bir süre yaşadı. Calanymus Adası’nda bir manastır inşa ettirerek bir süre de orada kaldıktan sonra Sigriane’ye geri döndü. 787’deki İznik Konsiline katıldı ve kararların altına imza attı. Bizans imparatoruyla ikonografi tartışmasında ters düşünce tutuklandı ve hapiste 818 yılında öldü. Ölümünden sonra aziz ilan edildi. Kitabı Diocletianus’un tahta çıktığı 284’te başlayıp 5. Leon’un imparator olmasıyla 813-820 son bulur. Eski tarihler için yukarıda bir kısmı zikredilen eski kaynakları kullanmıştır. 7. ve 8. yüzyıllara ait kaynaklar içinde ayrıntılı bilgi veren tek kaynak onun eseridir. Hunlar, Sabirler, Ak Hunlar, Avarlar, Hazarlar hakkında bilgiler verir. Avrupa’da Hunların görülmesinden Roma’nın kuşatılmasına kadar olan olayları detaylı bir şekilde anlatmıştır. Sabirlerin Hunlardan geldiklerini kabul ederek Ermenistan’a girişlerinden Bizans’la ittifak yapmalarına kadar olan hadiseleri anlatmıştır. Avarlar hakkında biraz daha fazla bilgi verir. İstanbul’da gördüğü Avarların kıyafetlerini, Tuna bölgesine gelişlerini, Trakya’yı işgal edişlerini, Sasanilerle anlaşmalarını, İstanbul kuşatmasını çok ayrıntılı biçimde anlatmıştır.⁵²⁸

Codex Cumanicus: 1303 yılında Kırım’da İtalyan tüccarlar tarafından hazırlandığı tahmin edilmektedir. Latince-Farsça-Kumanca sözlüktür. Kırım Kıpçakları hakkında bilgi içerir. Sözlüğün yapılmasındaki amaç misyonerlik çalışmalarının ve ticari faaliyetlerin yürütülmesini kolaylaştırmaktır. Bugüne kadar bulunmuş tek nüshası Vatikan’da olup 1880’de G. Kun tarafından yayınlanmıştır.⁵²⁹

IV. B. c. İslam Kaynakları

Tamim İbn Bahr Seyahatnamesi: Tamim İbn Bahr, 821 yılında Uygur sarayına gittiği tahmin edilen bir Arap seyyahdır. Uygur başkenti, kağanın sarayı ve ordusu hakkında notlar tutmuştur.⁵³⁰

⁵²⁸ Ahmetbeyoğlu, “Tarihçi Theophanes Confessor ve Eserinin Türk Tarihi Açısından Ehemmiyeti”, **Sosyoloji Dergisi**, yıl 2009, cilt 3, sayı 19, s. 285-290

⁵²⁹ Gömeç, “İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, s. 76

⁵³⁰ Gömeç, a.g.m. s. 80

Kitab el-mesalik ve'l-memalik: İbn Hurdadbih tarafından 840'ta yazılmıştır. Doğu Türkleri hakkında bilgi verir.⁵³¹

Kitab'ül-Büldan: Vazih el-Yakubi 891 yılında yazmıştır. Müslümanların yazdığı ilk coğrafya kitaplarından biridir. Bağdat ve Samerra'nın tasviriyle başlar. İran, Turan, Afganistan, Arabistan, Hindistan, Çin, Bizans, Suriye, Mısır Nube, Kuzey Afrika, Sicistan ve Horasan hakkında bilgi verilmiştir.

Tarih-i Yakubi: Vazih el-Yakubi'nin tarih eseridir. Yaratılış ile başlayıp 872-873'te sona erer. Başları kayıptır. Ele geçen kısmı Hz. Âdem'le başlayıp peygamberleri tasvir eden bir girişe sahiptir. Arapların çevre kavimleri hakkında bilgiler verilir. Bu sırada Türkler de konu edilmiştir.⁵³²

Kitab el-alak el-nefise: Rustah El-Hemedani'nin 903'te tamamladığı kitabın Türklerle ilgili bir bölümü vardır. Bu bölümün yarısının Peçenekler'le ilgili bahsin sonuna kadarki kısmı eksiktir. Hazar bahsinden sonraki kısım ise tamdır.⁵³³

Mücmelü'l Tevarih: 897-898 tarihlidir. Eserin yazarı belli değildir. Türklerin kökenleri ve kabileleri hakkında bilgi verir.⁵³⁴

Fütuhu'l-Büldan: Yahta el-Belazuri tarafından yazılmıştır. Peygamberin zamanından itibaren 3 asırlık tarihi olayları konu edinmiştir. 9. asır tarihçisi olan el-Belazuri; Arap yarımadası, Suriye, Filistin, Irak, Mısır, Kuzey Afrika, Endülüs, İran, Azerbaycan, Horasan ve Sind'in fethedilişini anlatır.

Tarihu'l-ümem ve'l-mülük: 839'da Taberistan'ın merkezi Amül'de doğup sonradan Bağdat'a yerleştiği için "Bağdadi" olarak da bilinen Muhammed bin Cerir et-Taberi tarafından yazılmıştır. Daha önce yazılmış ancak bugün kayıp olan bazı kaynaklardan yararlandığı için önem arz etmektedir. Türkler hakkında da bilgi vermektedir.⁵³⁵

⁵³¹ Gömeç, a.g.m. s. 83

⁵³² Gömeç, a.g.m. s. 82; Murat Ağarı, "Ya'kubi", **İslam Ansiklopedisi**, yıl 2013, cilt 43, s. 287

⁵³³ Gömeç, a.g.m. s. 83

⁵³⁴ Gömeç, a.g.m. s. 82

⁵³⁵ Mustafa Fayda, "Taberi, Muhammed bin Cerir", **İslam Ansiklopedisi**, yıl 2010, cilt 39, s. 316-317

Şahname: Firdevsi tarafından yazılmıştır. Firdevsi, Tus şehrine bağlı Baz köyünde muhtemelen 940'ta doğdu. Çocukluğu ve gençliği hakkında pek bilgi yoktur. Gazeller yazmaya başlayan Firdevsi, Pehlevi ve Arapça öğrendi. 980-990 yılları arasında Şahname'yi yazmaya başladığı sanılmaktadır. Şahname'nin yazılışı 1003-1004 yıllarında bitmiştir. Son şeklini ise 1018'de almıştır. Firdevsi Sultan Mahmut'la tanışmadığından eserini ona sunabilmesi için bir aracının yardımına muhtaçtı. Ona aracılık eden kişi ölünce saraya bizzat giderek eserini sunmuş, ancak vezir Ahmed b. Hasan-ı Meymendi'nin etkisiyle Sultan Mahmut bu esere layığından az bir ödül vermiştir.⁵³⁶

Firdevsi eserini parça parça yazmış, ardından bu parçalar arasındaki bağlantıları kurmuştur. Şahname ilk insanın yaratılışından başlar. Arapların İran'a hâkim oluşlarına kadarki süreci tarihi olaylarla harmanlayarak anlatır. Kaynaklarını 9. yüzyılın sözlü Şahnameleri oluşturur. Pişdadiler, Keyaniler, Eşkaniler ve Sasaniler dönemine ait destansı olaylar anlatılır. Destanın kahramanları arasında Turan padişahı Efrasyab da vardır.⁵³⁷ Efrasyab, Horasan'da ve çevresinde şehirler kuran Türklerin hükümdarı ve İran'ın düşmanı olarak anlatılmıştır.

Kitabü Tafzili'l-etrak 'ala Sa'iri'l-ecnad ve Menakibi'l-hazreti'l-'aliyeti's-sultaniyye: İbn Hassul tarafından yazılmıştır. Hemedanlı olan İbn Hassul Büveyhi hükümdarı Mecdüdevle Rüstem'in (977-1029) veziriydi. Gazneli Mahmut Rey'i ele geçirince onun himayesine girerek Gazne'ye gitti. Sultan Mesut zamanında Rey Divanü'r-ressail reisliğine getirildi. Selçuklular Rey'i alıncaya kadar bu görevde kaldı. En son Tuğrul Bey'in hizmetine girdi. Eserini Tuğrul Bey'e okuması için vezir Amidülmülk el-Künduri'ye sundu. Eserinde Türkleri Allah'ın aslan gibi yarattığını, et yemeyi çok sevip cesur ve savaşçı olduklarını yazmıştır. Türklerin iktidarı ele geçirmek için hep fırsat kolladığını da eklemiştir.⁵³⁸

Şuretü'l-arz: İbn Havkal tarafından yazılmış coğrafya kitabıdır. Doğum tarihi kesin olarak bilinmeyen İbn Havkal Nusaybin'lidir. Nusaybin, Musul ve Bağdat'ta çocukluğunu ve gençliğini geçirmiştir. Bağdat'ta ticaretle uğraşmış, tüccarların

⁵³⁶ Mehmet Kanar, "Firdevsi", **İslam Ansiklopedisi**, yıl 1996, cilt 13, s. 125-126

⁵³⁷ Kanar, a.g.m. s. 290

⁵³⁸ Sadi S. Kucur, "İbn Hassul", **İslam Ansiklopedisi**, yıl 1999, cilt 20, s. 29

seyahatnamelerini okumuş, ardından ticaret kervanlarıyla birlikte İslam ülkelerini dolaşmıştır. Seyahatine 943'te Bağdat'tan ayrılarak başlayan İbn Havkal, 961-969 yılları arasında İran, Horasan ve Batı Türkistan'ı dolaşmıştır. Şuretü'l-arz takdimin ardından iki ana bölümden oluşur. Birinci bölümde dünya haritası ve eserin yöntemi hakkında bilgi verildikten sonra Arap yarımadası, Basra körfezi çevresi, Kuzey Afrika, Endülüs, Sicilya, Mısır, Suriye, Akdeniz, el-Cezire ve Irak anlatılır. İkinci bölümde İslam ülkelerinin doğu tarafları anlatılır. İran, Azerbaycan, Sind, Horasan, Sicistan, Hazar gölü ve çevresi ile Batı Türkistan anlatılır. Siyasi ve iktisadi konularda da bilgi vermiştir.⁵³⁹

Fezailü'l-Etrak: Cahiz'in Türklerin ahlakı ve askerlik yetenekleri hakkındaki eseridir. 767-777 yılları arasında Basra'da doğduğu sanılan Cahiz'in annesinin Arap, babasının Siyahi olduğu tahmin edilmektedir. Cahiz'in gençliğinde Basra'da kültür ve bilim hayatı çok gelişmişti. Kendisi de bilime meraklı olan Cahiz bundan epey yararlanmıştı. 815'te Halife Me'mun tarafından beğenilen eserleri sayesinde Bağdat'a çağırıldı. Bundan sonra sayısız eser yazdı. Ömrünün son yıllarında felç olan Cahiz, 869'da Basra'da öldü.⁵⁴⁰

Fezailü'l-Etrak'ı 840-859 yılları arasında yazmıştır. Bu eser Türkler hakkında İslam tarihinde yazılmış ilk eser olması bakımından çok önemlidir. Halife Mutasım-billah zamanında tamamlamış olmasına rağmen teslim edememiştir. Daha sonra metnin başına Hilafet ordusundaki Horasanlılar, Türkler, Mevali Araplar ve Ebna arasındaki hukuki ve akrabalık münasebetleri hakkında bir mukaddime ekleyerek Divanü't-tevki'nin başkanı Feth bin Hakan el-Farisi'ye sunmuştur. İki mukaddime ile birlikte esas metinden oluşmaktadır. İlk mukaddime'de el-Farisi'ye hitaben Hilafet ordusundaki askerlerin eşit olmadığını söyleyen birine el-Farisi'nin verdiği yanıtlar vardır. İkinci mukaddime'de de İslam'ın Hilafet ordusundaki her unsuru eşit gördüğünü kanıtlamaya çalışmıştır. İslam tarihinin başlarında Türkler hakkında pek çok kötü rivayet vardı. Halife Mutasım zamanında Türklerin Hilafet ordusunda büyük bir yere sahip olmasıyla bu kötü rivayetler artmıştı. Cahiz bunları

⁵³⁹ Ramazan Şeşen, "İbn Havkal", **İslam Ansiklopedisi**, yıl 1999, cilt 20, s. 34-35

⁵⁴⁰ Ramazan Şeşen, "Cahiz", **İslam Ansiklopedisi**, yıl 1993, cilt 7, s. 20

yalanlayarak Türklerin İslam orduları içindeki yerlerini ve geleceklerini öne çıkarmıştır. Eserinde bu yönde, Türklerin beğendiği taraflarını anlatmıştır.⁵⁴¹

İbn Fadlan Seyahatnamesi: İbn Fadlan'ın hayatı hakkında pek bilgi yoktur. Kendisi Abbasilerin Mısır'ı Tolunoğulları'ndan geri alan kumandanı Katibülceyş Muhammed bin Süleyman'ın azatlı kölesi olduğunu yazmıştır. Abbasi halifesi Muktedir-billah'tan ülkesinde İslam'ı yayması, cami ve kale yapması için birilerini göndermesini isteyen İdil Bulgar hükümdarı Almış Han'a gönderilen elçi heyetinde kâtipti. Heyet başkanı olmadığı halde 4000 dinarlık yardımı ve halifenin mektubunu bizzat sunmakla ve açıklamakla görevlendirilmişti. Heyet 21 Haziran 921'de Bağdat'tan ayrıldı. Rey, Nişabur, Merv, Buhara ve Harezm üzerinden 12 Mayıs 922'de Bulgar hanının huzuruna çıktı. İbn Fadlan, seyahatnamesinde kendi tecrübelerini ve şahadetini yazmıştır. Bulgarlar, Peçenekler, Oğuzlar, Başkırtlar, Hazarlar, Ruslar ve diğer milletlerin siyasi düzenleri, Türklerin yaşam tarzı, gelenekleri, inançları, ahlak anlayışları hakkında gözlemler yapmıştır.

İbn Fadlan'ın seyahatnamesini Meşhed'de 5 hafta kalarak Ravda Kütüphanesi'ni baştan sona inceleyen Togan, İbn al-Fakih'in eserine eklenmiş vaziyette bulmuş ve daha sonra yayınlamıştır.⁵⁴²

Camiü't-Tevarih: İlhanlı hükümdarının hizmetinde bulunan Hemedanlı tarihçi Reşidüddin tarafından yazılmıştır. Reşidüddin'in 1247-1250 yılları arasında doğduğu tahmin ediliyor. Yahudi bir doktorun oğlu olup 30 yaşlarındayken Müslüman olduğu rivayet edilmektedir. Abaka Han devrinde doktor olarak devlet hizmetine girdiği tahmin edilir. İlhanlı devletinin yeniden yapılandırılması sürecinde doğrudan görev almıştır. Sultan Olcayto'nun himayesi altında divan işlerinden sorumlu vezir oldu. Olcayto'nun ölümünden sonra onu zehirletmekle suçlanan oğlu idam edildikten sonra Tebriz sokaklarında yaşamaya başladı. Bir süre sonra öldü ve Rab'ireşidi külliyesindeki türbesine defnedildi. İlk modern Farsça dünya tarihi kitabı sayılan Camiü't-Tevarih, Türk ve Moğol tarihi için çok önemli bir eser sayılmaktadır.

⁵⁴¹ Ramazan Şeşen, "Fezailü'l-Etrak", **İslam Ansiklopedisi**, yıl 1995, cilt 12, s. 531-532

⁵⁴² Ahmet Zeki Velidi Togan, **Hatıralar-Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Varlık ve Kültür Mücadeleleri**, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 2012, s. 408; Aliev Saleh Mehmedoğlu, "İbn Fadlan", **İslam Ansiklopedisi**, yıl 1999, cilt 19, s. 477-478

Reşidüddin bu eserinde Oğuz Destanı'nı Farsça'ya çevirmiştir. Ayrıca bir Türk destanı sayılan Ergenekon'u Moğol destanı olarak anlatmıştır.⁵⁴³

IV. B. d. Türk Kaynakları

Tonyukuk Yazıtı: İki ayrı taş kitabeden oluşan yazıt, 724 ya da 725'teki ölümünden önce Tonyukuk tarafından diktirilmiştir. Birinci ve daha büyük olan taşta 35, diğesinde 27 satır vardır. İkinci taşdaki yazılar daha özensiz yazılmışlardır. Diğer kitabelere göre daha çok aşınmışlardır. Bilge Kağan ve Köl Tigin yazıtlarında yazılar sağdan sola yazıldığı halde bundakiler yukarıdan aşağıya yazılmışlardır. Yazıtın yakınlarında bir türbe kalıntısı ve balballar mevcuttur.

Yazıt Türklerin Çin'e bağlı oldukları sırada Çin'den ayrılıp isyan etmeleriyle ve Tonyukuk'un onlara katılmasıyla başlar. Bozkırda siyasi birliğin kuruluşuna ulaşan süreci anlatır. İltiş Kağan'ın kağan olmasıyla yazıttaki bilgiler biter.⁵⁴⁴

Köl Tigin Yazıtı: Köl Tigin yazıtı, Köl Tigin'in 731'de ölmesinin ardından Bilge Kağan tarafından Yolluğ Tigin'e yazdırılmıştır. Kapgan Kağan'ın ölmesinden sonra oğlu İni İl Kağan'la giriştikleri taht kavgasında Köl Tigin büyük başarı göstermiş, Bilge'nin kağan olmasında çok önemli bir pay sahibi olmuştu. Bu kitabe Bilge Kağan'ın bir nevi kardeşine minnet borcunu ödemesi olmuştur. 3.75 metre yükseklikteki taş, kaplumbağa şeklindeki taş kaide üzerine oturtulmuştur. Yatır keşfedildiğinde devrik vaziyetteydi. Açıkta kalan yüzlerinde rüzgâr nedeniyle tahribat olmuş, yazılar yer yer silinmişti. Kireç taşı ya da saf olmayan mermerden yapıldığı sanılan taş aşağıda daha geniş olup yukarı doğru daralmaktadır. 4 cepheli yazıtın doğu ve batı yüzleri aşağıda 132, yukarıda 122 santimetre genişliğindedir. Güney ve kuzey cepheleri aşağıda 46, yukarıda 44 santimetredir. Üst kısmı kemerli olup kemerin üstü beşgen şekildedir. Doğru cephesinin üstünde kağanın işareti vardır. Batı cephesinde Çince kitabe vardır. Diğer üç cephesinde Türkçe kitabeler bulunur. Doğru cephesinde 40, diğer cephelerde 13 satır vardır. Satırlar yukarıdan aşağıya doğru yazılıp sağdan sola istif edilmiştir. Abidenin etrafında bir türbe enkazı, çok

⁵⁴³ Osman Gazi Özgüdenli, "Reşidüddin Fazlullah-ı Hemedani", **İslam Ansiklopedisi**, yıl 2008, cilt 35, s. 19-21

⁵⁴⁴ Ergin, a.g.e. s. 64-81

sayıda heykel parçası ve abideye çıkan, etrafı taşlarla dizili 4.5 kilometrelik bir yol bulunmuştur. Heykel parçaları arasında Köl Tigin ve eşini temsil ettiği sanılan bir baş ve bir gövde vardır. Yazıtların yalnız taş kitabelerden ibaret düşünülmediği, bir külliye olarak düşünüldüğü anlaşılmaktadır.

Kitabenin güney yüzünde Türk devletiyle Çin arasındaki ticari ilişkiler anlatılmakta, Türk milleti Çin'in politikalarına karşı uyarılmaktadır. Doğu yüzünde Bumın Kağan'ın Kök Türk devletini kuruşu ve Türk devletiyle Çin arasındaki ticari ilişkiler anlatılmakta, Türk milleti Çin'in politikalarına karşı uyarılmaktadır. Doğu yüzünde Bumın Kağan'ın Kök Türk devletini kuruşu ve 630'daki yenilginin sebepleri anlatılır. Kuzey cephesinde de Köl Tigin'in savaşları ve başarıları anlatılır.

Bilge Kağan Yazıtı: Bilge Kağan 734'te ölmüş, kitabe oğlu tarafından onun adına diktirilmiştir. Yazılanlar Bilge Kağan'ın ağzından yazılmıştır. Kitabe devrilmiş ve kırılmıştır. O nedenle bu kitabede de eksik satırlar bulunur. Köl Tigin yazıtının yaklaşık 1 kilometre uzağındadır. Yapısı itibariyle Köl Tigin yazıtına benzemektedir. Ondak birkaç santimetre daha uzundur. Bu yüzden doğu cephesinde 41, dar cephelerinde 15'er satır vardır. Batı cephesinde Çince kitabe bulunur. Bunun üstünde Türkçe kitabe devam etmektedir. Bu yazıtın da etrafında bir türbe kalıntısı, heykeller ve balballar vardır.

Kitabenin doğu yüzünde Kök Türk devletinin kuruluşu ve hanedanın ilk hüküm devresinde yapılan fetihler ve bilgisiz kağanlar yüzünden devletin dağılışı anlatılır. Çin'e tabi olunan süre içinde Türklerin mutsuzlukları anlatıldıktan sonra İltiş'in harekâtı ve devletin yeniden kuruluşu anlatılır. Kapgan Kağan'ın ölümünden sonra İni İl Kağan'la girişilen mücadeleler bu kitabede de anlatılmamıştır. Kitabenin doğu yüzünün sonlarında ve diğer cephelerde Bilge Kağan'ın kağanlığında yaptığı işler anlatılır.

Ongin Yazıtı: Moğolistan'daki Ongin Irmağı'na dökülen Tarimal Çayı kıyısında N. M. Yadrintsev tarafından 1891 yılında bulundu. 1895 ve 1896'da Radloff tarafından üç eslempaja dayanılarak yayınlandı.

Yazıtın cephelerine verilen isimlerde birlik yoktur. Kimilerinin doğu yüzü olarak andığı tarafı kimileri güney yüzü olarak anmaktadır. Tarihi konusunda da tartışmalar vardır. Radloff 7. yüzyıla, Bazin 720 yılına, Rybatzki ise Uygur dönemine tarihlendirmiştir.⁵⁴⁵

Marcel Erdal'ın yaptığı çeviriye göre yazıt babası şad olarak İlteriş Kağan'a hizmet etmiş bir kişi tarafından diktirilmiştir. Bu kişi kendisi de babasından sonra şad olmuş, Bilge Kağan'a hizmet etmiştir. Kısa olan yazıt, bu kişinin ağzından yazılmıştır. Yazıt "Yaman Kagan" adında birinin Türk devletini düzenlemiş, milleti zengin kılmış olduğunu, o öldükten sonra devletin yenilerek halkın sefil kaldığını anlatmakla başlar. Ardından yazıtı diktiren kişi "Ben Kapgan ve Elteriş Kaganın toplumunun üyesi olarak dünyaya geldim." der ve babasının İlteriş Kağan'a hizmet etmiş olduğunu, o ölünce kendisinin de Bilge Kağan'a hizmet ettiğini anlatır.⁵⁴⁶

Küli Çor Yazıtı: Moğolistan'ın başkenti Ulanbatur'un 200 km güneybatısında Delgerhan Sumunun 30 km kuzeyinde, İh-höşööt denen yerde 1912'de Kotvicz tarafından bulunmuştur. Yazıtta 30 satır bulunmakla beraber 29. satırdan itibaren silik durumdadır. Son satır batı yüzünün altına yatay olarak yazılmıştır. 27 ile 30. bölümler arasında yazıcısı hakkında bilgiler vardır. Küli Çor adlı bir kişi adına dikilen bu yazıtta bu kişinin unvan alışından ölümüne kadarki tüm hayatı detaylı olarak anlatılır. Bu şahsın ne zaman öldüğü ve yazıtın hangi kağan zamanında dikildiği konusunda tartışma sürmektedir.⁵⁴⁷

Karı Çor Tigin Yazıtı: Çin'in başkenti Chang-an'da bulunmuş ve Ötüken Uygurlarının tiginlerinden Karı Çor Tigin adına Türkçe ve Çince olarak hazırlanmış bir kitabedir. Yazıtı göre Karı Çor Tigin Yaglakar ailesindendi. T'ang imparatoru T'ai-tsung zamanında Çin'de baş gösteren isyanı bastıracak ordunun sol kuvvetler komutanı olmak üzere Ch'ang-an'a gelmişti. 20 yaşındayken 20 Mayıs 7965'te Ch'ang-an'da hastalanıp ölmüştü. T'ang imparatoru onun için başkentin yakınlarında

⁵⁴⁵ Marcel Erdal, "Ongin Yazıtı", "Orhun Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl" Konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Hacettepe Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2011, cilt 1, s. 363-371

⁵⁴⁶ Erdal, a.g.m. s. 372

⁵⁴⁷ Erhan Aydın, "Küli Çor Yazıtının Eski Türkçenin Söz Varlığına Katkıları", Türklük Bilimi Araştırmaları, sayı 35, s. 31-32

bir anıt mezar yaptırmış ve bu yazıtı da oraya diktirmişti. Kök Türk harfleriyle Uyğurca yazılmış olan kısım toplam 17 satır ve iki bölümden oluşur. Karı Çor Tigin'in soyu, Çin'deki görevi, ölümü ve 7 Haziran 795'teki cenaze töreniyle birlikte T'ai-tsung'un onun ölümünden duyduğu üzüntü anlatılır. Çince kısmında da benzer şeyler yazılıdır.⁵⁴⁸

Bugut Yazıtı: Moğol arkeolog Dorçsuren tarafından 1956'da Moğolistan'daki Bugut kentine 10 km uzaklıkta bulunmuştur. 6-8. yüzyıllar arasına ait olup Soğd alfabesiyle yazılmıştır. Tam okunamayan üst kısımlarında belden aşağısı insan, yukarısı kurt olan bir kabartma vardır. Yazıtın bir kaplumbağa şeklinde taş kaideye oturtulmuş olması bir han mezarı olabileceğini düşündürmektedir. Kök Türk döneminin başlarına aittir. Taspar Kağan'ın kardeşi Mahan Tigin adına dikilmiştir.⁵⁴⁹

Çoyren Yazıtı: Ulanbatur'a 15 km uzaklıktaki Sansar-Ula Kurganı'nın güneyinde bulunmuştur. Üzerinde üç tamga bulunan yazıt 1929'da Ulanbatur Müzesi'ne taşınmıştır. 6 satırdan ibaret olan yazıtta Tonyukuk'un nesebi sayılır.⁵⁵⁰

Hoytu-Tamır Yazıtları: 1893 yılında Klementz tarafından bulundular. 8. yüzyıla ait olan yazıtlar Kök Türklerin Beşbalık seferini anlatır.

Uybat III Yazıtı: 1721'de Strahlenberg ve Messerschmidt tarafından bulunmuştur. Uybat ırmağının sol kıyısında bulunduğu için Uybat III ismiyle anılır. 1886'da Minunisk Müzesi'ne taşınmıştır. Yenisey çevresindeki yaklaşık 180 yazıttan biridir. Tarkan Sangun adında biri adına dikilmiştir. Yazıtın 8. satırında "İl Çor" isminde birinden bahsedilir. Çin kaynaklarında "To-si-fu" olarak anılan İlteriş ve Kapgan'ın kardeşi ile aynı kişi olması muhtemeldir.⁵⁵¹

⁵⁴⁸ Cengiz Ayyılmaz, "Karı Çor Tigin Yazıtı", **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi**, yıl 2013, cilt 2, sayı 2, s. 1-2, 17

⁵⁴⁹ Gömeç, "İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları..." s. 67

⁵⁵⁰ Gömeç, a.g.m. s. 67

⁵⁵¹ Gömeç, a.g.m. s. 67; Erhan Aydın, "Yenisey Yazıtlarıyla İlgili Genel Sorunlar Üzerine Notlar", **Orhun Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl" Konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı** s. 89-90

Aru-Han Yazıtı: 1962’de Moğolistan’ın Bulgan şehrinin yakınlarında bulunmuştur. 3 satırdan ibarettir. Uygurların ilk dönemine ait olduğu düşünülüyor.⁵⁵²

Sevrey Yazıtı: 1948’de Sovyet İlimler Akademisi’nin Gobi çölüne gönderdiği ilim heyetince bulunmuştur. Uygur kağanlarından Böğü’ye ait olduğu sanılmaktadır. Soğdca kelimeler içerir. Ancak 3. satırından itibaren okunabilmektedir ve toplam 7 satırdır.

Şine-Usu Yazıtı: 1909’da Moğolistan’a yapılan bir bilim seyahatinde bulunmuştur. Moyun-Çor’a ait olmakla birlikte babasının faaliyetleri anlatılmaktadır. Yazıtta pek çok yer ismine rastlanmaktadır. Yazıtın kuzey tarafında 12, doğu tarafında 12, güney cephesinde 15, batı cephesinde 10 satır bulunur. Moyun-Çor’un babası Köl Bilge’nin Tokuz Oğuzlarla anlaşmasıyla başlayıp, Selenge’de Soğdlu ve Çinli ustalara Bay-Balık adında bir şehir yaptırılması ile bitmektedir.

Terhin Yazıtı: Moyun-Çor tarafından diktirilen bir başka yazıttır. 1970’te Moğolistan’da bulunmuştur. Kaplumbağa şeklindeki taş kaide üzerine oturtulmuştur. 31 satırdan ibarettir. Moyun-Çor devrinin başlangıcından 753’e kadarki olayları konu almıştır. Eski Türk hükümdarlarının ve pek çok Türk boyunun adı geçer.

Tez II Yazıtı: 1915’te Vladimirstov tarafından bulunmuştur. Böğü Kağan dönemine aittir. Yazıtın batı ve doğu yüzlerinde 6’şar, güney ve kuzey yüzlerinde 5’er satır bulunur. 770-779 arasında dikildiği sanılmaktadır. Böğü Kağan’dan çok babası Moyun-Çor ve dedesi Köl Bilge Kağan bahis konusudur. Yazıtta 6’sı iç işleriyle 3’ü dış işleriyle meşgul olmak üzere 9 bakan bulunduğu yazmaktadır.

Karabalasagun Yazıtı: 1889’da Yadrintsev tarafından bulundu. Türkçe, Soğdca ve Çince yazılmıştır. Uygur tarihinin 833 yılına kadarki kısmı anlatılır. 52 satırlık Türkçe yüzü çok yıpranmıştır.

Suci Yazıtı: Ramstedt 1900 yılında Urga’dan Handu-vang Manastırı’na giderken bu yazıtı tesadüf etmiştir. Kuzey Moğolistan’da olan yazıt 11 satırdan ibarettir. En

⁵⁵² Gömeç, a.g.m. s. 67-68

üstünde bir tamga bulunur. Boyla Kutlug Yargan adlı bir Kırgız bakan adına dikilmiştir.⁵⁵³

A-Çor Yazıtı: 1857’de Kastroff tarafından Abakan’ın sol sahilindeki Koybal bozkırında bulunan Açur köyünde bulundu. 8. yüzyıl sonlarına ait olan bu yazıt Uygur komutanlarından olan İl Ögesi İnançu Bilge adına dikilmiştir. Ön, sağ ve sol taraflarında 4, arka yüzünde 1 satır vardır.

Şivet-Ulan Yazıtı: Yalnız üç kelimesi okunabilmekle beraber Uygur adının geçtiği bilinmektedir.

Altun Köl II Yazıtı: 1878’de Korçakoff tarafından Altın Köl’ün 1 km uzağında bulundu. Her biri üçer satırdan ibaret olup 3 tarafında yazı vardır. 9. yüzyıla aittir.

Uybat I Yazıtı: 1886 yılında Uybat nehri yakınlarında Klementz tarafından bulundu. Taşın dar yüzü üzerinde bir insan tasviri vardır. Toplam 5 satırdır. Bir Türk elçisi adına dikilmiştir.

Tuba III Yazıtı: Messerschmidt tarafından 1721’de Yenisey’in solundaki Tez ve Erba arasında bulundu. Bir Türgiş beyine ait polan yazıt 3 satırdan ibarettir.

Bay-Bulun II Yazıtı: Ulug-Kem’in solundaki Bay-Bulun Kurganı’ndan çıkarılmıştır. 4 satırdan ibarettir. Kart Tak İnal Öge adlı biri adına dikilmiştir.

Uyuk-Tarlak Yazıtı: 1888’de Aspelin tarafından Uyuk nehrinin yakınlarında bulundu. İki satırdan ibaret yazının üstünde bir de tamga vardır. El Togan Tutuk adlı biri adına dikilmiştir.

Kemçik Kaya Başı Yazıtı: 1879’da Adrianov tarafından Kemçik ırmağının 8. km uzağında bulundu. Yazılar hem sağdan sola hem de soldan sağa yazılmıştır. 9 satırlık bu yazıt Tograk isimli biri adına dikilmiştir.

Barlık I Yazıtı: 1891’de Klementz tarafından keşfedildi. Yazıtın bulunduğu Barlık bölgesinde başka 3 yazıt daha vardır. Altı Oguz birliğinden bir beg adına dikilmiş olan bu yazıt üç satırdan ibarettir. Yazıtta Altı Oguz budunundan söz edilmektedir.

⁵⁵³ Gömeç, a.gm. s. 68-69

Şine-Uşu Yazıtı ise Sekiz Oguz ve Tokuz Oguz budunlarından bahseder. Bundan Oğuz budununa katılan boyların sayılarının gitgide artarak 10. yüzyılda 24 boya çıktığını göstermektedir.⁵⁵⁴

Hejilig-Hobu Yazıtı: 1916'da Adrianov tarafından Hejilig-Hobu bölgesindeki Ejim nehri kıyısında bulundu. Yazıtta bir tamga bulunur. 11 satırdır. Kümül Öge adlı bir kişi adına dikilmiştir.

Kızıl-Çıra II Yazıtı: 1916'da Adrianov tarafından Bayan-Köl ırmağının kıyısındaki Kızıl-Çıra bölgesinde keşfedildi. Altı satırdan ibarettir.⁵⁵⁵

Bayan-Kol Yazıtı: 1971'de Tuva'da bulundu. Yazıtta Altı Azların tarihi yurtlarının kesin sınırları çizilmektedir. 2.5 metre uzunluğundadır. Üç yüzünde birer satır vardır.

Divanü Lügati't-Türk: Türkçe'nin ilk sözlüğü ve dilbilgisi kitabıdır. Yazımına 25 Ocak 1072'de başlanıp 12 Şubat 1074'te bitirilmiştir. 1077'de Bağdat'ta Halife Muktedi Biemrillah'ın oğlu Ebu'l-Kasım Abdullah'a sunulmuştur.⁵⁵⁶

Yazarı Kaşgarlı Mahmud'un doğum ve ölüm tarihleri bilinmemektedir. Künyesinde Hüseyin bin Muhammed'in oğlu olup, Kaşgar'da doğduğu yazılı olmasına rağmen gerçekte Barsgan'da doğmuştur. Mahmud gerçekte Karahanlı Hanedanı'na mensuptur. İbnü'l-Esir'in verdiği bilgiye göre Hüseyin bin Muhammed diye andığı babası aslında Çağrı Hüseyin Tigin'dir. Çağrı Hüseyin Tigin, Taraz ve İstincab emiri Muhammed Buğra Han tarafından veliaht ilan edilince ikinci eşi kendi oğlunun veliaht olması için büyük bir suikast planlamış, neticede Çağrı Hüseyin Tigin'le birlikte pek çok hanedan üyesi ölmüştü. Mahmud, bu kıyımdan kurtularak kaçmıştı. 1047-1048'deki bu hadiseden 1072'ye kadar Mahmud'un hayatı hakkında bilgi yoktur. Ancak Türk toplulukları arasında dolaşp bilgi topladığı tahmin edilmektedir. Kendisini ve babasını olduğundan farklı tanıtmaları kimliği açığa çıkarak öldürülme korkusuna bağlanmaktadır.⁵⁵⁷ Mahmud, 1072'de Bağdat'a gelmiş ve eserini yazmaya başlamıştır. Bundan sonra 1074'te eserini tamamladığı ve 1077'de sunduğu biliniyor.

⁵⁵⁴ Gömeç, a.g.m. s. 70-72

⁵⁵⁵ Gömeç, a.g.m. s. 72

⁵⁵⁶ Mustafa S. Kaçalın, "Divanü Lügati't-Türk", **İslam Ansiklopedisi**, yıl 1994, cilt 9, s. 446

⁵⁵⁷ Ömer Faruk Akün, "Kaşgarlı Mahmud", **İslam Ansiklopedisi**, yıl 2002, cilt 25, s. 10

Eserin mukaddimesinde kendisini halifeye “en köklü Türk, Türk toplulukları arasında gezip ağızlarını iyice öğrenmiş usta bir dilbilimci ve iyi eğitim almış bir silahşör” olarak tanıtmıştır. Kaşgarlı Mahmud, bir zaman sonra Bağdat’tan ayrılarak Opal’a yerleşmiş ve orada ölmüştü. Mezarı bilinmemekteydi. Ancak Hazreti Mollam Şemseddin Türbesi olarak bilinen bir türbeye bağışlanmış bir mesnevinin yaprakları arasında 21 Ekim 1836 tarihli ve Kaşgar şer’iyye mahkemesi kadısının mührünü taşıyan bir vakıf senedinden burasının aslında Kaşgarlı Mahmud’un türbesi olduğu anlaşılmıştır.⁵⁵⁸

Kaşgarlı Mahmud eserine Türkleri överek başlamıştır. Bu önsözden anlaşıldığına göre Türkçenin Arapçaya karşı üstünlüğünü kanıtlama gayesiyle yazmıştır eserini. Akün, yetiştiği çevrede bilim ve edebiyat dilinin Arapça olmasına karşı verdiği doğal bir tepki olarak görmektedir Kaşgarlı’nın bu gayesini. Kaşgarlı kitabını kelimelerin yapısına göre 8 ana bölüme ayırmıştır.⁵⁵⁹ Yalnızca madde başlıkları Türkçe olup açıklamaları Arapçadır. Türk ağızlarını birbiriyle karşılaştırmış olması, bu eseri karşılaştırmalı dilciliğin de öncüsü yapmaktadır.⁵⁶⁰ Kitapta iki şivenin öne çıktığı görülür. Biri Türk şivelerinin en edebi olanı sayılan Hakaniye Türkçesi, diğeri de en kolayı sayılan Oğuz Türkçesidir.⁵⁶¹ Mahmud, sadece bir sözlük yazmak niyetinde değildi. Maddelerinde Türklerin kültürüne, edebiyatına, Türk illerinin coğrafyasına, etnolojisine, etnografyasına, mitolojisine, yemeklerine, tıp tekniklerine dair bilgiler vermişti.⁵⁶²

Eserinde Türk illerini gösteren bir harita vardır. Bu haritanın merkezinde Balasagun şehri vardır. Diğer şehirler ona göre konumlandırılmıştır. Harita El-Biruni’nin verdiği bilgilerle paralellik gösterir. Çiziminde Müslüman coğrafyacıların bilgileri kullanılmış olmakla beraber, Kaşgarlı’nın kendi seyahatinden edindiği izlenimler kullanılmıştır.⁵⁶³

⁵⁵⁸ Akün, a.g.m. s. 11

⁵⁵⁹ Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lügati’t-Türk**, s. 12

⁵⁶⁰ Akün, a.g.m. s. 13

⁵⁶¹ Kaçalın, a.g.m. s. 447

⁵⁶² Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lügati’t-Türk**, s. 353-354; 462, 498, 535, 607

⁵⁶³ Esin Kahya-Hüseyin Gazi Topdemir, “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Bilim”, **Türkler Ansiklopedisi**, cilt 5, s. 589

Şecere-i Terakime: Ebûlgazi Bahadır Han tarafından yazılmıştır. Yazarı Ebûlgazi Bahadır Han Ağustos 1603'te doğdu. Özbek Hive Han sülalesi olan Yadigar Hanedanı'na mensuptur. Kas valiliği yaptı. Babasına karşı İlbars ve Habeş sultanlarının Naymanlara ve Uygurlara dayanarak açtıkları savaşta babasıyla birlikte savaştı. Bu savaşta babası yenildi ve öldürüldü. Kendisi de Buhara hanının yanına kaçtı. İki yıl Semerkand'da yaşadı. Daha sonra I. Abbas'ın yanına kaçtı. İsfendiyar Sultan kardeşlerini yenerek Harezm Hanlığı'nın başına geçince kendisine yardım etmiş olan Ebûlgazi Bahadır Han'ı eski başkent Ürgenç'in başına getirdi. Daha sonra abisine isyan ederek savaştı ve yenildi. 1626'da Kazak hanına sığındı. Uzun süren kaçak hayatından sonra yakalandı. İran'a sürüldü ve orada 10 yıl kaldı. Abisinin ölümünden sonra han ilan edildiyse de bir süre rakiplerinin gücü karşısında bu makama erişemedi. Nihayet 1645'te Hive Hanı olarak tahta oturdu. Bir yıl sonra bir ziyafette 2000 Türkmen'i öldürterek Türkmenlerle savaşa girdi. Kalmuklarla ve Türkmenlerle savaştı. 1663'te oğlu lehine tahtan çekildikten kısa süre sonra öldü.⁵⁶⁴

Ebûlgazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime'yi 1659'da bitirdi. Eser Hz. Adem'in yaradılışı ve dünyaya inşiyle başlar. Bundan sonra Hz. Nuh'a ve onun oğlu Yafes'e; nihayet Yafes oğlu Türk'e bağlanır. Bu yönüyle Osmanlı şecerelerine benzemektedir. Sonra Oğuz Han'a geçerek onun fetihlerini anlatır. Oğuz Han'dan sonra Oğuz boylarının sayısı ve tamgaları konu olur. Tuman adında ilk Oğuz hanından başlayarak bir Oğuz Hanedanı silsilesi yazmış ve eserini böyle bitirmiştir. Eser bir Oğuzname niteliği taşır. Destana yaklaşan bir üslupla anlatılmıştır.

IV. C. İslam Öncesi Türk Tarihi Araştırmalarında Kullanılan Sözlü Kaynaklar

Türklerin yazılı kaynaklar bırakmaya 7-8. yüzyıllarda başlamalarına karşın güçlü bir sözlü edebiyat geleneği yarattıkları düşünülmektedir. Destanî mahiyetteki bu edebiyatın ürünleri Türklerin dünya görüşleriyle, inançlarıyla ve yaşam tarzlarıyla ilişkili birinci el kaynaklar sayılıyorlar. Sözlü geleneğin ürünleri destanlar, hikâyeler, şiirler halinde asırlarca söylenmiş her söylenişlerinde değiştirilmiş, yeni şeyler

⁵⁶⁴ Mustafa Kafalı, "Ebûlgazi Bahadır Han", **İslam Ansiklopedisi**, yıl 1994, cilt 10, s. 358-359

katılmış ve mutlaka bazı şeyler eksiltiştir. Bunların bazıları çok eski tarihlerde Çinliler tarafından kayda geçirilmiş, bazılarıysa sonraki zamanlarda yazıya dökülmüştür. Ayrıca etnografların kendi müşahedelerine dayanan bilgilerini de bu sınıfa dâhil etmek belki doğru olabilir. Daha önce birkaç kez değinildiği gibi, Türkiye’de bu konuda en değerli çalışmaları yapmış olan Abdülkadir İnan bu şekilde çalışmış, kendi müşahedesinin eksik kaldığı yerlerde özellikle Rus etnograflar olmak üzere başka meslektaşlarının çalışmalarından faydalanmıştır. Bunların en önemlileri Radloff ve Verbitsky tarafından yapılmış olanlardır ki Altaylar ve Sibirya’da söylenen yaratılış destanlarının derlenip yazılmasıyla oluşmuş önemli eserler söz konusudur. Bu çalışmada etnografya araştırmalarında kullanılan malzemeye ilgili bu sözlerle yetinilecek, daha ziyade sonradan yazıya geçirilmiş destan ve benzeri edebi kaynaklar tanıtılacaktır.

Kurttan Türeyiş Efsanesi: Bu efsane Kök Türklerin kökeni hakkında Çin kaynaklarında anlatılır. Hikâyede kurt, mağara, dağ, akarsu gibi Türklerce kutlu sayılan pek çok unsurun bulunması, bunun Çinliler tarafından uydurulmuş değil, Türklerin anlattığı efsaneler olduğunu düşündürmektedir. Bu efsane aynı zamanda Türklerde kurt toteminin varlığına yorulmuştur.⁵⁶⁵ Ögel, kurttan türeyiş efsanesinin ilk defa Usunlar’da görüldüğünü yazmıştır.⁵⁶⁶ Efsanenin Usun, Kao-che ve Kök Türk versiyonları hemen hemen aynıdır. Ani bir baskınla yok edilen boydan yalnız bir erkek çocuk hayatta kalır. Askerler öldürmeye kıyamaz, kollarını ve bacaklarını keserek bir bataklığa atarlar. Çocuğu bir dişi kurt alıp mağaraya götürür, emzirir, büyütür. Çocuk yetişkin olunca bu kurttan çocukları olur ve onlar da çoğalarak ülkelerini yeniden ele geçirirler.

Ateşi Bulan Ata: Kök Türklerde ateşi bularak Türklere ateş yakıp ısınmayı, yemek pişirmeyi öğreten bir ataya dair efsaneler vardı. Bu efsane Türklerde ateşin önemine yorulmuştur.

⁵⁶⁵ Togan, “Bozkurt Efsanesi”, **Türkler Ansiklopedisi**, cilt 3, s. 544-546

⁵⁶⁶ Ögel, **Türk Mitolojisi**, cilt 1, s. 17-18

Ağaçtan Türeyiş Efsanesi: Uygurların ağaçtan türeyiş efsanesidir. Türk inancında ağaçların kutlu sayılmasına bir işaret olarak görülmektedir. Bir başka ağaçtan türeyiş efsanesi Yakutlardaki Er-Sogotoh efsanesidir.⁵⁶⁷

Alp Er Tunga Destanı: Turan hükümdarı Alp Er Tunga ile İran arasında geçen savaşları anlatan destandır. Divanü Lügati't Türk'te bu destan anlatılmaktadır. Alp Er Tunga'nın gerçek bir kişiyi temsil edip etmediği tartışmalıdır. Bir Saka hükümdarı olduğunu düşünenler de vardır, gerçekte böyle bir hükümdar olmadığını düşünenler de. Gömeç Alp Er Tunga'nın Kapgan Kağan'ın Beşbalık kuşatmasında tuzağa düşerek öldürülen Tunga Tigin olabileceğini düşünmektedir.⁵⁶⁸

Dede Korkut Kitabı: Dede Korkut, oymaklar arasında dolaşarak ders veren hikayeler anlatan, sorunları çözen, yol gösteren bir kam-ozan olarak görülmektedir. Onun adına anlatılmış olan hikayeler İslam öncesi Türk edebiyatının ve inancının güçlü izleriyle İslam'ı birleştirmesi bakımından bir çeşit geçiş dönemi edebiyatı niteliğinde düşünülmüştür. Dede Korkut'un kimliği konusunda kaynaklarda birlik yoktur. Kaynaklar çoğunlukla İslami devirde yaşadığında birleşmiştir. Ancak Togan, İslam öncesinde, Kök Türk devrinde yaşadığını düşünmektedir.⁵⁶⁹ Dede Korkut hikayeleri olarak bilinen 12 hikaye Kitab-ı Dedem Korkut ala Lisan-ı Taife-i Oğuzan adlı eserde birleştirilerek yazıya dökülmüştür. Anlatılan hikayeler göçebe Türk yaşamını tanıtır niteliklere sahiptir. Tarihçiler bu hikayelerin mitolojik taraflarından olduğu kadar eski Türk yaşam tarzını gösteren taraflarından da yararlanma yoluna gitmişlerdir.

Şu Destanı: Genellikle Saka çağına ait olduğu düşünülür. Kaşgarlı Mahmud'un Türkmen kelimesini açıklarken verdiği bilgiler bu yönde yorulmaktadır. Destanda İskender'in Türk illerine saldırısı, Türklerin onun karşısında geri çekilmeleri, geç kaldığı için kaçamayan 22 kişi ve onlara sonradan katılan bir kişinin İskender'in

⁵⁶⁷ Ögel, a.g.e. cilt 1, s. 59-60, 100, 109-119

⁵⁶⁸ Gömeç, a.g.m. s. 57

⁵⁶⁹ Orhan Şaik Gökyay, "Dede Korkut", **İslam Ansiklopedisi**, yıl 1994, cilt 9, s. 77-78

kendilerine zarar vermeyeceğini “kal-aç” sözleriyle öğrenerek yurtlarında kalması anlatılır.⁵⁷⁰

Oğuz Destanı: Türk tarihinin en bilinen destanıdır. Ögel, bu destanın Türk kozmogonisi ve cihan hâkimiyeti fikrinin işlendiği bir eser olduğunu düşünmektedir. Destanın içinde ikinci sınıf tanrılar kuşağının ve tabiat kuvvetlerinin görülmesi, eski Türk inancı hakkındaki araştırmalarda da kullanılmasını sağlamaktadır. Togan, ısrarla bu destanın Türklerin İslamiyet’e geçmelerinden çok önce oluştuğunu savunmuştur.⁵⁷¹ Destanın iki metni bulunmaktadır. Biri Uyurca diğeryse Farsça’dır. Ögel’e göre Uyurca destanda Arapça ve Farsça kelimelerin doğru ve yerinde kullanılması, destanın Türkler arasında İslam’ın yayılmaya başladığı bir devrede yazıya geçirilmiş olduğunu gösterir. Aynı yerde Ögel destanda Cengiz döneminden sonra kullanılan bazı siyasi terimlerin varlığına işaret ederek destanın Cengiz döneminden sonra yazıldığını belirtir.⁵⁷²

Destanda Oğuz Han mucizevî bir biçimde doğmuş, Tanrı’nın ve tabiat kuvvetlerinin rızası veya kut alma anlamına gelmek üzere onların kızlarıyla evlenmiş, babasını öldürerek kağan olmuş ve dünyayı fethetmiştir. Destanın konusundan eski Türk inancı, yaşam biçimi, Türk devletlerinin siyasi yapısı, Türk etnolojisi ve Türk kültürü alanlarına yapılan araştırmalarda sık sık yararlanılmıştır.

IV. D. Arkeolojik Kaynaklar

Arkeolojik buluntuları esas alan bir yapıt, Bahaeeddin Ögel tarafından yazılmıştır. Ögel, bu eserinde Türklerin İslamiyet’ten evvel yayıldıkları geniş sahadaki hemen hemen bütün arkeolojik araştırmaların raporlarını toplayarak değerlendirmiştir bu kitabında. Ögel’in İslamiyet’ten Önce Türk Kültür Tarihi’nden sonra bu alanda özgün bir yeri olan Servet Somuncuoğlu’nu yâd etmek gerekir. Yakın zamanda Hakk’ın rahmetine kavuşan Somuncuoğlu, Altay Dağları çevresinde ve Anadolu’da tarihöncesi çağlardan kalan kaya resimleri üzerinde uzun süre çalışmıştır.

⁵⁷⁰ Gömeç, a.g.m. s. 59

⁵⁷¹ Togan, **Oğuz Destanı**, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1982,s.117

⁵⁷² Ögel, a.g.e. cilt 1, s.146

Somuncuoğlu'nun yaptığı iş, Altay Dağları ile Anadolu'yu karşılaştırması bakımından Türkiye için bazı yenilikler getirmiştir. Ancak Anadolu'nun eski Türk yurdu olduğu fikri yeni sayılmaz. İlk bölümden hatırlanırsa Türk Tarih Tezi de aynı amacı taşıyordu. Anadolu'nun sahipliğini kesin suretle üstlenmek üzere birtakım arkeolojik araştırmaların yaptırıldığı bilinmektedir. 1930'ların siyasi ortamına göre şekillenen araştırmalarda antropolojik incelemelere malzeme olmak üzere Anadolu'nun eski sakinlerine ait iskeletlerin çıkarılmasına çalışılmıştır. Çıkarılan iskeletler ve elbette kafatasları üzerinde yapılan incelemelerin en ünlü olanı Eugene Pittard ve Afet İnan tarafından yapılandır. Pittard, bu araştırmayı yapmayı uzun zamandır istemiş, hükümetten izin alamamıştı. Pittard'ın dileği Afet İnan'ın doktora tezi sayesinde bir nebze gerçekleşmiş oldu. Hocasının beklentisinin aksine, araştırma heyetine başkanlık etme görevi Afet İnan'a verilmiş, Pittard biraz gölgede kalmıştı. Fakat ne olursa olsun projesi gerçekleştirilmişti. Kazılardan çıkarılan kafatasları alınıp, Orta Anadolu'da o gün yaşamakta olan köylülerin kafataslarının ölçüleriyle karşılaştırıldı. Karşılaştırma sonucunda çağdaş Türklerin antropolojik özelliklerinin Anadolu'nun en eski sakinlerinininkiyle hemen hemen aynı olduğu sonucuna varıldı. Bu araştırmayla Anadolu'nun kadim Türk yurdu olduğu, Hititlerin de Türklerin ataları olduğu "kanıtlanmış" oldu.

Bundan birkaç yıl sonra Togan, Aşkabat yakınlarındaki Anav'ın m.ö. 9000 veya 4500 yıllarına ait olduğundan bahsediyordu. Togan, Anav'ın Türklere ait olduğuna kesin gözüyle bakılamayacağını açıkça bildirmiştir. Bununla birlikte Batılıların dünyadaki tüm medeniyetleri kendilerine mal etmeye çalıştıklarından şikâyet ederek, burasının İran'ın yerli kavimleriyle ilgisi olmadığını açıklamaya çalışmıştır. Elbette Togan Anav'ı ortada bırakmamıştır. Togan'a göre Anav'ın eski Türk yurduyla mutlak bir yakınlığı vardır. Batılılar, Türkleri bu "medeni saha"dan uzaklaştırmak için Asya'nın doğu kısımlarına doğru itmeye çalışsalar da Togan'a göre Türklerin daha yoğun olduğu yerler Orta Asya'nın batı kısımlarıdır. Dolayısıyla Anav'ın eski Türk anavatanı ile çok yakın bir ilişkisi vardır. Togan bu fikirleriyle içten içe

Anav'ın Türk kültürünün bir kalıntısı olmasının daha güçlü bir olasılık olduğunu hissettirmektedir.⁵⁷³

Anav'ın en dikkat çekici özellikleri Bozkır göçebeliği ile özdeşleşmiş olan düz ve geniş tabanlı çömlekler ve pişirilmiş topraktan tuğlalar kullanılarak yapılmış evlerdir. Anav'da tarım yapıldığını gösteren tarım aleti, ambar ve darı gibi kalıntılar da bulunmuştur.

Afanesyevo buluntuları ve Andronovo buluntuları birbirini takip eden iki kültür şeklinde anlaşılmaktadır. M.ö. 2500-1200 yılları arasına yayıldığı zannedilen iki kültür, Art arda gelerek ve gittikçe güneye inerek Bozkır medeniyetini meydana getirmiş kabul edilmektedir. Gerçekten, Bozkır medeniyetinin pek çok önemli unsurunu barındırmaktadır bu kültürlerin buluntuları. Az önce bahsedilen tipteki çömlekler, hayvan üslubuyla yapılmış süslemeler vardır. Andronovo buluntuları, daha gelişmiş bir kültürün göstergesi sayılmaktadır. Özellikle maden işleme konusunda Orta Asya'daki geleneğin kaynağının Andronovo olduğu sanılmaktadır. Andronovo bölgesi, "brakisefal Beyaz, savaşçı ırk"ın hâkimiyetinde bir bölgedir. Orta Asya'da demiri ilk işleyenler de bunlardır. Andronovo'nun Anav'dan farkı, artık kesinlikle göçebe-hayvancı yaşama geçilmiş olmasıdır.

Pazırık buluntuları çok başvurulan arkeolojik kaynaklardır. M.ö. 2000-1000 arasına ait olduğu sanılmaktadır. Pazırık bölgesindeki kurganları dolduran suların donması, kurganlara koyulmuş eşyaların bozulmasını önlemiştir. Kurganlar tomruklarla desteklenmiş, üzerleri yine tomruklar ve keçelerle kapatılmıştır. Bunların da üzerine taşlar yığılmıştır. Mezarlardaki cesetler mumyalanmıştır. Çıkarılan eşyalar ahşap işçiliği örnekleri, at koşumları, keçe çoraplar, deri çizmeler, kumaş gömlekler ve gömlekler üzerinde altın işlemeler içerir. Çin sanatının özelliklerini taşıyan aynalar da Çin'le ticari ilişkiler kurulduğunu göstermektedir.

Kurganlara ölüyle birlikte atlar da gömülmüştür. İki cins at tespit edilmiştir. Biri Moğol atı, diğeryse daha iri olan Türkmen atıdır. Atların eyerleri grifon resimleriyle, kordonlarla ve püsküllerle süslenmiştir.

⁵⁷³ Togan, a.g.e. s. 7-10; Ögel, a.g.e. s. 20-21

Kurganlardan at ve geyik maskeleri de çıkarılmıştır. Bunların dinle mi yoksa daha kuzeyde kalmış bir kültürün hatırasıyla mı ilgili olduğu bilinmemektedir.⁵⁷⁴

⁵⁷⁴ Ögel, a.g.e. s. 62-69

SONUÇ

Türkiye’de İslam öncesi Türk tarihi araştırmaları 19. asırda başladı. Daha önce Osmanlı tarihinden ibaret ve siyasi olayların kaydından ibaret olan tarihçilikteki dönüşüm, Osmanlı modernleşmesiyle ve yükselmeye başlayan Türkçülükle yakından ilgiliydi. Yurtdışına gönderilen öğrenciler, Macaristan’dan kaçan ihtilalcılar, Kırım göçmenleri Osmanlı’nın dönüşümünü sağladılar. Bu dönüşümün bir kanadında tarihçiliğin Batı tarzına yönelmesi, “sosyal tarih”e doğru hareket etmesi vardı. Diğer kanatta Osmanlı tarihinin sınırlarını yıkan, onu da kapsayan bir Türk tarihi, bir “*milli tarih*” yaratmaya kararlı olan Türkçülük vardı. II. Meşrutiyet’in ilanıyla daha da hızlanan dönüşüm artık birleşmiş olan modernleşme ve Türkçülük etkisi altındaydı. Bu etki 1930’larda tam anlamıyla yönetmeye dönüştü ve tek parti iktidarı boyunca yönetilmekten kurtulması mümkün olmadı. Avrupa’da Türk tarihine dair araştırmalar çok daha önce başlamış, Türk tarihiyle ilgilenen Batılı tarihçilerin eserlerinde “Batı görüşü” olarak adlandırılabilen kanaatler oluşmuştu. Türkiye’de tarihçiliğin modernleşme ve Türkçülüğün güdümüne girdiği yıllarda İslam öncesi Türk tarihi araştırmalarını öyle ya da böyle hala etkisi altında bulunduran Türk Tarih Tezi henüz yazılıyordu. Tezin muazzam abartıları zaman içinde eriyip gitmekle beraber, belli tepkileri ve fikirleri akademik tarihçilik geleneğine esas teşkil etmiştir. Tarih Tezi’nin kalıcı tesirlerinden ilki Türk tarihinin bir gurur kaynağı oluşudur. Fakat Tarih Tezi’nden de önce rahatsız bulunan Batı görüşleri vardı. Türklerin Sarı İrk mensubu olduğu, medeniyet bakımından zayıf, “barbar” oldukları, savaş haricinde başarısız oldukları gibi fikirlerine bugün dahi verilen tepki, Tarih Tezinde kendini son derece güçlü bir biçimde bulmuştur. Tepki, daha sakin bir biçimde Tarih Tezi’nin varisi Türk-İslam Sentezi’nde devam etmiştir. Türk-İslam Sentezi ile birlikte artık gelenek kemikleşmiştir.

İslam öncesi Türk tarihi araştırmalarında görülen gelenek, Türk kültürünü bozkır şartlarına uyum sağlamanın ürünü olarak görür. Türkler Bozkır Medeniyeti’ni Moğollarla paylaşmaktadır. Ancak bu medeniyette görülen her yenilik, her ilerleme Türklere mal edilmektedir. İslam öncesi Türk tarihi geleneğinde Bozkır’ın hem medeni, hem askeri hem de siyasi alandaki itici gücü Türklerdir. Türklerin etkisi bozkırla sınırlı olmayıp özellikle Çin üzerine yayılmış ve komşularına ulaşmıştır.

Bozkırda ve İslam öncesinde oluşan Türk kültürü, Türklerin Müslüman olmaya başlamasıyla dönüşmeye başlamıştır. Bu dönem için Türk tarihçilerinin İslamla birleştirdiği İran etkisi Türk kültürüne işlemeye başlamıştır. Türk tarihçileri İran etkisine rağmen kültürün iskeletinin etkilenmeksizin günümüze ulaştığı kanaatindedir. Bu vesileyle güçlü bir Türk kültürünün İslam etkisine girerek daha da güçlendiği ve bunun bir yozlaşma olmadığı sonucuna varılmıştır ki “Türk-İslam Sentezi” de bunu ifade eder.

Araştırmaların coğrafi odağını “anavatan” yani Orta Asya teşkil etmektedir. “Her şeyin başladığı yer”e rakip olabilen tek coğrafi bölge bugünkü Türkiye’dir. Bu, aynı zamanda Türk tarihinin siyasi seyrine dair ipucu vermektedir. “Anavatan Orta Asya’dan göç eden Türklerin devleti olarak Selçuklu, Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti”, Tarih Tezi’nden beri değişmeyen çizgiyi oluşturmaktadır. Bunun sonucu olarak genel anlamda Türk tarihinin hangi dönemini araştıracağı, tarihçinin öğreneceği kaynak dili de belirlemektedir. İslam öncesi dönemi çalışmak isteyen tarihçiler arasında Çince revaçtayken Batı dillerine o kadar değer verilmediği görülür. Yine aynı çizgi İslam öncesi Türk tarihinin siyasi teşkilatlar esasında incelemeyi kalıcı bir geleneğe dönüştürmüştür. Hunlar-Kök Türkler-Uygurlar... Halbuki Hunların yıkıldığı M.S. 216 ile Kök Türklerin kurulduğu 552 arasında ciddi bir boşluk vardır. Bu sırada Türk olan Sien-piler de bu bakımdan ihmal edilmiş görünmektedir. Geleneğin burada kendisiyle çeliştiğini söylemek mümkündür. Çünkü kültürün siyasi birlikle fevkalade yakın bir ilişkisi olduğu düşünülmektedir. Hatta “imparatorluk kuran Türklerle boy halinde kalan Türklerin inanışlarının aynı seviyede olmadığı” savunulmuştur. 3-6. Asırlar arasındaki boşluk, bu fikirden kaynaklanıyor olsa bile Sien-pilerin ihmalini açıklamaya yetmemektedir. Ayrıca hâkimiyet Moğol asıllı Juan-juanlarda iken Türk tarihi kesintiye uğramış olmamaktadır. Bu sırada hala Türkler vardır, faaliyetleri vardır. Dolayısıyla araştırılması gerekmektedir.

Türk tarih yazımında “olay” ve “olgu” ayrımı dikkati çekmektedir. Olayın tanımı siyasi, askeri, toplumsal vs. faaliyetler olarak yerinde yapılmaktadır. Ama olgu tanımı sorunludur. Çünkü olgu doğrudan doğruya kültüre karşılık gelmektedir ve kültürü sabit görmektedir. Türk tarihi siyasi devirlere ayrılarak Hun, Kök Türk,

Uygur hâkimiyetleri birer dönemi teşkil etmiş, kültür bu dönemler esasında sabit gibi incelenmiştir. Lafın gelişi Uygur döneminde Türk kültürünün değişmekte olduğu gibi bir kanı uyanmamaktadır. “Uygur Zamanında Türk Kültürü” benzeri bir başlık altında kültürün unsurları “o devirde böyleydi.” Gibi sözlerle geçiştirilmektedir. Kurucu kuşak içinde saydığımız Eberhard’ın kültürü durağan değil, değişen, dönüşen bir yapı olarak gördüğünü ve yazdığını tespit etmiştik. Eberhard’ın bu yönteminin Türkiye’de yerleşemediğini anlıyoruz. Çünkü geleneğe nüfuz edebilseydi, tarihçilerin hepsinde olmasa bile ezici çoğunluğunda bunu görecektik.

Türkiye’deki araştırmalarda İslam öncesi Türk tarihinin dünya tarihi içinde değerlendirilmediği görülmektedir. Türk topluluklarının siyasi, askeri, ekonomik, kültürel faaliyetleri incelenirken bunların ilişkide olduğu toplumların kendi içlerindeki faaliyetleri, yapıları yeterince dikkate alınmamıştır. Türk topluluklarının yapıları açıklanmış, komşularına ancak Türklerin onlar üzerinde bir tesiri olduğunda değinilmiştir. Örneğin 580’li yıllarda Kök Türk kağanı Işbara Han’a tabi olmayı kabul ettiren Sui’lerin 610’lu yıllara gelindiğinde nasıl çöktüğünü, onların yerini alan T’angların 627’ye kadar Kök Türkler karşısında neden zayıf olduğu pek merak edilmemiştir. Togan, Eberhard, Ögel, Onat gibi tarihçiler Türk tarihini dünya tarihi içine yerleştirip, komşularını da dikkate aldığı halde bunun geleneğe dönüştüğünü söyleyebilmemiz için yine yukarıda söylendiği gibi bunun tarihçilerin ezici çoğunluğunda görülebilmesi lazımdı.

KAYNAKÇA

- Acar, İsmail, **Türk Ocakları 1912-1931 1949-1980 1986>>**, (çevirimiçi)
www.turkocagi.org.tr/kitaplar/I.Acar.pdf Er. Tar: 08.11.2014
- Ağar, Mehmet, “Ya’kubi”, **İslam Ansiklopedisi**, yıl 2013, cilt 43, s. 287-288
- Ahmad, Feroz, , **Bir Kimlik Peşinde Türkiye**, Çev. Sedat Cem Karadeli, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010.
- Ahmetbeyoğlu, Ali, **Avrupa Hunları**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2013
- “1550. Yılında ‘Anatolius Barışı’ Hakkında Düşünceler”, **Tarih Dergisi**, yıl 2000, sayı 36, s. 1-6.
- “İslamiyet Öncesi Türk Tarihçiliğinin Problemleri”, **Türk Tarih Kurumu-Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Tarihçilik ve Tarih Yayıncılığı Sempozyumu Bildiriler**, Editör Mehmet Öz, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011.
- “Hun Devletlerinin Kuruluş ve Çöküş Süreçleri”, **Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri**, Sakarya Üniversitesi Basımevi, Sakarya, 2007, s. 1-21.
- “Tarihçi Theophanes Confessor ve Eserinin Türk Tarihi Açısından Ehemmiyeti”, **Sosyoloji Dergisi**, yıl 2009, cilt 3, sayı 19, s. 285-296.
- Akçura, Yusuf, , **Üç Tarz-ı Siyaset**, sf. 36, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.
- Akkaya, Şükrü, , “Eski Alman Destanlarında Attila’nın Akisleri”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi Dergisi**, yıl 1944, cilt 2, sayı 4, s. 555-568.
- Aksoy, Erdal, “Oğuz Türklerinin İdari Yapı ve Boy Teşkilatına Bir Bakış”, **Türkler Ansiklopedisi**, cilt 2, s. 316-320.
- Akün, Ömer Faruk, “Mehmed Fuad Köprülü” **İslam Ansiklopedisi**, cilt: 28 yıl: 2003, s. 471-476.
- “Kaşgarlı Mahmud”, **İslam Ansiklopedisi**, yıl 2002, cilt 25, s. 9-15.
- Alkan, Mehmet Öznur, “II. Meşrutiyet’te Resmi İdeoloji, Resmi Tarih ve Eğitim”,

- Türkiye’de Tarihyazımı**, Ed: Vahdettin Engin & Ahmet Şimşek, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2013, s. 155-178.
- Arai, Masami, **Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği**, Çev. Tansel Demirel, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.
- Armstrong, Herald Courtenay, **Bozkurt**, Çev. Gül Çağalı Güven, Nokta Kitap, İstanbul, 2005.
- Arsal, Sadri Maksudi, “Eski Türklerin Hususi Hukuku”, **Türkler Ansiklopedisi**, cilt 3, s. 88-96.
- Atatürk, Mustafa Kemal, **Nutuk**, Alfa Yayınları, İstanbul, 2005.
- Atsız, Hüseyin Nihal, **Bozkurtların Ölümü**, İrfan Yayınevi, İstanbul, 2009.
- “Cihan Tarihinin En Büyük Kahramanı: Kür Şad”, **Makaleler II**, İrfan Yayınevi, İstanbul, 1997, s. 17-23.
- **Çanakkale’ye Yürüyüş & Türkçülüğe Karşı Haçlı Seferi** İrfan Yayınları, İstanbul, 1997.
- “Darülfünunun Kara, Daha Doğru Bir Tabirle Yüz Kızartıcı Listesi”, **Makaleler II**, İrfan Yayınları, İstanbul, 1992, s. 217-227.
- “Türk Birliği”, **Türk Ülküsü**, İrfan Yayınları, İstanbul, 2003, s. 41-49.
- **Türk Tarihi Üzerinde Toplamalar-Birinci Bölüm: En Eski Zamanlardan Başlayarak Apar Sülalesinin Düşmesi Olan Miladi 552’ye Kadar**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2011.
- **Aşıkpaşaoğlu Tarihi**, Haz: Çiftçioğlu Nihal ATSIK, M.E.B. Yayınları, İstanbul, 1992.
- Ay, Zahide, **Alamut Sonrası Nizari İsmaililiği**, Önsöz Yayıncılık, İstanbul, 2012.
- Aydın, Erhan, “Ötüken Adı ve Yeri Üzerine Düşünceler”, **Turkish Studies**, vol 2/4 2007, s. 1262-1270.
- “Küli Çor Yazıtının Eski Türkçenin Söz Varlığına Katkıları”, **Türklük Bilimi Araştırmaları**, sayı 35, s. 31-41.
- “Yenisay Yazıtlarında Geçen Türk Boyları Üzerine Notlar”, **Turkish Studies**, vol 6/1, 2011, s. 395-402.
- “Yenisay Yazıtlarıyla İlgili Genel Sorunlar Üzerine Notlar”, **Orhun Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl**

Konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı s. 89-97.

Aydın, Suavi, ÜNÜVAR, Kerem, “ATÜT Tartışmaları ve Sol”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, cilt 8 Sol**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, Ed. Tanıl Bora & Murat Gültekingil, s. 1082-1089

Ayyılmaz, Cengiz, “Karı Çor Tigin Yazıtı”, **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi**, yıl 2013, cilt 2, sayı 2, s. 1-61.

Babinger, Franz, **Osmanlı Tarihi Yazarları ve Eserleri**, Çev. Coşkun Üçok, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1982.

Barthold, Vasilij Vladimirovic, **Türk-Moğol Ulusları Tarihi**, Çev. Ayşe Meral, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2006.

— **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, Çev. Ragıp Hulusi Özdem, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2013.

— **Rusya ve Avrupa’da Oryantalizm**, Çev. Ayşe Meral, Küre Yayınları, İstanbul, 2012.

Başkan, Seyfi, “Eski Türklerde Sanat”, **Türkler Ansiklopedisi**, cilt 4, s. 110-124

Baykara, Tuncer, “TOGAN, Ahmet Zeki Velidi”, **İslam Ansiklopedisi**, cilt 41, yıl 2012, s. 209-210.

Bayrak, Orhan, **“Osmanlı Tarihi” Yazarları**, Milenyum Yayınları, İstanbul, 2002.

BELGE, Murat, “Türkiye’de Sosyalizm Tarihinin Ana Çizgileri”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, cilt 8 Sol**, s. 19-49

Belli, Oktay, “Türklerde Taş Heykel ve Balballar”, **Türkler Ansiklopedisi**, cilt 3, s. 910-914.

Berktaş, Halil, “Osmanlı Devletinin Yükselişine Kadar Türklerin İktisadi ve Toplumsal Tarihi”, **Türkiye Tarihi, cilt 1: Osmanlı Devletine Kadar Türkler**, Ed.

Ümit Hassan, Halil Berktaş, Ayla Ödekan, Cem Yayınevi, İstanbul, ty, s. 24-139

Bozkurt, Nebi, “Ok”, **İslam Ansiklopedisi**, yıl 2007, cilt 33, s. 333-335.

— “Kılıç”, **İslam Ansiklopedisi**, yıl 2002, cilt 25, s. 405-408.

Burke, Peter, **Fransız Tarih Devrimi: Annales Okulu**, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2010.

Caferoğlu, Ahmet, “Uygur Hukuk ve Maliye İstılahları”, **Türkiyat Mecmuası**,

- yıl 1934, cilt 4, s. 1-43.
- Cihan, Cihad, “Fuad Köprülü ve Türk Tarihinde Kökenler; Süreklilik, Dış Tesir ve Hususi Tekamül” **Turkish Studies** vol. 9/7 Ankara-2014 s. 233-259.
- Copeaux, Etienne, **Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine**, Çev. Ali Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.
- Çağaptay, Soner, “Otuzlarda Türk Milliyetçiliğinde Irk, Dil ve Etnisite”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce**, cilt 4, **Milliyetçilik** s. 245-262.
- Çandarlıoğlu, Gülçin, “Uygur-Çin Münasebetleri (At-İpek Alışverişi 744-840)”, **Tarih Dergisi**, yıl 1984, sayı 34, s. 73-80.
- “Uygurların Çinlilere Yaptıkları Yardımlar ve Bunların İçyüzü”, **Tarih Dergisi**, yıl 1977, sayı 31, s. 37-46.
- “Orta Asya-Japon Münasebetleri”, **Tarih Dergisi**, yıl 1981, sayı 33, s. 199-204.
- Demiryürek, Mehmet, “Tarih-i Osmani Encümeni ve Mehmet Fuat Köprülü”, (Çevirimiçi) <http://dergipark.ulakbim.gov.tr/karaderas/article/wiev/5000052> Er. Tar: 11.12.2014.
- DİVİTÇİOĞLU, Sencer, **Oğuz’dan Selçuklu’ya- Boy, Konat ve Devlet**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003
- Diyarbakirli, Nejat, “Eski Türklerde Kültür ve Sanat”, **Türkler Ansiklopedisi**, cilt 3, s. 827-894.
- Donuk, Abdülkadir, “Çeşitli Türk Topluluklarında ve Eski Türklerde Aile”, **Tarih Dergisi**, yıl 1981, sayı 33, s. 147-168.
- Durmuş, İlhami, **İskitler**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2012.
- **Sarmatlar**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2012.
- Eberhard, Wolfram, **Çin Tarihi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2007.
- **Çin’in Şimal Komşuları**, Çev. Nimet Uluğtuğ, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1996.
- **En Eski Zamanlardan Günümüze Kadar Uzakdoğu Tarihi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2010.
- “Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti”, Çev. Mecdut Mansuroğlu, **Türkiyat Mecmuası**, cilt 7 sayı 1 yıl: 1942 s. 125-191.

- “Eski Çin Kültürü ve Türkler”, Çev. İkbâl Berk, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi Dergisi** cilt 1 sayı 4 yıl 1943 s. 19-29.
- “Tobalar Etnik Bakımdan Hangi Zümreye Girer? İlk Araştırmalar”, Çev. İkbâl Berk, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi Dergisi** cilt 1 sayı 2 yıl 1943 s. 19-32.
- Engels, Friedrich, **Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni**, çevirimiçi: <https://docs.google.com/file/d/0B4HO5r4WOpdzRmJUcHlsV196SVU/edit> Erişim Tarihi: 22.01.2016
- Erdal, Marcel, “Ongin Yazıtı”, **“Orhun Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl” Konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, Hacettepe Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2011, cilt 1, s. 363-373.
- Erdem, Mustafa, “Kırgızlarda Dini ve Sosyal Hayat”, **Türkler Ansiklopedisi**, cilt 3, s. 167-176.
- Ergin, Muharrem, **Orhun Abideleri**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2012.
- Erkul, Ali, “Eski Türklerde Aile”, **Türkler Ansiklopedisi**, cilt 3, s. 97-106.
- Ersanlı, Büşra, **İktidar Ve Tarih Türkiye’de “Resmi Tarih” Tezinin Oluşumu (1929-1937)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.
- “Bir Aidiyet Fermanı: Türk Tarih Tezi” **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce cilt 4: Milliyetçilik**, s. 800-810.
- Fayda, Mustafa, “Taberi, Muhammed bin Cerir”, **İslam Ansiklopedisi**, yıl 2010, cilt 39, s. 314-318.
- Golden, Peter, **Türk Halkları Tarihine Giriş**, Çev. Osman Karatay, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2013.
- Gökalp, Ziya, , **Türkçülüğün Esasları**, Bordo-Siyah Yayınları, İstanbul, 2008
- Gökyay, Orhan Şaik, “Dede Korkut”, **İslam Ansiklopedisi**, yıl 1994, cilt 9, s.77-80.
- Gömeç, Saadettin, **Kök Türk Tarihi**, Akçağ Yayınları, Ankara, 1999.
- **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü**, Akçağ Yayınları, Ankara, ty.
- **Şamanizm ve Eski Türk Dini**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2011.
- “İslam Öncesi Türk Tarihinin Kaynakları Üzerine”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, cilt 20 sayı 31 yıl 2000, s. 51-92.

- ”Kagan ve Katun”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, yıl 1996, cilt 18, sayı 29, s.81-90.
- “Divanü Lügat-it-Türk’de Geçen Yer Adları”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, yıl 2009, cilt 28, sayı 46, s. 1-34.
- “Kök Türkçe Yazıtlarda Geçen Göller ve Nehirler”, **Turkish Studies**, vol 2/4, 2007, s. 1231-1296.
- “Türklerin ve Moğolların Tarihi İki Boyu”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, yıl 2007, cilt 26, sayı 42, s. 1-7.
- Gömeç, Saadettin-Feyzioğlu, Hamiyet Sezer, “Boyla ve Bağa Unvanı”, **III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 2011, cilt 1, s. 391-397.
- Görücü, Çağdaş, “Zeki Velidi Togan: Milliyetçilik ve Tarihyazımı”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2009.
- Grousset, Rene, **Bozkır İmparatorluğu-Atilla-Cengiz Han-Timur**, Çev. Reşat Uzmen, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2010.
- Gülensoy, Tuncer, **M.Ö. 4500-M.S. XIII. Yüzyıllar Arasında Barbar Türkler-Dil, Din, Kültür, Bilim, Sanat ve Uygarlık**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2011.
- Gündüz, Tufan, “Konar Göçer”, **İslam Ansiklopedisi**, yıl 2002, cilt 26 s. 161-163
- Güneş, Ali, “Tarih, Tarihçi ve Meşruiyet”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi** sayı 17, s. 1-48.
- Güngör, Harun, “Eski Türklerde Din ve Düşünce”, **Türkler Ansiklopedisi**, cilt 3, s. 261-282.
- “Maniheizm” **Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sayı 5, s. 145-166.
- Hassan, Ümit, **Eski Türk Toplumunu Üzerine İncelemeler**, V Yayınları, Ankara, t.y
- “Düşünce ve Bilim Tarihi-Osmanlılık Öncesinde Türklerin Kültür Kökenlerine Bir Bakış”, **Türkiye Tarihi**, cilt 1: **Osmanlı Devletine Kadar Türkler**, s.139-281

Herodotos, **Tarih**, Çev. Muntekin Özmen, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2011

İnalcık, Halil & Arı, Bülent, “Klasik Dönem Osmanlı Tarihçiliği”, **Türkiye’de Tarih yazımı**, s. 107-136.

İnalcık, Halil, “Tarih ve Politika”, **OTAM**, sayı 19, s. 7-11.

— “Türkiye’de Modern Tarihçiliğin Kurucuları”, **Türkiye’de Tarih yazımı**, s. 177-196.

İnan, Abdülkadir, **Tarihte ve Bugün Şamanizm-Materyaller ve Araştırmalar**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1951.

— “Doğu Türk ve Moğul Folklorundaki <<Edrene>> Kelimesine Dair” **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi Dergisi** Cilt: 2 Sayı: 5 yıl. 194, s. 133-135.

— “Eski Türklerde ve Folklorunda Ant”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi Dergisi**, yıl 1948, cilt 6, sayı 4, s. 288.

— “Göçebe Türk Boylarında Evlatlık Müesseseleriyle İlgili Gelenekler”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi Dergisi**, cilt 6 sayı 3 yıl 1948 s. 127-137.

— “Güvey”, **Türkiyat Mecmuası** cilt 9 yıl 1951, s. 139-144.

— “Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları” **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 1 Sayı: 4 yıl 1952, s. 19-30.

— “Umay İlahesi Hakkında”, Çev. Muhammet Kemaloğlu, **Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi** sayı 6, s. 97-101.

İnan, Afet, vd. **Türk Tarihinin Ana Hatları**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

İnan, Afet, **Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk’ün El Yazıları**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2010.

— “Türk Tarih Kurumu’nun Kuruluşuna Dair”, **Belleten**, cilt XI, sayı 42 yıl: 1947, s. 173-179.

İnan, Arı, **Prof. Dr. Afet İnan**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2006.

İzgi, Özkan, **Çin Elçisi Wang Yen-te’nin Uygur Seyahatnamesi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000.

— “XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çin’le Yaptığı Ticari

- Münasebetler”, **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, haz: Erkin Ekrem & Serhat Küçük, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014 s. 95-110.
- “Central Asia After The Mongol Invansion-Islam And Sedentary Lifde As A Consequence”, **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, s. 3-18.
- “Çin İle Batı Arasındaki İpek Yolları”, **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, s. 203-213.
- “Çinlilerin Göktürk ve Uygurları Yerleştirme Siyasetleri”, **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, s. 131-139.
- “Harzemşah ve Moğolların İlk Karşılaşmaları ve Otrar Hadisesi”, **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları** s. 55-65.
- “Hunlar, Göktürkler ve Uygurlarda Geleneksel Festival ve Eğlenceler”, **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları** s. 115-123.
- “İslamiyetten Önce Orta Asya Türk Kültürü” ”, **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları** s. 65-83.
- “İslamiyetten Önceki Türklerde Kadın”, **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları** s. 25-41.
- “Moğol İstilasından Sonra Orta Asya’da Yerleşik Hayat”, **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, s. 309-325.
- “Moğollarda Evlenme Adeti”, **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları** s. 165-173.
- “Moğolların Batı İstilasası ve Türk Tarihi Bakımından Önemi”, **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, s.225-245.
- “Moğolların Ortaya Çıkışına Kadar Türklerin Çinlilere Tesirleri”, **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları** s. 41-5.
- “Seyahatnamelerle Orta Asya”, **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, s. 333-343.
- “Sung Devrinde Kao’ch’ang’dan Çin’e Giden Elçiler”, **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları** s. 19-25.
- ” Turfan Uygurları Kültürü Hakkında Bazı Düşünceler”, **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları** s. 325-333.
- “Turfan Uygurlarında Kiralama Vesikaları”, **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, s. 287-291.

- ”Uygur Alım-Satım Vesikalarında Cezanın Ödendiği Bazı Müessese ve Şahıslar”, **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, s. 147-151.
- “Uygur Hukuk Vesikalarında Kullanılan <<Nişan>> ve <<Tamga>>lar Hakkında Bazı Düşünceler”, **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları** s. 293-301.
- “Uygurlardaki Vergilere Ait Bazı Düşünceler”, **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları** s. 301-309.
- Kaçalın, S. Mustafa, “Divanü Lügati’t-Türk”, **İslam Ansiklopedisi**, yıl 1994, cilt 9, s. 446-449.
- Kaşgarlı Mahmud, **Divan-ı Lügati’t Türk**, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2007.
- Kafalı, Mustafa, “Ebülğazi Bahadır Han”, **İslam Ansiklopedisi**, yıl 1994, cilt 10, s. 358-360.
- Kafesoğlu, İbrahim, **Türk Milli Kültürü**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2010.
- **Türk Milliyetçiliğinin Meseleleri**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1999.
- “Tarih İlmi ve Bizde Tarihçilik”, **Milli Tarih İnşası** Haz: Ahmet Şimşek& Ali Satan s. 97-119.
- ”Türk(Kültür ve Medeniyet)”, **İslam Ansiklopedisi**, yıl 2012, cilt 41, s. 487-490.
- Kahya, Esin, Topdemir, Hüseyin Gazi, “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Bilim”, **Türkler Ansiklopedisi**, cilt 5, s. 583-613.
- Kanar, Mehmet, “Firdevsi”, **İslam Ansiklopedisi**, yıl 1996, cilt 13, s. 125-127.
- Karatay, Osman, **İran ile Turan**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2012.
- Karpat, Kemal, **Osmanlı’dan Günümüze Ortadoğu’da Millet, Milliyet, Milliyetçilik**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013.
- **Türk Demokrasi Tarihi-Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.
- Kinross, Lord, **Atatürk-Bir Milletin Yeniden Doğuşu**, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 2009.
- Koca, Salim, “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı”, **Türkler Ansiklopedisi**, cilt 2, s. 823-844.
- “Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat”, **Türkler Ansiklopedisi**, cilt 3, s. 15-37.

- Köprülü, Mehmed Fuad, **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2012.
- **Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu**, Akçağ Yayınları, Ankara-2013.
- “Bizde Milli Tarih Yazılabilir mi?”, **Milli Tarihin İnşası** s. 123-129.
- “Bizde Tarih ve Müverrihler Hakkında”, **Milli Tarih İnşası** s. 31-47.
- Köprülü, Mehmed Fuad, Babinger, Franz, **Anadolu’da İslamiyet**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2000
- Kucur, S. Mustafa, “İbn Hassul”, **İslam Ansiklopedisi**, yıl 1999, cilt 20, s. 29.
- Levin, Moshe, **Sovyet Yüzyılı**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.
- Levis, Bernard, **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2010.
- Liu, Mau-Tsai, **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, Selenge Yayınları, İstanbul, 2011.
- Maksudyan, Nazan, **Türklüğü Ölçmek-Bilimkurgusal Antropoloji ve Türk Milliyetçiliğinin Irkçı Cephesi**, Metis Yayınları, İstanbul, 2005.
- Mardin, Şerif, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.
- Mehmedoğlu, Aliev Saleh, “İbn Fadlan”, **İslam Ansiklopedisi**, yıl 1999, cilt 19, s. 477-479.
- Ocak, Ahmet Yaşar, **Babailer İsyanı Aleviliğin Tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu’da İslam-Türk Heterodoksisinin Teşekkülü**, Dergah Yayınları, İstanbul, 2011.
- Okay, Bülent, “Çin Seddinin Yapılış Nedeni Hakkında Değişik Bir Görüş”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi Dergisi**, yıl 1993, cilt 36, sayı 1.2, s. 145-158.
- Okay, Orhan M, “BEYATLI, Yahya Kemal”, **İslam Ansiklopedisi**, yıl 1992, cilt 6 s. 35-39.
- Onat, Ayşe vd, **Han Hanedanı Tarihi-Hsiung-nu Monografisi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2004.
- Onat, Ayşe, **Çin Kaynaklarında Türkler-Han Hanedanı Tarihinde “Batı Bölgeleri”**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2012.
- “Eski Orta Asya Kavimlerinin Çin İle Olan İlişkileri Hakkında Kısa Bir

- İnceleme”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi Dergisi**, yıl 1992, cilt 15, sayı 26, s. 63-71.
- Ortaylı, İlber, “Osmanlı Tarihyazıcılığının Evrimi Üstüne Düşünceler”,
Türkiye’de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi, Ed: Sevil Atauz, Türk Sosyal Bilimler Derneği, Ankara, 1986 s. 419-429.
- Ögel, Bahaeddin, , **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, cilt 1& 2, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1981a.
- **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi-Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014.
- **Türk Kültür Tarihine Giriş**, cilt 1, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.
- **Türk Mitolojisi**, cilt 1&2 , Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.
- “ Türk Kılıcının Menşei ve Tekamülü Hakkında”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi Dergisi**, yıl 1938, cilt 6, sayı 5, s. 431-460.
- Öngel, Hasan Basri, “Gelişim Sürecinde Erken İç Asya Türk Okçuluğu”, **Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi**, yıl 2011, cilt 21, sayı 2, s. 189-215.
- Özcan, Nuri, “Bektaşî Musikisi”, **İslam Ansiklopedisi**, cilt 5, yıl 1992, s. 371-372
- Özertim, Muhaddere Nabi, “M.S. 4-5. Asırlarda Çin’in Şimalinde Hanedan Kuran Türklerin Şiirleri”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi Dergisi**, cilt 2, sayı 1, s. 89-98.
- “Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistanı’nın Şehirleri I”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi Dergisi**, yıl 1951, cilt 8, sayı 1-2, s. 161-166.
- “Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistanı’nın Şehirleri II”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi Dergisi**, yıl 1951cilt 11, sayı 1-2, s. 105-110.
- “Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistanı’nın Şehirleri III”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi Dergisi**, yıl 1952, cilt 10, sayı 3-4, s. 161-166.
- Özgüdenli, Osman Gazi, “Reşidüddin Fazlullah-ı Hemedani”, **İslam Ansiklopedisi**, yıl 2008, cilt 35, s. 19-21.

- Ponting, Clive, **Yeni Bir Bakış Açısıyla Dünya Tarihi**, Çev. Eşref Bengi Özbilen, Alfa Yayınları, İstanbul, 2011.
- Rasonyi, Lazslo, **Tarihte Türklük**, Çev. H. Z. Koşay & N. Andaç & N. Uğurlu, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2008.
- Roux, Jean-Paul, **Türklerin Tarihi-Pasifikten Akdeniz'e 2000 Yıl**, Çev. Aykut Kazancıgil & Lale Arslan Özcan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2008.
- Sev, Gülsel, "Dede Korkut Hikayelerinde Unvan Grupları", **İlmi Araştırmalar: Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri**, yıl 2006, sayı 21, s. 167-182.
- Sönmez, Erdem, **Annales Okulu ve Türkiye'de Tarihyazımı**, Tan Kitabevi, Ankara, 2010.
- Şayın, Cevat, "Askeri Tarih Çalışmaları İçin Bir Sentez Aracı Önerisi 3T: Teşkilat, Techizat, Tefekkürat", **Tarih Dergisi**, yıl 2011, sayı 52, s. 151-181.
- Şeşen, Ramazan, "Cahiz", **İslam Ansiklopedisi**, yıl 1993, cilt 7, s. 20-24.
- "Fezailü'l-Etrak", **İslam Ansiklopedisi**, yıl 1995, cilt 12, s. 531-532.
- "İbn Havkal", **İslam Ansiklopedisi**, yıl 1999, cilt 20, s. 34-35.
- Tanyu, Hikmet, "Totem, Totemizm ve Tabu Üzerine Araştırmalar", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, yıl 1984, cilt 26, sayı 1, s. 155-172.
- "Türk Töresi Üzerine Yeni Bir Araştırma", **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, yıl 1979, cilt 23, s. 97-120.
- Taşagıl, Ahmet, **Gök-Türkler** cilt 1, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2003.
- **Gök-Türkler**, cilt 2, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999.
- **Gök-Türkler**, cilt 3, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2004.
- **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2013.
- **Kök Tengri'nin Çocukları**, Bilge Kültür Sanat, ty
- "GökTürk Devletlerinin Kuruluşları ve Çöküşleri", **Orhun Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl Konulu Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, cilt 2, Ed. Ülkü Çelik Şavk, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 2011 s. 775-784.
- "İslam Öncesi Türk Tarihinin Problemleri", **Türkiye'de Tarihyazımı** s. 51-69.
- "Soğd", **İslam Ansiklopedisi**, yıl 2009, cilt 37, s. 348-349.

- “Talas Savaşı”, **İslam Ansiklopedisi**, yıl 2010, cilt 39, s. 501.
- “Türk”, **İslam Ansiklopedisi**, yıl 2012, cilt 41, s. 467-474.
- Tezcan, Mehmet, “Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de İslamiyetten Önceki Türk Tarihi ve Medeniyetinin Yazımında Kaynakların ve Bilgilerin Kullanılması Üzerine”, ”, **Türk Tarih Kurumu-Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Tarihçilik ve Tarih Yayıncılığı Sempozyumu Bildiriler** Editör Mehmet ÖZ, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011 s. 75-89.
- “Yabgu Unvanı ve Kullanımı (Kuşanlardan İlk Müslüman Türk Devletlerine Kadar)”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, yıl 2012 sayı 48, s. 305-342.
- Togan, Ahmet Zeki Velidi, **Hatıralar- Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2012.
- **Tarihte Usul**, Enderun Yayınevi, İstanbul, 1985.
- **Türklüğün Mukadderatı Üzerine**, Yağmur Yayınevi, İstanbul, 1977.
- **Umumi Türk Tarihine Giriş**, Enderun Yayınevi, İstanbul, 1981.
- **Oğuz Destanı**, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1982.
- “Bozkurt Efsanesi”, **Türkler Ansiklopedisi**, cilt 3, s. 544-546.
- Togan, İsenbike vd. **Çin Kaynaklarında Türkler-Eski T’ang Tarihi (Chiu T’ang-shu)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2006.
- Tümer, Günay, “Budizm”, **İslam Ansiklopedisi**, yıl 1992, cilt 6, s. 352-360.
- Ünal, Yenal, “Türkiye’de Tarihçiliğin Gelişimi (15-20. YY): Türk ve Batı Tarihçiliğine Örnek İki Kitabın Karşılaştırmalı Analizi”, **Kelam Araştırmaları Dergisi**, cilt 8 sayı 2 s. 183- 206.
- Üstel, Füsün, **“Makbul Vatandaş”ın Peşinde II. Meşrutiyet’ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.
- Vatson, Peter, **Fikirler Tarihi-Ateşten Freud’a**, Çev. Kemal Atalay & Nurettin Elhüseyni & Kaya Genç & Barış Pala & Bahar Tırnakçı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2014.
- Yıldırım, Emre, “Cumhuriyetin Kimlik Arayışları: Kayıp Kimliğin Peşinde Mavi

Anadoluculuk Hareketi”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul
Yıldırım, Kürşat, “Fa Hsien’in Türkistan’da Seyahati”, **Türk Dünyası**
İncelemeleri Dergisi/Journal of Turkish World Studies, yıl 2015, cilt 15,
sayı 1, s.45-58.
Yörük, Yusuf Ziya, **Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri-Şamanizm**,
Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2009.
Zürcher, Erik Jan, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, Çev. Yasemin Saner,
İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.